

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛУКАШЕНКО ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 329.12:330.831.8](436)"19"Ф.Гаєк

ДИСЕРТАЦІЯ

**МЕЖІ СВОБОДИ У ПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ ЛІБЕРАЛІЗМУ
ФРІДРІХА ФОН ГАЄКА**

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Лукашенко Є. М.

Науковий керівник:
Вдовичин Ігор Ярославович,
доктор політичних наук, професор

Львів – 2019

АНОТАЦІЯ

Лукашенко Є. М. Межі свободи у політичній доктрині лібералізму Фрідріха фон Гаєка. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» (052 – Політологія). – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2019.

У дисертації на основі комплексного міждисциплінарного підходу проаналізовано погляди видатного австрійського вченого Фрідріха фон Гаєка щодо свободи особистості та її меж, розкрито особливості тлумачення і розуміння вченим різних аспектів свободи, зокрема свободи політичної і свободи економічної та шляхів їх досягнення. Розкрито історичні й теоретико-методологічні підстави дослідження проблематики. Науковий інтерес до політичної доктрини лібералізму Фрідріха фон Гаєка, що значно зменшився у ХХ столітті внаслідок встановлення, домінування і згодом – поразки комуністичних та соціалістичних тоталітарних режимів, що поборювали лібералізм, повертається наприкінці сторіччя. Це, однак, характерно радше для західної політичної науки, тоді як в українській дослідження наукової спадщини Фрідріха фон Гаєка, загалом ліберальної ідеології є спорадичними та зосереджуються насамперед на феномені демократії. Лібералізм при цьому потрапляє в предметне поле дослідження насамперед економістів та істориків, залишаючись поза політологічними дослідженнями через загальну ідеологічну невизначеність і аморфність українського суспільства.

Розглянуто теоретико-методологічні та прикладні проблеми дослідження свободи і її меж у науковій спадщині Фрідріха фон Гаєка. Проаналізовано класичні й сучасні наукові підходи, пов'язані з вивченням феномену свободи в контексті ідеології лібералізму. Відзначено важливість опрацювання головних ідей та ідеалів ідеології класичного лібералізму, що сповідувала австрійська економічна школа, найвидатнішим представником якої є Фрідріх фон Гаєк.

Теоретична база щодо дослідження категорійного апарату вказаної проблеми на сучасному етапі розвитку потребує використання певних уніфікованих підходів. Особливо це стосується питання визначення використання окремо емпіричного та суб'єктивістського підходів, або їх синтезу для розкриття особливостей тлумачення політичної й економічної свободи та наукових категорій, які з ними пов'язані. Наявні на сучасному етапі розвитку політичної науки погляди на свободу мають дві концепції, позитивну і негативну. Кожна з концепцій має свої переваги й недоліки, систематизоване дослідження яких є актуальним для розширення теоретичної бази в цій тематиці.

Актуалізується дисертаційне дослідження тим, що науковці використовують різні підходи до визначення методології аналізу свободи та її меж у політичній доктрині лібералізму Фрідріха фон Гаєка. Як свідчить аналіз наукових джерел, для особливостей дослідження свободи існує потреба представлення системного авторського підходу з набором найбільш доцільних та обґрунтованих методів, які забезпечували б точність дослідження та перспективне прогнозування змін.

Представлена об'єктивістська модель дослідження свободи та її меж у науковій спадщині Фрідріха фон Гаєка є достатньо гнучкою і, з огляду на зміни розуміння свободи та її меж, певні коливання в розвитку політико-економічної думки, може бути змінена без порушення загальної структури.

Обґрунтовано використання принципів об'єктивності, усебічності, системності, історизму. Визначальним у дослідженні є системний підхід, що дав змогу дослідити творчість Фрідріха фон Гаєка у всій її багатогранності та складності на двох рівнях: власне політичному та політико-економічному. На політичному рівні досліджено політичні аспекти свободи та її меж, на політико-економічному – досліджено економічну свободу та її єдність і взаємозв'язки зі свободою політичною.

Подальшого розвитку набув змішаний політико-економічний напрям дослідження наукової спадщини Фрідріха фон Гаєка. Трактуювання понять «політична свобода» та «економічна свобода». Згідно з авторським підходом, політична й економічна свобода являють собою багатоаспектний процес, що

охоплює повну свободу ухвалення рішень щодо політичної та економічної поведінки, використання виборчих прав, обирати і бути обраним, та майнових прав, експлуатувати, продавати, купувати, здавати і брати в оренду, дарувати, передавати у спадок, або не робити цього за власним бажанням та на власний розсуд, щодо приватної власності, за умови, що такі рішення не завдають шкоди життю, свободі та власності інших людей. Визначено єдність та взаємозв'язки між політичною й економічною свободою та обґрунтовано, що політична свобода неможлива без економічної свободи. Саме економічна свобода є підґрунтям для свободи політичної, а не навпаки. Якщо немає свободи економічної, то немає свободи взагалі, переконаний Фрідріх фон Гаєк. Основою економічної свободи є приватна власність. Найпростіший спосіб знищити свободу – це провести загальну націоналізацію. Якщо всі засоби виробництва перебувають у державній власності, тобто керовані чиновництвом, непідкорення йому означає втрату засобів до існування. Хто не підкоряється, той не їсть. Запропоноване трактування представлене системою основних категорій, фаз досліджуваного процесу.

Визначено сутність політичної й економічної свободи в розумінні Фрідріха фон Гаєка, як набору обмежень, які окреслюють її межі, всередині яких можна робити все за власним бажанням і на власний розсуд, ризик та відповідальність, але виходити за встановлені межі суворо заборонено. Вихід за межі свободи підлягає покаранню та повинен бути зупинений через використання легітимного насильства, монопольним правом на яке володіє лише держава. Домінування держави над людиною розглянуто в діалектичній єдності з вивищенням людини як цінності над суспільством і державою. У дисертації свобода розглядається як своєрідний культурний код західної цивілізації, феномен, що реалізується в низці концептів задовго до утвердження сучасної демократизації та вестернізації світу. А також продовжується традиція західної політичної науки в розумінні свободи та її меж у доктрині класичного лібералізму австрійської економічної школи, до якої належить Фрідріх фон Гаєк.

Визначено межі свободи особи і влади держави згідно з політичною доктриною класичного лібералізму Фрідріха фон Гаєка. Такими межами для

Фрідріха фон Гаєка є загальні абстрактні універсальні правила справедливої поведінки, що сформульовані у формі абстрактних законів негативного заборонного характеру та не підлаштовані під жодні приватні інтереси. Тобто це лаконічний, чіткий і легко зрозумілий перелік заборон того, чого робити не можна. Усе, що ним не заборонено, робити можна. Ці заборони є межами свободи особи і влади держави.

Виокремлено свободу вибору індивіду та відповідальність за неї як одну з основ свободи загалом. Свобода і відповідальність невіддільні одне від одного. Відповідальність неможлива без свободи. Свобода є необхідною умовою, аби людина взагалі могла взяти на себе хоча б якусь відповідальність. Тільки дії вільних людей можуть мати моральну оцінку. Хто змушує нас до чогось проти нашої волі, той забирає в нас не тільки свободу, а й відповідальність.

Визначено поняття та значення демократії в контексті доктрини класичного лібералізму Фрідріха фон Гаєка. Демократія, на його думку, – це особлива процедура ухвалення урядових рішень, незалежно від цілей правління. Таке трактування демократії аж ніяк не применшує її значення. Демократія, як конвенція, що забезпечує мирну передачу влади, все одно є ідеалом, за який потрібно боротися до кінця. Така демократія – це єдиний, хай і не зовсім надійний, захист від узурпації влади та тиранії. Демократія не є свободою сама по собі, хіба що при ній є вільною та група осіб, що називається більшістю. Проте демократія є однією з найважливіших гарантій свободи. Демократія – один з небагатьох мирних способів передачі влади. Вона непомітна, поки є, але варто її ліквідувати, як це призведе до помітних, часто катастрофічних наслідків. Демократія – це ідеал з недоліками, що потребує віри в себе. Втрачаючи віру в неї, люди починають втрачати й саму демократію. Демократію остерігаються критикувати, тому що критика завжди негативно впливає на ідеал віри. Однак без об'єктивної оцінки демократія приречена на занепад і деградацію. Тому критика завдасть менше шкоди демократії, ніж замовчування її недоліків. Демократія не є чимось постійно сталим, її можна й потрібно безперервно удосконалювати. Розвиток й удосконалення можливі тільки через критику. Шкідливі для демократії також і різноманітні похвали, тому що

створюють упереджену й необ'єктивну її оцінку. Розчарування і сумніви в майбутньому демократії стають дедалі більш поширеними.

Доведено, що свобода і добросовісна конкуренція є найефективнішими способами управління політичним й економічним життям людського суспільства та головною передумовою його розвитку. Фрідріх фон Гаєк впевнений, що прогрес неможливо запланувати, можливо лише створити умови для нього, і найважливішою умовою прогресу є свобода. Важливо не допустити, щоб політики замінювали стихійну еволюцію суспільства своїми теоретичними конструкціями. Взагалі, не потрібні жодні теоретичні конструкції, що претендують на рецепт побудови процвітаючого суспільства. Процвітання і добробут суспільства є результатом динамічного процесу постійних змін, тому будь-яка статична конструкція лише перекриє шлях до розвитку. Як двічі не зайти в одну річку, так само неможливо придумати ідеальну суспільно-політичну формацію на всі часи. Щоби суспільство процвітало, воно повинно змінюватися, адаптуючись до безперервного процесу мінливості світу. Щоби воно могло змінюватися, необхідна максимально можлива свобода для кожного індивіда, проте суворо обмежена загальними абстрактними універсальними правилами справедливої поведінки. А також потрібна постійна та добросовісна політична й економічна конкуренція, як своєрідний фільтр для відбору і випробовування можливих варіантів розвитку. Єдиний шлях розвитку – це шлях проб і помилок. Ніхто не може точно знати, яка лінія розвитку виявиться перспективною. Різноманітність пропозицій, що створює конкуренція, є найкращою пошуковою системою з відбору оптимальних варіантів розвитку.

Основні результати дисертації вдосконалюють понятійно-категоріальний апарат й методологію політичної науки в дослідженні свободи та її меж у науковій спадщині Фрідріха фон Гаєка. Теоретичні узагальнення та висновки дисертації можуть бути використані як методологічне підґрунтя для подальших досліджень проблематики свободи та її меж у сучасній політичній науці. Наукові розробки автора також допоможуть у підготовці наукових праць, навчальних посібників і спецкурсів з політичної науки.

Результати дослідження апробовано в рамках Міжнародної науково-практичної конференції «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення» (м. Дніпро, вересень 2018 р.), Міжнародної науково-практичної конференції «Наука, технології, інновації: світові тенденції та регіональний аспект» (м. Одеса, вересень 2018 р.), XXII Міжнародної інтернет-конференції «Осінні наукові читання» (м. Вінниця, вересень 2018 р.), III Міжнародної науково-практичної конференції «Теорія і практика актуальних наукових досліджень» (м. Запоріжжя, вересень 2018 р.), Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія» (м. Київ, жовтень 2018 р.), Міжнародної науково-практичної конференції «Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Львів, жовтень 2018 р.). Результати дослідження обговорено на теоретичних семінарах та засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Ключові слова: політична свобода, економічна свобода, ідеологія, лібералізм, соціалізм, комунізм, демократія, демархія, парламент, приватна власність, державна власність, конкуренція, ринок.

SUMMARY

Lukashenko E. M. The Limits of Freedom in the Political Doctrine of Liberalism by Friedrich von Hayek. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Political Science (Doctor of Philosophy), specialty 23.00.01 “Theory and History of Political Science” (052 – Political Science). – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2019.

In the dissertation on the basis of the complex interdisciplinary approach the views of the prominent Austrian scientist Friedrich von Hayek on the freedom of the individual and its boundaries are analyzed, the peculiarities of interpretation and understanding of the different aspects of freedom, in particular political and economic freedom and ways of their achievement are revealed. The historical and theoretical and

methodological grounds for the study of the problem are revealed. The scientific interest in the political doctrine of liberalism by Friedrich von Hail, which declined significantly in the twentieth century as a result of the establishment, domination, and subsequently of the defeat of the communist and socialist totalitarian regimes that defeated liberalism, returned at the end of the century. This is, however, more typical of Western political science, whereas in the Ukrainian study of the scientific heritage of Friedrich von Hail, generally liberal ideologies are sporadic and focus primarily on the phenomenon of democracy. At the same time, liberalism falls within the scope of research of economists and historians, remaining outside political studies because of the general ideological uncertainty and amorphous nature of Ukrainian society.

The theoretical, methodological and applied problems of the study of freedom and its limits in the scientific heritage of Friedrich von Hayek are considered. Classical and contemporary scientific approaches related to the study of the phenomenon of freedom in the context of the ideology of liberalism are analyzed. The importance of working out the main ideas and ideals of the classical liberalism ideology espoused by the Austrian School of Economics, the most prominent of which is Friedrich von Hayek, should be emphasized.

The theoretical basis for the study of the categorical apparatus of this problem at the present stage of development requires the use of certain unified approaches. This is especially necessary when determining the use of separately empirical and subjectivist approaches, or synthesizing them, to reveal the particularities of interpreting political and economic freedom and the scientific categories associated with them. At the present stage of the development of political science, views on freedom have two concepts, positive and negative. Each of the concepts has certain advantages and disadvantages, a systematic study of which is relevant for expanding the theoretical base in this topic.

The dissertation research is updated by the fact that among scientists there are different approaches to determining the methodology of the analysis of freedom and its limits in the political doctrine of liberalism by Friedrich von Heck. According to the analysis of scientific sources, for the peculiarities of the study of freedom there is a need to present a systematic authorial approach with a set of the most expedient and

reasonable methods that would ensure the accuracy of the research and the perspective forecasting of changes.

The presented objectivist model of the study of freedom and its limits in the scientific heritage of Friedrich von Hayek is flexible enough, and given the changes in the understanding of freedom and its limits, certain fluctuations in the development of political and economic thought can be changed without disturbing the general structure.

The use of the principles of objectivity, comprehensiveness, systematicity, historicism is justified. The systemic approach that makes it possible to explore Friedrich von Hayek's work in all its versatility and complexity at two levels, namely political and political-economic, is a defining one in the study. At the political level, the political aspects of freedom and its boundaries are explored, at the political and economic level economic freedom and its unity and the relationship with political freedom are explored.

Mixed political and economic trends in the study of the scientific heritage of Friedrich von Hayek were further developed. Interpretation of the concepts of "political freedom" and "economic freedom". According to the author's approach, political and economic freedom is a multidimensional process, including full freedom to make political and economic decisions, to exercise the right to vote, to choose and to be elected, and to own property rights, to exploit, sell, buy, rent and lease, to inherit, inherit, or not to do so at will and in our sole discretion, with regard to private property, provided that such decisions do not harm the life, liberty and property of others. The unity and interconnections between political and economic freedom are defined and it is argued that political freedom is not possible without economic freedom. Economic freedom itself is the basis for political freedom, not the other way around. If there is no economic freedom, there is no freedom at all, convinced Friedrich von Hayek. Private property is the basis of economic freedom. The easiest way to destroy freedom is to carry out a nationalization. If all the means of production are state-owned, that is, governed by the bureaucracy, failure to obey it means the loss of the means of subsistence. He who does not obey does not eat. The proposed interpretation is represented by a system of main categories, phases of the process under study.

The essence of political and economic freedom in Friedrich von Hück's understanding is defined as a set of constraints that delineate its boundaries, within which one can do anything at one's own discretion, risk and responsibility, but go beyond the strict limits. Going beyond freedom is punishable and must be stopped by the use of legitimate violence, which is a monopoly right which is vested in the state alone. The domination of the state over man is considered in dialectical unity with the elevation of man as a value over society and the state. In the dissertation, freedom is seen as a kind of cultural code of Western civilization, a phenomenon that is realized in a number of concepts long before the modern democratization and westernization of the world is approved. The tradition of Western political science in the understanding of freedom and its limits in the doctrine of classical liberalism of the Austrian School of Economics, to which Friedrich von Hayek belongs, is also continuing.

The boundaries of the freedom of the individual and the power of the state are determined according to the political doctrine of classical liberalism by Friedrich von Hayek. Such boundaries for Friedrich von Hail are the general abstract universal rules of fair conduct, which are formulated in the form of abstract laws of a negative forbidding nature and are not adjusted to anyone's private interests. That is, it is a concise, clear and easily understandable list of prohibitions of what can not be done. Anything they are not forbidden to do. These prohibitions are beyond the freedom of the individual and the power of the state.

Freedom of choice of individual and responsibility for it as one of the foundations of freedom, in general, are distinguished. Freedom and responsibility are inseparable. Liability is impossible without freedom. Freedom is a prerequisite for a person to be able to take on at least some responsibility. Only the actions of free people can have a moral appreciation. Whoever forces us to do something against our will takes away not only our freedom but our responsibility.

The concept and meaning of democracy in the context of the doctrine of classical liberalism by Friedrich von Heck are defined. According to Friedrich von Heck, democracy is a special procedure for governmental decision-making, regardless of the goals of the government. Such an interpretation of democracy in no way diminishes its

significance. Democracy, as a convention for the peaceful transfer of power, still remains the ideal that must be fought for to the end. Such democracy is the only, if not entirely reliable, protection against usurpation of power and tyranny. Democracy is not freedom in itself, except that it is free and a group of people called the majority. However, democracy is one of the most important guarantees of freedom. Democracy, one of the few peaceful ways to transfer power. It is invisible for now, but it is only worth eliminating it as it will have noticeable, often catastrophic consequences. Democracy is a flawed ideal that needs faith in itself. By losing faith in her, people are beginning to lose democracy itself. Democracy is being criticized because criticism always affects the ideal of faith. However, without an objective assessment, democracy is doomed to decline and degradation. Therefore, criticism will do less harm to democracy than obscuring its shortcomings. Democracy is not something permanent, it can and should be continually improved. Development and improvement are possible only through criticism. Harmful to democracy is also widely praised because it creates a biased and biased evaluation of democracy. The frustrations and doubts about the future of democracy are becoming more and more widespread.

It is proved that freedom and fair competition are the most effective ways of managing the political and economic life of human society and the main prerequisite for its development. Friedrich von Hayek is convinced that progress cannot be planned, it is only possible to create the conditions for it, and freedom is the most important condition for progress. It is important not to allow politicians to replace the spontaneous evolution of society with their theoretical constructs. In general, no theoretical constructs claiming a recipe for building a prosperous society are needed. The prosperity and well-being of society is the result of a dynamic process of constant change, so any static construction will only block the path to development. Just as you do not go into one river twice, it is impossible to come up with an ideal socio-political formation at all times. For a society to flourish, it must change, adapting to the continuous process of change in the world. In order for it to change, the necessary maximum freedom is possible for each individual, but is strictly limited by the general abstract universal rules of fair conduct. And also, there is a need for constant and fair political and economic competition, as a kind of

filter to select and test possible development options. The only path of development is the path of trial and error. No one can know exactly which line of development will prove promising. The variety of competition offers is the best search engine for selecting the best options for development.

The main results of the dissertation improve the conceptual and categorical apparatus and methodology of political science in the study of freedom and its limits in the scientific heritage of Friedrich von Hayek. Theoretical generalizations and conclusions of the dissertation can be used as a methodological basis for further research on the problem of freedom and its limits in contemporary political science. The author's scientific developments will also assist in the preparation of scientific papers, textbooks, and special courses in political science.

The results of the study were tested in the framework of the international scientific-practical conference "The role of social sciences in the process of development of society in the present conditions" (September 2018, Dnipro), the international scientific-practical conference "Science, technology, innovation: world trends and regional aspect" (September 2018, Odessa), XXII International Internet Conference "Autumn Scientific Readings" (September 2018, Vinnitsa), III International Scientific and Practical Conference "Theory and Practice of Current Scientific Research" (September 2018, Zaporizhzhia), international scientific and practical conference "Topical issues of social sciences: sociology, political science, philosophy, history" (October 2018, Kyiv), international scientific and practical conference "Factors of social sciences development in the XXI century" (October 2018, Lviv). The results of the study were discussed at theoretical seminars and meetings of the Department of Theory and History of Political Science at Ivan Franko National University of Lviv.

Key words: political freedom, economic freedom, ideology, liberalism, socialism, communism, democracy, demarchy, parliament, private property, state property, competition, market.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати:

1. Лукашенко Є. Розширений порядок Фрідріха фон Гаєка // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 2. С. 22–27.
2. Лукашенко Є. Свобода і державна монополія на друк грошей (Ф. Гаєк) // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 3. С. 25–28.
3. Лукашенко Є. Дорога до свободи Фрідріха фон Гаєка // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 4. С. 5–12.
4. Лукашенко Є. «Суспільство вільних» Фрідріха фон Гаєка // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 6. С. 22–27.
5. Лукашенко Є. Істинний індивідуалізм Фрідріха фон Гаєка // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Вип. 23. С. 177–183.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Лукашенко Є. Негативна форма цінностей (Ф. А. Гаєк) // Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14–15 верес. 2018 р.). Дніпро: Наук. об'єднання «Відкрите с-ство», 2018. С. 91–94.
7. Лукашенко Є. Демархія (Ф. А. Гаєк) // Наука, технології, інновації: світові тенденції та регіональний аспект: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28–29 верес. 2018 р.). Одеса: ГО «Ін-т інновац. освіти», 2018. С. 121–122.
8. Лукашенко Є. Законодавча і урядова палати парламенту (Ф. А. Гаєк) // Осінні наукові читання: тези XXII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Вінниця, 28 верес. 2018 р.). Вінниця: ГО «Наука та практика. Міжнародні інтернет-коференції», 2018. С. 14–17.
9. Лукашенко Є. Негативний кадровий відбір при авторитаризмі та тоталітаризмі (Ф. А. Гаєк) // Теорія і практика актуальних наукових досліджень: тези III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 28–29 верес. 2018 р.). Запоріжжя: Наук. журн. «Молодий вчений», 2018. С. 115–117.

10. Лукашенко Є. Індивідуалізм Фрідріха фон Гаєка // Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12–13 жовт. 2018 р.). Київ: ГО «Київ. наук. суспільнознавча організація», 2018. С. 88–92.

11. Лукашенко Є. Конкуренція – самий ефективний спосіб управління економікою та шлях розвитку (Ф. А. Гаєк) // Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 жовт. 2018 р.). Львів: ГО «Львів. фундація сусп. наук», 2018. С. 91–94.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ СВОБОДИ ТА ЇЇ МЕЖ У КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ	24
Висновки до розділу 1	44
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВОБОДИ ТА ЇЇ МЕЖ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ФРІДРІХА ФОН ГАСКА	47
Висновки до розділу 2	69
РОЗДІЛ 3. СВОБОДА І ДЕМОКРАТІЯ	71
3.1 Демократія – ідеал із недоліками	71
3.2 Лобізм, монополізм, гіпертрофія уряду і профспілковий рух – загроза свободі та демократії	87
3.3 Пропаганда та зловживання термінами – загроза свободі слова і думки	97
3.4 Розподіл влади	106
Висновки до розділу 3	120
РОЗДІЛ 4. ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА	125
4.1 Індивідуалізм і колективізм	125
4.2 Єдинопланування	131
4.3 Свобода і конкуренція	146
4.4 Свобода і захищеність	156
Висновки до розділу 4	167

РОЗДІЛ 5. МЕЖІ СВОБОДИ ОСОБИ ТА ВЛАДИ ДЕРЖАВИ	170
5.1 Децентралізація	170
5.2 Негативна форма цінностей	174
5.3 Негативний кадровий відбір при авторитаризмі і тоталітаризмі	178
5.4 Свобода Фрідріха фон Гаєка	191
Висновки до розділу 5	207
ВИСНОВКИ	211
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	223
ДОДАТКИ	239

ВСТУП

Актуальність дослідження. Виклики, що постають сьогодні перед Україною, яка все ще перебуває під впливом комуністичної ідеології, потребують задля їх подолання об'єктивного наукового підходу та системи цінностей класичного лібералізму, які сповідував видатний австрійський економіст, філософ, політолог, лауреат Нобелівської премії Фрідріх фон Гаєк. Творчий та науковий спадок Фрідріха фон Гаєка надзвичайно важливий для України. Саме він здатний надати українцям розуміння причин існування багатьох проблем та засобів для їх вирішення.

Свобода, на переконання вченого, є найбільшою цінністю для людей. Проте свобода нерідко, помилково, сприймається як всюдозволеність. Фрідріх фон Гаєк переконаний, що свобода можлива, лише коли вона суворо обмежена загальними абстрактними універсальними правилами справедливої поведінки, які повинні неухильно дотримуватися всі без винятку. Такі правила слугують межами свободи особи і влади держави, узгоджуючи та гармонізуючи співжиття людей і їхні відносини з владою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка у межах комплексної науково-дослідної теми «Політичні аспекти безпеки особи в контексті формування нових регіональних систем безпеки: індикатори та інституційні принципи й механізми гарантування» (номер державної реєстрації 0117U001398).

Мета дисертації – комплексний аналіз політичної доктрини лібералізму Фрідріха фон Гаєка, визначення його змістових характеристик та обґрунтування значення свободи як головного чинника розвитку людства.

Визначена мета зумовлює необхідність виконання таких завдань:

- означити стан дослідження свободи та її меж у контексті політичної ідеології лібералізму;

- з'ясувати основні методологічні підходи до дослідження свободи та її меж Фрідріха фон Гаєка;

- визначити сутність та особливості демократії у політичній доктрині лібералізму Фрідріха фон Гаєка;

- визначити вплив лобізму, монополізму, гіпертрофії уряду та профспілкового руху на свободу і демократію;

- визначити вплив пропаганди і зловживання термінами на свободу слова і думки;

- з'ясувати особливості розподілу влади згідно з політичною доктриною лібералізму Фрідріха фон Гаєка;

- визначити сутність та особливості індивідуалізму й колективізму;

- розкрити значення єдинопланування та його взаємозв'язку із свободою в політичній доктрині лібералізму Фрідріха фон Гаєка;

- розкрити значення конкуренції, як однієї з основ свободи, а також найефективнішого способу управління економікою та шляху розвитку;

- розкрити значення свободи як основи політичного і соціального захисту особи;

- з'ясувати вплив децентралізації як фактора обмеження влади уряду;

- визначити цінності вільного відкритого суспільства, антонімічно виражені, через протиставлення, у негативній формі;

- з'ясувати причини негативного кадрового відбору при авторитаризмі і тоталітаризмі;

- визначити межі свободи особи і межі влади держави відповідно до політичної доктрини Фрідріха фон Гаєка.

Об'єктом дослідження виступає політична доктрина Фрідріха фон Гаєка.

Предметом дослідження є межі свободи особи і межі влади держави відповідно до політичної доктрини Фрідріха фон Гаєка.

Методологія та методи дослідження. В основі дисертації – комплексний міждисциплінарний підхід. Дисертаційна робота ґрунтується на методологічних засадах і принципах *об'єктивності, усебічності, системності, історизму.*

Визначальний у дослідженні *системний підхід*, який дає можливість дослідити творчість Фрідріха фон Гаєка у всій її багатогранності та складності.

Визначені дослідницькі завдання і методологія роботи обумовили використання таких **методів**: *аналітичний метод* – для розгляду і розуміння причин занепаду демократії та помилковості лівих ідеалів і цінностей, що призводять до прямо зворотних результатів від очікуваних їхніми адептами; *порівняльний метод* – у дослідженні відмінностей між ідеалами і цінностями правих та лівих політичних ідеологій; *метод системного та структурного аналізу* дав змогу розглянути соціально-економічне і політичне життя людського суспільства як складну систему із специфічними особливостями розвитку і функціонування; *синергетичний метод* дозволив проаналізувати свободу як складне політичне та соціально-економічне явище і феномен.

Наукова новизна отриманих результатів визначається такими положеннями:

вперше:

- визначено єдність та взаємозв'язки між політичною та економічною свободою, згідно з політичною доктриною лібералізму Фрідріха фон Гаєка. Недоторканість приватної власності, із правом продавати, купувати, здавати і брати в оренду та передавати у спадок, або не робити цього, за власним бажанням та на власний розсуд, є основою політичної й економічної свободи;

- обґрунтовано, згідно з політичною доктриною лібералізму Фрідріха фон Гаєка, що політична свобода неможлива без свободи економічної, а економічна свобода неможлива без економічної захищеності, яка своєю чергою неможлива без приватної власності. Якщо людину позбавити приватної власності, а всі засоби виробництва націоналізувати, то єдиним роботодавцем буде держава, а фактично, чиновництво. Щоби знищити будь-яку свободу, як політичну, так і економічну, достатньо провести загальну націоналізацію;

- доведено, згідно з політичною доктриною лібералізму Фрідріха фон Гаєка, що свобода і добросовісна конкуренція є найефективнішими способами

управління політичним й економічним життям людського суспільства та головною передумовою його розвитку. Використання потенціалу конкуренції, що координує економічну діяльність, значно ефективніше за централізоване урядове управління та дає людям можливість самостійно вибирати і зважувати успіхи, невдачі, ризики і вигоди обраної справи;

- визначено межі свободи особи і влади держави. Свобода для Фрідріха фон Гаєка – це неухильне дотримання всіма без винятку членами суспільства загальних універсальних правил справедливої поведінки, що сформульовані у формі абстрактних законів негативного заборонного характеру та не підлаштовані під жодні приватні інтереси. Все, що ним не заборонено, робити можна. Ці заборони є межами свободи особи і влади держави;

- виокремлено свободу вибору індивіда та відповідальність за неї як одну з основ свободи загалом. Свобода і відповідальність є основними цінностями лібералізму. І вони невіддільні одне від одного. Свобода, на переконання Фрідріха фон Гаєка, є необхідною умовою для відповідальності. Тільки дії вільних людей можуть мати моральну оцінку. Хто змушує нас до чогось проти нашої волі, той забирає в нас не тільки свободу, а й моральну відповідальність;

- розроблено та представлено основні методологічні засади використання об'єктивістської моделі дослідження свободи та її меж у традиційних і перехідних суспільствах із використанням якісних та кількісних методів дослідження політичної й економічної свободи. Об'єктивістська модель дослідження свободи та її меж у науковій спадщині Фрідріха фон Гаєка розроблялася для України і може бути використана (з певним адаптуванням) для країн зі схожим соціально-економічним розвитком. Суть об'єктивістської моделі дослідження свободи – врахувати всі аспекти свободи, як складного багатогранного феномену;

уточнено:

- сутність політичної та економічної свободи в розумінні Фрідріха фон Гаєка, як складних багатофакторних явищ, що переходять одне в одного, з політичного в економічне, не втрачаючи якісних значень;

- поняття та значення демократії в контексті доктрини класичного лібералізму Фрідріха фон Гаєка, а саме, як особливої процедури, що забезпечує змінюваність і мирну передачу влади;

- негативну форму цінностей, антонімічно виражених, через протиставлення свободі та демократії, у контексті доктрини класичного лібералізму Фрідріха фон Гаєка. Абсолютна неможливість знати все залишає єдиний шлях до свободи, справедливості та добробуту – створення абстрактної системи загальних універсальних правил справедливої поведінки, згідно з якою поведінка всіх і кожного повинна підкорятися обмеженому переліку заборон, що не служать жодним приватним інтересам;

- методологічне обґрунтування дослідження свободи та її меж через використання суб'єктивістського підходу. Структура політичної й економічної свободи, згідно з політичною доктриною лібералізму Фрідріха фон Гаєка, представлена категоріями з відповідним виділенням їхніх типів, факторами впливу на політичну й економічну свободу та їхні взаємозв'язки і взаємодію з використанням політичних технологій, засобів соціально-політичної комунікації. Запропонована структура вперше враховує основні сучасні особливості розуміння політичної й особистої свободи, характерні для тенденцій інформаційного суспільства;

набуло подальшого розвитку:

- трактування сутності понять «політична свобода» та «економічна свобода». Згідно з політичною доктриною лібералізму Фрідріха фон Гаєка, політична й економічна свобода являють собою багатоаспектний процес, що охоплює повну свободу ухвалення рішень щодо політичної поведінки і використання приватної власності, за умови, що такі рішення не завдають шкоди життю, свободі і власності інших людей. Запропоноване трактування представлене системою основних категорій, фаз досліджуваного процесу.

Практичне значення одержаних результатів. Основні результати дисертації вдосконалюють понятійно-категоріальний апарат і методологію

політичної науки в дослідженні свободи та її меж у контексті ідеології лібералізму та наукової спадщини Фрідріха фон Гаєка. Теоретичні узагальнення і висновки дисертації можуть бути використані як методологічне підґрунтя для подальших досліджень проблематики політичної та особистої свободи людини і громадянина й утвердження демократичних ідеалів і цінностей в українському суспільстві. Також дисертація може бути корисною у підготовці наукових праць, навчальних посібників і спецкурсів з політичної науки загалом, а особливо в дослідженні і висвітленні наукового і творчого доробку Фрідріха фон Гаєка та австрійської політико-економічної школи, яку він представляє.

Апробація. Результати дослідження апробовано на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення» (м. Дніпро, 14–15 вересня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Наука, технології, інновації: світові тенденції та регіональний аспект» (м. Одеса, 28–29 вересня 2018 р.), ХХІІ Міжнародній інтернет-конференції «Осінні наукові читання» (м. Вінниця, 28 вересня 2018 р.), ІІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика актуальних наукових досліджень» (м. Запоріжжя, 28–29 вересня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія» (м. Київ, 12–13 жовтня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Чинники розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (м. Львів, 26–27 жовтня 2018 р.). Результати дослідження обговорено на теоретичних семінарах та засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. Результати дослідження відображені в наукових публікаціях, а саме: у 5 наукових статтях, опублікованих у вітчизняних фахових виданнях з політичних наук, включених до міжнародних наукометричних баз, та 6 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Дисертація є завершеним дослідженням, що складається з анотації, вступу, п'яти розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, основний зміст – 198 сторінок, список використаних джерел містить 181 найменування.

РОЗДІЛ 1

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ СВОБОДИ ТА ЇЇ МЕЖ У КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ

Свобода є свободою тільки тоді, коли вона єдина для всіх. Коли ж свобода є правом однієї людини чи групи людей, нав'язувати свою волю іншій людині чи групі людей, проти їхньої волі – це вже не свобода, а свавілля і беззаконня. Усе має свою межу, і свобода також, вона не може бути безмежною. Інакше це призведе до хаосу і руйнування її самої, тобто свободи. І у свободи, з погляду лібералізму, є лише одне, хоч і непорушне обмеження. Свобода однієї особистості чи групи особистостей обмежується свободою інших особистостей. «Моя свобода закінчується там, де кінчики пальців моєї руки торкаються кінчиків пальців рук інших людей» – це один з основоположних принципів лібералізму. Саме на ньому він побудований. Однак часто його тлумачать неправильно, а інколи і взагалі спотворюють. Його розуміють як вседозволеність, тобто, що хочу, те роблю, як хочу, так і дію. Таке розуміння призводить насправді до руйнування свободи і порушення прав інших людей. Свобода і вседозволеність – це не одне й те саме. Вседозволеність – тобто відсутність жодних обмежень, призводить до загибелі свободи. Свобода ж завжди має в собі певну лінію обмеження, за яку не можна переходити. Згідно з лібералізмом, це права інших людей. Перехід за цю лінію обмеження перетворює свободу на несвободу, демократію на авторитаризм і тоталітаризм.

Починаючи з 2005 року, тобто з часу перебування на посаді президента України Віктора Ющенка, термін «лібералізм» набув в українському суспільстві негативних відтінків. Багато українців почали його сприймати як, у гіршому випадку, злочинне потурання або, у кращому випадку, як бездіяльність відносно антиукраїнських сил, так званої «п'ятої колони». Однак те, що сьогодні під терміном «лібералізм» розуміє значна частина українського суспільства, має мало спільного зі справжньою ідеологією лібералізму, особливо класичною його формою, яку сповідував видатний австрійський вчений Фрідріх фон Гаєк.

Фрідріх фон Гаєк використовує термін «лібералізм» тільки в його класичному європейському значенні, як його використовували в ХІХ столітті. Ідеї та ідеали Фрідріха фон Гаєка спрямовані на утвердження свободи і демократії. Сьогодні, з його проблемами, спонукає до їх переосмислення, нового прочитання в нових умовах, що змінилися з часу життя Гаєка. Наукова спадщина Фрідріха фон Гаєка та питання, суголосні з проблематикою меж свободи, досліджувало багато вчених [1; 8; 10; 46; 71; 75; 76; 84; 116; 119]. Однак з огляду на нинішню актуальність поглядів Фрідріха фон Гаєка і для України, і для світу загалом, потрібно надалі досліджувати, ще глибше, його вчення.

Фрідріх фон Гаєк усвідомлював наростання сутнісних відмінностей між розумінням прав і свобод людини класичним лібералізмом і тим змістом, який у нього вкладали ті, хто з другої половини ХХ століття почали називати себе лібералами. Учений застерігав: «Проте одразу зауважу, що я так чиню із зростаючим почуттям побоювання, і тому згодом муситиму розглянути питання щодо належної назви для партії свободи. Підставою для цього є не тільки те, що в Сполучених Штатах термін «лібералізм» став наразі причиною постійних непорозумінь, а й те, що в Європі упродовж тривалого часу домінуючий тип раціоналістичного лібералізму був однією з рушійних сил соціалізму» [26, с. 66]. На жаль, внаслідок маскування лівих рухів у США, слово «лібералізм» було скомпрометоване та почало означати захист майже всіх видів державного регулювання економіки, тобто його значення було змінено на протилежне. Лібералізм, у розумінні Гаєка, є політичною ідеологією, що створює лад, у якому перевага віддається особистій свободі людини, як політичній, так і економічній, влада суворо обмежена законом та безперешкодно функціонує вільний конкурентний ринок [147].

Джон Локк, Шарль Луї де Монтеск'є, Іммануїл Кант, Адам Сміт, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, Джеремі Бентам, Бенжамен Констан, Джон Стюарт Мілль, Томас Джефферсон, Джеймс Медісон, Богдан Кістяковський розуміли лібералізм як заснований на особистій ініціативі і свободі вибору способів дій, готовність до сприйняття нових ідей і водночас заперечення диктату ідеологій,

політики і влади. Згідно з ліберальним ідеалом, метою створення держави є збереження і захист природних прав людини, відносини між окремою людиною і державою повинні мати договірний характер, а верховенство закону є інструментом соціального контролю. Громадянським свободам надається пріоритет над політичними, юридичними та моральними нормами [101, с. 437–440].

Воля до свободи породила ліберальну ідеологію. Свобода є фундаментом гідності людини та засобом її самореалізації. Уявлення про свободу особистості змінювалися, наповнювалися різними змістами. Свобода особистості пов'язана з її «внутрішнім світом», вона розкриває волю людини до пізнання, творчості, розвитку, самовдосконалення і самовираження. Найважливіше у свободі – це визнання за людиною її унікальності, оригінальності, неповторності, самоцінності. Справедливість можлива тільки тоді, коли свобода єдина і рівна для всіх. Свобода дає людині можливість йти до власного щастя, працювати на свій добробут при єдиному застереженні, що це не завдає шкоди іншим людям. Самореалізація особистості є ключем до розв'язання багатьох проблем людства.

Свобода, з погляду лібералізму, у повсякденному житті є сукупністю певних невідчужуваних прав, які утворюють простір, у якому людина може діяти вільно, сама визнаючи свій шлях. Перелік таких фундаментальних прав обов'язково містить основні людські права й свободи, скажімо, право на життя, честь і гідність, недоторканість приватної власності, свободу совісті та віросповідання, свободу вільно обирати заняття, свободу самовираження в усіх сферах буття, свободу слова і друку тощо.

Загалом, лібералізм від зародження схилився до визнання ідеалу індивідуальної свободи як найбільшої цінності. Щобільше, його гносеологічною передумовою є виділення людської індивідуальності, усвідомлення відповідальності кожної окремої людини за свої дії, як перед самим собою, так і перед суспільством, ствердження уявлення про рівність всіх людей від народження. Свобода є найбільшою індивідуальною цінністю, тому головна мета лібералізму – усунути перешкоди для особистої свободи.

Лібералізм (від лат. «liberalis» – «вільний») – політична ідеологія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод й обмежує сфери діяльності держави. Однак передусім лібералізм – це світогляд, в основу якого покладено індивідуалізм. На відміну від інших світоглядів, які часто зосереджуються на колективі, суспільстві або державі, лібералізм вважає мірою всіх речей окрему людину. Ідеальною державою, з погляду лібералізму, є правова держава, заснована на поділі законодавчої, виконавчої та судової влади, що гарантує свободу й безпеку громадян. Правова держава повинна забезпечувати рівність усіх громадян перед законом. Свобода забезпечена розумними «правилами гри», що встановлюються і підтримуються державою, це і є гаслом класичного лібералізму.

Лібералізм – це історичний феномен Нового часу, що географічно розташований в Європі, Північній Америці, Австралії та Новій Зеландії. Проте його ідеологічну гегемонію сприймають також інші регіони світу: Південна Америка, деякі країни Азії, Африки та Океанії, зокрема Японія, Південна Корея, Ізраїль тощо. Лібералізм, в основу якого покладено приватну власність та свободу особистості, є порівняно молодого формою ідеологічного світопорядку та соціально-економічною моделлю. Лібералізм почав формуватися наприкінці XVII століття. Тимчасом як стародавні держави Європи, Азії і Північної Африки, які ґрунтувалися на державній власності на засоби виробництва, пригніченні свободи, тиранії та рабстві, існували вже понад дві тисячі років назад. Лібералізм має багато варіантів, і в національно-культурному, і в ідейно-політичному вимірах, що відрізняються у різних країнах та в різні часи.

Біля витоків лібералізму стояв англійський філософ Джон Локк, який обґрунтував ідею суспільного договору та природного права, коли держава є результатом угоди між людьми. За цією угодою люди передають державі частину своїх прав, але є такі права, що належать їм від народження і не можуть бути відібрані, за винятком покарання за кримінальні злочини. Це насамперед право на життя, свободу і власність. Ще з часів Джона Локка свободу розуміли передусім

як свободу від політичного контролю з боку держави та релігійного з боку церкви. Людина є незалежним суб'єктом, котрий сам знає, що для нього добре і що погано. Джон Локк писав, що людина «господар власної персони». Він пропонував розділити владу в державі на виконавчу, законодавчу та федеративну. Замість однієї влади мали б панувати три її гілки, які, як очікував Локк, обмежуватимуть одна одну. Водночас, на його переконання, ці три влади повинні служити людям у трьох відношеннях: «для взаємного захисту їх життя, свобод та власності» [53].

Лібералізм – це не просто якась чергова ідеологія, він являє собою щось більше, а саме образ мислення. Один з провідних його представників ХХ століття Бенедетто Кроче вважав, що ліберальна концепція є метаполітичною та виходить за межі формальної теорії політики, а також в певному сенсі етики та збігається із загальним розумінням світу і дійсності. Це система поглядів і концепцій щодо навколишнього світу, тип свідомості та політико-ідеологічних орієнтацій й установок, який не завжди поєднується з конкретними політичними партіями або політичним курсом. Це одночасно теорія, доктрина, програма та політична практика [85, с. 48–49].

Поява лібералізму як політичної течії органічно пов'язана з розвитком капіталістичних відносин у Європі XVII–XVIII століть. Термін «лібералізм» почали активно вживати в першій половині XIX століття, тоді ж виникли перші політичні партії лібералів. Але ідеологія лібералізму сягає своїм корінням у XVII–XVIII століття. Клас промисловців і торговців, що створювався, мав велику потребу в економічній свободі, у представницьких установах, які не залежали б від свавілля монархів. Буржуазія намагалася захистити свої прибутки від надмірно високих податків та прямих конфіскацій. Ідеологія лібералізму була спрямована на створення необхідних соціально-політичних передумов для інтенсивного розвитку капіталізму.

Починаючи з XVIII століття лібералізм остаточно посів місце провідної форми буржуазного способу мислення. Ліберали обґрунтовували буржуазні права і свободи, передусім свободу особи, промислової конкуренції, недоторканості

приватної власності. Лібералізм є індивідуалістською системою поглядів, у якій перевага надається потребам і правам окремої людини. Але індивідуалізм цей є обмеженим. Маючи свободу волі, людина може спрямувати свої дії і здібності як на добрі справи, так і на погані. А тому виникає потреба у створенні правового державного порядку, метою якого була б гармонізація відносин громадян між собою та з владою. Соціальні й політичні відносини виникають з волевиявлення окремих людей і можуть бути виправдані тільки тоді, коли вони скеровані на захист особистих прав і свобод.

Однак, обговорюючи проблеми свободи, ліберали XVIII–XIX століть мали на увазі свободу «абстрактного громадянина», а не реальних людей. Під правами і свободами «людини загалом» вони фактично розуміли права і свободи буржуа. Усі представники лібералізму засуджували революцію як спосіб суспільних перетворень. Основний шлях розвитку суспільства, на їхню думку, – це соціальна еволюція, поступове реформування різних сфер суспільного життя. Упродовж усього XIX століття ліберали виступали за такий суспільний лад, за якого регулювання відносин у суспільстві відбувалося б стихійно, без втручання держави, за якою визнавалася лише роль «нічного сторожа», що охороняє права, свободи та власність громадян [86, с. 79–81].

Лібералізм – це безліч теорій, об'єднаних загальними принципами, прихильність до яких відрізняє лібералізм від інших ідеологій. Причому принципи ці допускають різні варіації, можуть еkleктично переплітатися, вилитися в найнесподіваніші поєднання й узагальнення. Незважаючи на те, що сам лібералізм як ідейно-політична доктрина далеко не однорідний і має низку течій, існує певний набір фундаментальних ідей і принципів, на яких ґрунтується його теорія і практика. Це передусім такі принципи:

- пріоритет свободи особи;
- верховенство закону;
- правова рівність усіх громадян;
- політичний плюралізм;

- договірна природа держави, заснована на суспільному договорі, з регламентацією її повноважень й обмеженням її можливостей втручатися в життя людей;

- першість належить окремому індивіду, а не суспільству і його інститутам, індивідуальні права рівноцінні колективним;

- відмінність і відокремленість кожної людини від інших – безумовні і первинні, а зв'язок – умовний і другорядний;

- усі закони і цінності людина створює сама;

- людина індивідуально вільна і відповідальна за свою свободу;

- основою особистої свободи є приватна власність;

- вільна конкуренція;

- ринок;

- приватне підприємництво.

Лібералізму властиві:

- схильність до парламентського ладу і традиційних парламентських процедур;

- негативне ставлення до розростання економічних і соціальних функцій держави;

- необхідність розподілу влади;

- забезпечення основних політичних прав і свобод громадян, повага гідності людської особистості;

- розширення плебісцитарної демократії, всенародного обговорення законів, зміцнення місцевого самоврядування;

- обґрунтування демократичної сутності елітаризму, необхідності конкуренції еліт;

- компроміс, консенсус у розв'язанні найважливіших політичних проблем.

Ліберальну ідеологію можна умовно поділити на такі напрями:

1) класичний лібералізм:

- абсолютна цінність людини, її прав і свобод, рівність від народження всіх людей;

- визнання невідчужуваності прав людини на життя, свободу і власність;
- правова держава і громадянське суспільство, створення держави на основі загального консенсусу з метою збереження й захисту природних прав людини, договірний характер відносин між державою та індивідом;

- невтручання держави в економічну і соціальну сфери, захищеність від втручання держави в особисте життя людини і свобода її дій (у межах закону) в усіх сферах суспільного життя;

- вільне володіння приватною власністю;

- вільний конкурентний ринок;

2) соціальний лібералізм (виник у 1920–1930-х роках у США, сформувався в результаті тенденції переходу від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституціалізації нових форм державного втручання в суспільне життя. Соціальний лібералізм яскраво проявився в політичній практиці «нового курсу» Теодора Рузвельта):

- посилення ролі держави, її втручання в економіку;

- визнання профспілок;

- у політичній сфері проголошувалась ідея «плюралістичної демократії», згідно з якою політична система розглядалась як механічний процес рівноваги конкуруючих групових інтересів;

- необхідність партнерства між урядом і бізнесом, створення системи оптимального поділу праці між верхнім і нижнім поверхами влади;

3) неолібералізм (представники цього напрямку критикують державне регулювання економіки як економічно неефективне, що породжує безладдя й корупцію, відстоюють ідеї повної приватизації і ринкової саморегуляції. Одним з найвідоміших представників неолібералізму є американський економіст Мілтон Фрідман):

- консенсус керуючих і керованих;

- необхідність участі мас у політичному процесі;

- демократизація процедури ухвалення управлінських рішень;

- перевага плюралістичних форм організації і здійснення державної влади.

Загалом, лібералізм, об'єднавши свободу особи з правами людини, а також з інститутом приватної власності, поклав в основу своєї концепції ідеали економічної свободи, такі як вільний ринок, конкуренція, підприємництво. Провідними політичними ідеями лібералізму були і досі є правова рівність громадян, договірна природа держави, переконання про рівноправність професійних, економічних, релігійних та політичних об'єднань, жодне з яких не може мати переваги над іншими. Від початку свого виникнення лібералізм відстоював критичне ставлення до владоможців, конституціоналізм, політичну відповідальність громадян, релігійну віротерпимість та плюралізм. Проте Ф. Гаєк, Д. Ешер і Р. Олсон вважають, що при плюралізмі здатні сформуватися механізми експропріації більшістю багатого меншості, а це може поставити під загрозу основоположні принципи лібералізму. Головними проблемами ліберальної ідеології завжди було визначення допустимого ступеня й характеру державного втручання в приватне життя людей, поєднання демократії і свободи, прав та обов'язків громадян. Саме основні цінності лібералізму зумовили корінні зміни в масових політичних переконаннях у багатьох країнах світу. На ліберальній основі розвинулися різноманітні теорії політичної участі, зокрема теорія демократичного елітизму. І, мабуть, ці великі історичні зміни, спричинені впливом ліберальних цінностей, дозволили американському філософу, політичному економісту і публіцисту Френсісу Фукуямі вважати, що людство рухається до щасливого «кінця історії», до універсалізації держав на принципах свободи і рівності громадян [102, с. 243–245].

Свобода окремої людини – це не тільки право робити те, що хочеш, але й обов'язок відповідати за свої дії. Відповідальність нарівні та одночасно зі свободою є складовою лібералізму. При цьому вони нероздільні. Той, хто не вільний, не може нести відповідальність за свої дії. Але той, хто вільний, повинен відповідати за все, що робить. Взаємна відповідальність влади й особи означає, що владоможці і громадяни у своїх взаєминах виступають рівними партнерами і володіють взаємними правами та обов'язками. Влада має право не тільки вимагати від громадянина виконання встановлених законом обов'язків, а й сама має перед ним певні обов'язки.

Основною цінністю лібералізм проголошує свободу та її носія – особистість. Свободу тлумачать по-різному:

- у політиці – це можливість вибирати за власним бажанням того, кого хочеш, і бути обраним самому, а також це свобода слова і друку, зібрань, об'єднань і публічних протестів;

- в економіці – це економічна свобода, свобода підприємницької діяльності, недоторканість приватної власності, повідомча дозвільна система. Економічна свобода є основою будь-яких свобод. Без економічної свободи неможливі політичні та громадські свободи;

- у сфері особистого життя – свобода способу життя, шлюбних взаємин, вільний вибір місця проживання, свобода совісті та віросповідання. Релігійна свобода належить до першочергових людських прав, разом з правом на рівність, недоторканість, власність, висловлення власної думки та опір пригнобленню.

Водночас обмеження свободи допустиме тільки свободою інших людей (свобода мого кулака закінчується там, де починається кінчик носа іншої людини).

У XIX столітті розвиток соціально-політичної концепції лібералізму був пов'язаний з іменем франко-швейцарського письменника, публіциста та політичного діяча часів Французької революції Бенжамена Констана. Він набув широкої популярності як захисник свободи в усіх сферах суспільного життя. Констан обстоював ідею пріоритетності особистості стосовно будь-якої соціальної групи і суспільства загалом. Свобода конкуренції в економіці, свобода у викладанні та свобода друку – ось далеко не повний перелік вимог до організації суспільного життя, які висунув Констан. На думку мислителя, свобода – це насамперед право підкорятися тільки законам, не бути підданим ні дурному зверненню, ні арешту, ні смертній карі внаслідок сваволі однієї чи кількох осіб. Це право кожного висловлювати свою думку, обирати собі справу і займатися нею, розпоряджатися своєю власністю. Нарешті, це право впливати на здійснення правління, чи шляхом призначення всіх, чи деяких чиновників, чи за допомогою

представництва, запитів, які влада тією чи іншою мірою повинна враховувати [30, с. 354].

Велике значення, на думку англійського філософа і правознавця Джеремі Бентама, має утилітаризм, тобто оцінювання речей з погляду їх корисності, зокрема держави, звідси завдання держави – забезпечити «найбільше щастя для найбільшої кількості людей». Цього можна досягти через вільний розвиток конкурентних ринкових відносин, невтручання держави в економіку, демократизацію всіх державно-правових інститутів. Права громадянина існують незалежно від державної влади. Держава є тільки засобом забезпечення свободи її громадянам. Владоможці, які відбирають громадянську свободу, перетворюються на тиранів. Політична влада, кому б вона не належала, не може бути абсолютною. Межі її – у правах особистості [145].

Для лібералізму неприйнятний монархізм і кастові привілеї. Тільки власні здібності, працьовитість і моральність можуть бути підставою для репутації і соціального статусу кожної людини, без винятків. Саме цей ідеал перетворив капіталізм на ефективну політико-економічну систему, з її кризами перевиробництва, на відміну від хронічного дефіциту соціалізму. Лібералізм стимулює ініціативність, наполегливість у пошуках нових шляхів досягнення успіху, новаторство, перетворює індивідуалізм на джерело творчого потенціалу.

Лібералізм відрізняється низкою особливостей в рамках різних національних традицій. Британські ліберали в розумінні свободи відштовхувалися від принципу утилітаризму, а їхні французькі колеги розглядали свободу як самоцінне благо. Вони бачили у свободі не тільки умову досягнення матеріального успіху, а й джерело людських чеснот. Алексіс де Токвіль, Жермена де Сталь та інші французькі ліберали хотіли максимально з'єднати мораль, релігію і політику. Французькі ліберали вважали, що свобода може відрізнитися відповідно до соціальних умов чи економічних обставин, у яких перебувають люди. У багатих свободи завжди буде більше, ніж у бідних. Проте, незважаючи на соціальні та інші обставини, саме особиста свобода повинна бути остаточною метою людства, ніхто не може мати право відбирати її в інших [113].

У лібералізмі одночасно існує дві концепції свободи – негативна і позитивна. На початках свобода тлумачилася в негативному значенні, як незалежність від контролю з боку феодальної держави. Боротися за свободу означало боротися за знищення зовнішніх обмежень, які накладаються на фізичну, інтелектуальну та економічну свободу людини. Людина вільна настільки, наскільки в її життя не втручаються інші. Людина повинна бути захищена від зовнішнього тиску та обмежень, передусім з боку владоможців. Політична й економічна свобода утворюють життєвий простір, у межах якого людина може діяти без перешкод, на власний розсуд, ризик та відповідальність. Єдиним прийнятним обмеженням є права і свободи інших людей, які визначають межі особистої свободи кожного. Класичний лібералізм розуміє свободу негативно, як відсутність примусу, і бачить її природні обмеження в рівних правах для всіх людей. Рівність формальних прав – єдиний різновид рівності, сумісний зі свободою як найбільшою цінністю. Права людини класичний лібералізм зводить до переліку основних прав, таких як свобода думки, свобода совісті та віросповідання, свобода зібрань та об'єднань, недоторканість приватної власності.

Позитивна концепція свободи поширилась у ХХ столітті та передбачала створення в суспільстві умов для розвитку й реалізації кожною людиною своїх здібностей і талантів. Новий лібералізм, на відміну від класичного, має позитивне розуміння свободи. Свобода в його розумінні – це реальна можливість вибору, що не визначається ні іншими людьми, ні обставинами життя самої людини. Новий лібералізм збільшує перелік основних прав, додаючи більше соціальних прав. «Негативну» і «позитивну» свободу інакше можна назвати відповідно «свобода від» і «свобода для». Обидві «свободи» стали основою для того, що називається західною цивілізацією [8].

Лібералізм обмежує владу уряду, який завжди прагне її розширення. Свобода особистості – це громадянська свобода. Громадянська свобода є повною незалежністю приватного життя людини від влади. Держава повинна служити головним засобом забезпечення громадянської свободи. Обмеженнями проти

зловживання владою в демократичному суспільстві є громадська думка й активність громадянського суспільства, рівновага й незалежність законодавчої, виконавчої і судової гілок влади.

Хоча ліберали і вказували на наявність у капіталістичному суспільстві експлуатації, злиднів та інших соціальних проблем, вони при цьому не були прихильниками радикальних змін. Запобігти соціальній революції за допомогою своєчасних реформ – така одна з головних тез учення британського філософа Джона Стюарта Мілля. Особливо Мілля наполягав на розширенні можливостей здобути освіту, оскільки вважав головною причиною соціальних конфліктів низький освітній рівень народних мас. Як і всі представники лібералізму, Мілля багато писав про свободу думки і дій особи, її незалежність від уряду, бо вважав це привілеєм і природним станом людини. Мілля звертав увагу на те, що в сучасному йому суспільстві свобода часто стає лише формальністю та виправдовував обмеження свободи урядом, якщо вона призводить до негативних наслідків. З погляду Мілля, свобода є не самоціллю, а необхідною умовою встановлення гармонії інтересів суспільства та інтересів індивіда. Людина відповідальна за свої вчинки перед суспільством лише настільки, наскільки її дії стосуються інших людей. Поки дії людини стосуються тільки її самої, свобода таких дій повинна бути необмеженою. Людина – це володар над самим собою, над своїм тілом і своєю душею [52].

Загрозою для свободи, на думку Джона Мілля, є імперіалізм. Він, зокрема, пише: «Необхідна умова вільних інститутів, взагалі кажучи, полягає в тому, щоби кордони, в яких уряд правомочний, в основному збігалися з кордонами національними» [151, с. 115].

Джон Стюарт Мілля не зараховує свободу висловлювання думок і свободу друку до безумовних свобод, тому що вони можуть заторкувати інших людей. Але хто не шкодить іншим своєю думкою, той повинен мати можливість її висловити. Щоби всі люди були вільними, не можуть одні користуватися своєю свободою за рахунок інших. Вибираючи професію для себе, ніхто не має права перешкоджати вільно її вибирати іншим. Свобода висловлення думок,

інтелектуальна свобода, наукова свобода, свобода професії дають людству найкращі умови для розвитку і прогресу [52].

Алексіс де Токвіль вважав, що свобода є цінністю сама в собі, тому той, хто шукає у свободі ще чогось, крім самої свободи, створений для рабства. Але свобода не дає результатів відразу, вона поступово набирає сили. Результати її позитивної дії можна отримати тільки після досягнення нею почесного віку. Потрібно вчитися жити вільним [52].

Індивідуальна свобода означає абсолютну незалежність особи у сфері тієї поведінки, що прямо стосується лише її, вона означає можливість людини бути в межах цієї сфери паном над самим собою і діяти на власний розсуд. Водночас кожний самостійний індивід є потенційною загрозою для інших індивідів. Тому виникає питання щодо захисту свободи кожного конкретного індивіда. Лібералізм вважає, що таким оптимальним механізмом має бути ліберальна держава, яка володіє всіма засобами, враховуючи примус, щодо обмеження егоїзму особи та груп осіб. Свобода, що нічим не обмежена, може вилитися в анархізм, охлократію, врешті в хаос. Тому свобода прав особи повинна бути обмежена обов'язками громадянина, тобто індивідуальною правовою відповідальністю, за свої дії щодо інших, і правовою рівністю всіх людей. Отже, право на індивідуальну свободу, на можливість відрізнятись від інших і бути собою урівноважилося визнанням гідності всіх людей, поваги і терпимості до інших.

Рівність усіх перед законом є одним з найважливіших принципів лібералізму. Рівність перед законом означає однакове ставлення до всіх людей незалежно від їх статі, віку, багатства, національності та інших особливостей. Рівність перед законом може забезпечити тільки держава через свою законодавчу, виконавчу та судову владу. Закон один для всіх. Не повинно бути жодних привілеїв та переваг для окремих осіб (а не усіх), наданих державою. Громадянські права повинні бути непорушними. Будь-який громадянин може і повинен вимагати дотримання своїх прав іншими та добиватися притягнення до відповідальності тих, хто нехтує його права.

Ліберальна ідеологія однією з основ свободи вважає приватну власність. Класичні ліберали взяли на озброєння гасло «laissez-faire», сформульоване французькими фізіократами (Кене, Мірабо, Тюрго) і розвинене англійськими економістами А. Смітом і Д. Рікардо. Вони вважали, що, володіючи політичною й економічною свободою, люди самі про себе найкраще подбають та сприятимуть загальному добробуту [52].

Видатний німецький філософ, філолог, дипломат і державний діяч Вільгельм фон Гумбольдт вважав, що ідея свободи може бути реалізована тільки в тісному тандемі, у поєднанні з ідеєю власності, оскільки фактично будь-яка вільна, творча діяльність основана на впевненості чи бодай на надії, що плоди, результати цієї діяльності не будуть відчужені або експропрійовані. Іншими словами, кожний з нас робить щось тому і настільки, чому і наскільки може вільно, на власний розсуд розпоряджатися результатами своєї праці, своєї творчості, свого натхнення. Якщо ж право власності не захищене, то немає гарантії, що людина зможе володіти результатами своєї праці, а це, фактично, підрізає сам корінь свободи, вільної діяльності, як, зрештою, і будь-якої ефективної діяльності загалом. Це означає, що зникає головний мотив, передумова ефективного розвитку суспільства в цілому [52].

Тому мотивом свободи і творчої діяльності є невідчужуване право приватної власності. Відсутність же такого мотиву, як правило, означає відсутність свободи, вільної і творчої діяльності людини. Раб чи слуга ніколи не будуть ефективними працівниками. Свободу і приватну власність можна порівняти з дровами та іскрою, де приватна власність – дрова, а свобода – іскра, що їх запалює. Без іскри свободи приватна власність (капітал) використовується неефективно і не зростатиме ні кількісно, ні якісно, а то й взагалі зменшуватиметься. Саме тому політичні режими, які заперечують чи не гарантують право приватної власності, завжди доводять свої країни і народи до бідності та злиднів.

Свобода неможлива без забезпечення індивідам належних умов для взаємовигідного обміну результатами своєї праці, що здійснюється через вільний

конкурентний ринок. Поширена думка, що вільна конкуренція позбавлена соціальної справедливості, що ринок створює несправедливий розподіл прибутків і збитків. Але ринок – не людина, а тільки результат людської співпраці і конкуренції. І жодний учасник вільної конкуренції не може точно знати наперед, який результат отримає. За наслідки дій вільного ринку ні на кого не можна покласти провину, тому що ніхто їх не може передбачити чи спланувати. Свобода, особливо економічна, неможлива без добросовісної конкуренції, яка своєю чергою забезпечує людям право вибору.

Видатний французький філософ, політичний економіст та футуролог Бертран де Жувенель підтримав створення Фрідріхом фон Гаєком у 1947 році наукового товариства «Мон Пелерен» та ввійшов до його складу. Погляди Жувенеля зазнали еволюції, врешті він став сповідувати лібералізм. Бертран де Жувенель надавав величезного значення системі стримувань і противаг, що не дають владі розширюватися та звужувати права і свободи громадян. Вчений вважав помилковою думку, що якщо влада належить народу, то обмеження її більше не потрібні. Завдяки переконанню, що народ є джерелом влади – абсолютна влада може стати так само легітимною, як і конституційна свобода. Владі властиве прагнення розширитися, тому без дієвих обмежень вона робитиме це, безкінечно зменшуючи свободу, часто в ім'я народу. Є всі підстави остерігатися, що необмежена влада в руках народу буде сильнішою та стане більш згубною, ніж влада, що здійснюється небагатьма. Демократія, необмежена системою стримувань і противаг, може легко деградувати в охлократію. Влада завжди розбещує, а абсолютна влада розбещує абсолютно.

Бертран де Жувенель скептично ставиться до спрощеного раціоналізму, що намагається вкладати складні факти у прості схеми, які здатний осягнути обмежений розум людини. Сила людського розуму не безкінечна, прогресу людства завдала шкоди її переоцінка. Вчений переконаний, що поки інтелектуали уявляють можливість простого порядку речей, вони служать зростанню влади і зменшенню свободи. Адже наявний тут і всюди порядок складний і тримається на багатьох різноманітних підставах, повноваженнях, відчуттях та установках.

«Якщо роботу настільки багатьох пружин вирішено покласти на одну-єдину пружину, наскільки великою повинна бути пружність її спіралей; або якщо одна колона відтепер повинна підтримувати те, що раніше спиралося на безліч колон, то яка ж повинна бути її міцність! Тільки Влада може бути такою пружиною або такою колоною – і що ж це має бути за Влада!» [151, с. 299]. Спекулятивне мислення веде до посилення центральної влади, тому що схильне нехтувати багато вторинних чинників, які мають своє значення в наявному порядку. Так само відбувається в тих випадках, коли подібне мислення підриває всі види влади, зокрема центральної. Влада, бодай якась, мусить існувати завжди, тому коли вона виникає знову, то з необхідністю набирається форми максимально концентрованої.

Бертран де Жувенель зосереджує переважно свою увагу на зовнішніх механізмах влади та схильний недооцінювати роль переконань. Учений вважає, що викривлення доктрин є природним. Часто такі викривлення можуть здаватися чимось незначним, лише легкою зміною акцентів, але на практиці призводять до серйозних наслідків. Хоча Жувенель палкий прихильник свободи, ймовірно, саме скептичне ставлення до ролі переконань робить його більш консервативним [151].

Бруно Леоні – видатний італійський юрист та вчений, праці якого за своєю спрямованістю співзвучні ідеям та традиціям класичного лібералізму, що сповідувала австрійська економічна школа. Фрідріх фон Гаєк та Бруно Леоні були знайомі особисто та разом входили до наукового товариства «Мон Пелерен». У своїй творчості Бруно Леоні сконцентрувався на трьох напрямках. Перше, чого хотів досягнути вчений, – це подолати роздробленість суспільнознавчих наук та поєднати дослідження у сфері права з їх теорією. Другий напрям – це створити необхідні інтелектуальні основи для захисту індивідуальної свободи, відданим прихильником якої він був. Третє завдання, що ставив перед собою вчений, але так і не встиг здійснити, – це вирішити всі головні інтелектуальні труднощі політичної теорії, довівши її до повного завершення.

Бруно Леоні вважав, і тут його думка повністю збігалася з позицією Фрідріха фон Гаєка, що характерною рисою правил справедливої поведінки, які

виникають під час стихійного процесу творення права, було те, що ці правила завжди негативні, вони окреслюють, обмежуючи захищений простір кожного індивіда, те, чого робити не можна, і як такі є ефективною гарантією індивідуальної свободи. Вчений вважав, що найголовніше завдання права полягає не стільки в утвердженні справедливості, скільки в захисті від несправедливості. Бруно Леоні вважав «золотим» таке правило етики: «Не роби іншим того, що не хотів би, щоб робили тобі!». Це правило спільне для багатьох релігій, зокрема для християнства, конфуціанства та інших, на що вчений завжди, із задоволенням, звертав увагу. Це правило, на переконання Бруно Леоні, повинно служити тестом для оцінки справедливості правил поведінки. Послідовне його застосування є найефективнішим шляхом до справедливості між людьми.

Головною працею Бруно Леоні є книга «Свобода і закон», що вперше опублікована 1961 року. У ній вчений стверджує, що однією з головних перешкод для реалізації принципу верховенства права, а отже свободи людей, є надлишкове законодавство. Аналізуючи римське право, автор доводить, що, на думку стародавніх римлян, право є процесом відкриття, а не переліком офіційно затверджених наказів, тобто історично право – це те, що відкривають судді та юристи, а не те, за що придумують і потім приймають голосуванням законодавці. Право виникає з того, що використовують приватні сторони судового процесу для віднайдення порозуміння та врегулювання конфліктів між собою, а не з волі владоможців або впливових суспільних груп, що нав'язують силою свої «правила гри» всьому суспільству.

Широке змішування права і законодавства, на думку Бруно Леоні, характерне для соціалістичних і комуністичних режимів. Вільний конкурентний ринок, загалом економічна свобода, і звичайне право, з одного боку, та соціалізм і законодавство, з іншого боку, по-різному розуміють свободу людини та її межі. Отже, захищаючи свободу підприємництва та економічної діяльності, парламентський устрій, політичну свободу особистості, гласність, лібералізм сприяв формуванню загальнолюдських цінностей, які багато в чому визначають обличчя сьогодення [151].

Пов'язавши свободу особистості з інститутом приватної власності, ідеологія лібералізму поклала в основу своєї доктрини ідеали вільного ринку, конкуренції, ініціативи та підприємництва. Саме таке поєднання сприяє розвитку, добробуту та утвердженню демократії. Ідея свободи розвивається тільки разом з ідеєю власності, а володіння власністю є найкращим стимулом до праці та творчості.

Вільна людина має право і можливість діяти самостійно, без свідомо організованого контролю над нею іншими людьми та групами людей, передусім владоможцями, але повинна узгоджувати свої дії із загальними правилами справедливої поведінки, що сформульовані у формі законів. Свобода гарантується не шляхом відокремлення держави від суспільства, а шляхом утворення зв'язків між ними, завдяки яким державні органи влади є наймогутнішою і загальнодоступною організацією захисту прав людини.

Свобода і відповідальність є основними цінностями лібералізму. І вони невіддільні одна від одної. Свобода є, власне, необхідною умовою для відповідальності. Тобто тільки той, хто є вільним, може діяти відповідально. Своєю чергою відповідальність, щоб бути ефективною, має бути особистою відповідальністю. Свобода дає людям можливість діяти на власний розсуд. Для того, щоб мати можливість покласти відповідальність на людину, потрібно дати їй свободу. Індивідуальна свобода є, власне, необхідною умовою, аби людина взагалі могла взяти на себе бодай якусь відповідальність. Тільки дії вільних людей можуть мати моральну оцінку. Хто змушує нас до чогось проти нашої волі, той забирає в нас не тільки свободу, а й моральну відповідальність.

Відповідальність без права власності – це обмежена відповідальність. Банкрутство є квінтесенцією відповідальності. Особа тільки тоді наділена всією повнотою відповідальності, коли відповідальна за свої дії, включно до банкрутства. Жодна людина не повинна використовувати свою власність так, щоби проти волі інших завдавати шкоди їхній власності або життю. Аби людська праця досягла максимальної продуктивності, працівник повинен бути вільним, тому що тільки вільний працівник, який працює «на себе», є сумлінним працівником. Лібералізм відводить державі в економіці роль «нічного сторожа»,

що охороняє приватну власність, не допускає ні відкритого монополізму, ні прихованих монопольних змов. Втручання держави в економіку є згубним, якщо воно пригнічує вільно функціонуючий ринковий механізм.

Хоча ліберальна ідеологія прагне до зменшення ролі держави та скорочення її бюрократичного апарату, але з виборними інститутами влади, такими як парламент й органи місцевого самоврядування, що формуються шляхом вільного голосування, все навпаки. З погляду лібералізму, їхня роль у державному правлінні має бути вирішальною. Виборці переважно є «аполітичною глиною», але з неї потрібно «зліпити» свідомого громадянина, активіста і волонтера. Надзвичайно важливо запобігти поширенню абсентеїзму та залучити якомога більше громадян до процесів виборів, місцевого самоуправління й управління державою, виробити в них відчуття відповідальності за власну долю і долю своєї країни, вагомості і впливовості власних дій та важливості політичних публічних акцій протесту, демонстрацій, мітингів тощо. Формування політичної свідомості та політичної культури мають мати основне значення у викоріненні передумов авторитаризму і тоталітаризму.

Принципова відмінність між демократією і тоталітаризмом полягає в тому, що за демократії можна безкровно позбутися уряду, а за тоталітаризму, як правило, – ні. Проте навіть при демократії концентрація влади в руках урядовців є дуже значною, що призводить, відповідно, до зменшення прав і свобод громадян. Найважливішим аспектом зменшення концентрації політичної влади є активне залучення громадян до ухвалення важливих політичних рішень, наприклад, через проведення референдумів. А також розбудова громадянського суспільства. Уряд повинен дбати про забезпечення свободи і добробуту людей. Але коли він нехтує свої обов'язки, люди мають право на повстання. Право відмовити в покорі владі, коли її тиранія, або її недбалість, чи нездарність стають занадто великими і нестерпними, є природним правом людини. Через природні відмінності у здібностях та добродетності всі люди відрізняються і не є рівні один одному. Без рівності стартових можливостей неможлива справедливість, але нерівність результатів так само справедлива (Р. Дарендорф) [103, с. 453–457]. Нерівність

результатів породжує розшарування та, врешті, еліту, яка формується з найуспішніших членів суспільства. Будь-яке суспільство досягає успіху чи невдач передусім завдяки еліті. Як стверджував свого часу цар Соломон, «народ занепадає з браку мудрих провідників...» [13, 11:14]. Інтелектуальний, моральний, економічний та будь-який інший рівень розвитку суспільства є точною оцінкою інтелектуального, морального та інших рівнів розвитку еліти, що його очолює. Якщо для еліти свобода малозначуща або взагалі неприйнятна, то така еліта знищуватиме свободу. Відповідно, народ має моральне право на спротив та вигнання представників такої еліти і заміну їх на інших. Свобода – це та сила, що витягує народи із занепаду й бідності до процвітання і добробуту.

Висновки до розділу 1

У першому розділі розкрито стан дослідження свободи та її меж у контексті ідеології лібералізму. Також з'ясовано сутність та особливості ідеології лібералізму, в основу якої покладено індивідуальну свободу як головну цінність та мету для людства. Свобода є фундаментом гідності людини і засобом її самореалізації. Воля до свободи породила ліберальну ідеологію. Лібералізм розуміє свободу так:

- у політиці – це можливість вибирати за власним бажанням того, кого хочеш, і бути обраним самому, також це свобода слова і друку, зібрань, об'єднань і публічних протестів;

- в економіці – це економічна свобода, свобода підприємницької діяльності, недоторканість приватної власності, повідомча дозвільна система. Економічна свобода є основою будь-яких свобод. Без економічної свободи неможливі політичні та громадські свободи;

- у сфері особистого життя – це свобода способу життя, шлюбних взаємин, вільний вибір місця проживання, свобода совісті та віросповідання. Релігійна

свобода належить до першочергових людських прав, разом з правом на рівність, недоторканість, власність, висловлення власної думки та опір пригнобленню;

Водночас обмеження свободи допустиме тільки свободою інших людей.

Лібералізм (від лат. «liberalis» – «вільний») – це світогляд, політична ідеологія та економічна модель одночасно. Існує багато варіантів лібералізму, залежно від історичних та геополітичних обставин, але всі вони об'єднані загальними принципами, прихильність до яких відрізняє лібералізм від інших ідеологій. Це, зокрема, такі принципи:

- пріоритет свободи особи;
- верховенство закону;
- правова рівність усіх громадян;
- політичний плюралізм;
- договірна природа держави, основана на суспільному договорі, з регламентацією її повноважень та обмеженням її можливостей втручатися в життя суспільства;
- першість належить окремому індивіду, а не суспільству і його інститутам, індивідуальні права важливіші за колективні;
- відмінність і відокремленість кожної людини від інших – безумовні і первинні, а зв'язок – умовний і другорядний;
- усі закони і цінності людина створює сама;
- людина індивідуально вільна і відповідальна за свою свободу;
- основою особистої свободи є приватна власність;
- вільна конкуренція;
- ринок;
- приватне підприємництво.

Свобода – це не вседозволеність, відсутність обмежень руйнує свободу. Свобода однієї людини обов'язково повинна бути обмежена свободою інших людей. «Моя свобода закінчується там, де кінчики пальців моєї руки торкаються кінчиків пальців рук інших людей» – це один з основоположних принципів лібералізму. Саме на ньому він побудований. А втім, часто його тлумачать

неправильно, іноді взагалі спотворюють. Його розуміють як вседозволеність, тобто що хочу, те роблю. Таке розуміння призводить насправді до руйнування свободи і порушення прав інших людей. Свобода завжди має в собі певну лінію обмеження, за яку не можна переходити. Згідно з лібералізмом, це права інших людей. Перехід за цю лінію обмеження перетворює свободу на несвободу, демократію на авторитаризм і тоталітаризм.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВОБОДИ ТА ЇЇ МЕЖ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ФРІДРІХА ФОН ГАЄКА

Фрідріх-Август фон Гаєк народився 8 травня 1899 року у Відні в сім'ї лікаря та професора біології Віденського університету Августа і Феліцітас фон Гаєк. Його дід по материнській лінії був професором публічного права Віденського університету й очолював Центральне статистичне управління Австрії. У 1917 році, відразу після закінчення школи, Гаєк був мобілізований до армії та служив артилерійським офіцером на італійському фронті. Повернувшись до Відня по завершенню Першої світової війни, він вступив до Віденського університету, де вивчав право, економіку, філософію та психологію. Закінчивши університет, Гаєк спеціалізувався в галузі юриспруденції та економіки [180].

Протягом кількох років він перебував на державній службі, зокрема в Австрійському бюро врегулювання військових претензій, яким тоді керував один з найяскравіших учених ХХ століття, представник австрійської економічної школи Людвіг фон Мізес. Спілкування з Мізесом мало величезний вплив на Гаєка. У 1922 році Мізес публікує свою працю «Соціалізм», у якій аргументовано доводить утопічність соціалістичної та інших лівих ідеологій, їх загрозу добробуту та свободі людей. Ця книга справила величезне враження на юного Гаєка, багато років пізніше він писатиме: «Для нас, молодих людей, які прочитали цю книгу зразу після її виходу у світ, – світ змінився назавжди» [151, с. 163].

У 1923 році у Віденському університеті Фрідріх фон Гаєк здобув докторське звання з економіки. У 1927–1931 роках займав посаду директора Австрійського інституту економічних досліджень, одночасно з 1929 року викладав економіку та статистику у Віденському університеті. До того упродовж року після захисту дисертації перебував в ролі асистента в Нью-Йоркському Колумбійському університеті. Він також прослухав у Колумбійському університеті курс лекцій з економіки, які викладали У. К. Мітчелл та Дж. М. Кларк. Повернувшись до

Австрії, Гаєк став членом приватного семінару Людвіга фон Мізеса, приєднавшись до групи впливових економістів та філософів, які зустрічалися кілька разів на місяць для обговорення наукових питань [180].

Ранні роботи Фрідріха фон Гаєка присвячені теоретичним проблемам економіки. Протягом 1920-х років він опублікував багато статей з торгового циклу, монетарної теорії й економічної політики. У 1930 році Гаєка запросили прочитати чотири лекції в Лондонській школі економіки. Тексти цих лекцій опубліковані у праці «Ціни і виробництво» (1931). У 1931 році Гаєк був зарахований до Лондонської економічної школи, спочатку як позаштатний, а потім штатний професор економіки та статистики. На цій посаді він перебував до 1949 року [180].

У Лондоні Фрідріх фон Гаєк став ініціатором однієї з найтриваліших наукових дискусій 1930-х років, навколо роботи Джона Мейнарда Кейнса «Трактат про гроші», британське видання якої починалося рецензією Гаєка, у якій він критикував автора. У відповідь на це Джон Кейнс попросив П'єро Сраффа написати для «Економічного журналу», редактором якого був сам Кейнс, рецензію на книгу Гаєка «Ціни і виробництво». Виникла довга полеміка у формі цілої серії коментарів та заяв, що свідчила про повну непримиренність обох учених. Довготривала дискусія закінчилася на користь Джона Кейнса, але врешті історія повернула перемогу Гаєку. Усі подальші події підтвердили його правоту. Свою критику вчення Джона Кейнса Гаєк основував на засадах класичного лібералізму австрійської економічної школи [180].

Австрійська економічна школа, заснована Карлом Менгером, виховала у своїх лавах Фрідріха фон Гаєка, а також таких талановитих вчених, як Фрідріх фон Візер, Ойген фон Бем-Баверк, Людвіг фон Мізес, Евальд Шамс, Ріхард фон Штрігл, Ернст Мах, Людвіг Вітгейнштейн та інших. Вона була чимось значно більшим, ніж просто економічною школою, вона стала одночасно і фортецею ліберальної ідеології у ХХ столітті, що було сторіччям домінування лівих ідеологій, передусім таких, як російський комунізм, німецький націонал-соціалізм, італійський фашизм та, зрештою, китайський комунізм, одна з

небагатьох лівих ідеологій, що змогла вижити після краху світової соціалістичної системи наприкінці ХХ століття, хоча й у зміненому вигляді. Події 1989–1991 років стали вироком історії лівим ідеологіям, соціалізм та комунізм самозруйнувалися, поховавши під своїми руїнами свої ідеали, насамперед централізоване урядове єдинопланування економічного та однопартійне єдиномислення політичного життя людства. Класичний лібералізм вижив і відродився, його ідеї здобули світове визнання. Тільки вільний конкурентний ринок може гарантувати прогрес, добробут і процвітання.

У 1944 році у Великобританії вперше опубліковано працю Фрідріха фон Гаєка «Дорога до рабства». Книга має величезний успіх, отримує всесвітнє визнання, часто цитується, перекладається багатьма мовами та перевидається. Популярною вона стає і в Новому Світі, звідки до Гаєка надходить кілька запрошень. Врешті, 1950 року він переїжджає до США і 12 років працює професором із соціальних наук і моралі у Чиказькому університеті. У ці роки вчений проводить міждисциплінарний семінар, учасником якого був Мілтон Фрідмен. А також і надалі публікує статті та книги з історії суспільної думки, теорії права, методології наукового дослідження, теоретичної психології, економіки і політології.

У 1963 році Фрідріх фон Гаєк повертається до Європи й отримує посаду професора політичної економії у Фрайбурзькому університеті в Німеччині. А 1969 року Гаєк виходить на пенсію, проте і надалі веде викладацьку діяльність як позаштатний професор у Зальцбурзькому університеті. Ці роки виявились для нього повним розчаруванням. В університеті не тільки не було програми з економічних дисциплін, але й взагалі мало хто виявляв зацікавлення до економічної теорії і політичної філософії Гаєка. У 1977 році він повертається до Фрайбурга та вже не покидає його. Помер Фрідріх фон Гаєк 23 березня 1992 року, у віці 92 років, у Фрайбурзі, похований на батьківщині, у своєму рідному місті Відні [180].

Фрідріх фон Гаєк, поза сумнівом, є одним з найбільш талановитих учених минулого століття. Визнанням геніальності Гаєка стало присудження йому

1974 року премії Шведського центрального банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля за новаторські праці з теорії грошей і економічних коливань та глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних та інституціональних явищ. Окрім того, у нього було багато інших нагород, зокрема медаль за досягнення в науці та мистецтві від австрійського уряду, якою він був нагороджений 1976 року. Йому присвоєно також велику кількість почесних вчених ступенів і звань. Так, Гаєк був членом Британської академії наук, Австрійської академії наук й Аргентинської академії економічних наук.

Праці Фрідріха фон Гаєка містять систематичне викладення ідей австрійської економічної школи, що сповідувала ідеологію лібералізму. Після Другої світової війни австрійська економічна школа, з її антилівою спрямованістю, перебувала в опалі та забутті, навіть у Західній Європі та США соціалістичні ідеї домінували. Проте у зв'язку з провалом кейнсіанства в 1970-х роках та крахом соціалізму і комунізму в 1980–1990-х роках зацікавлення ліберальною ідеологією відродилося. Так, наприклад, Чиказький університет опублікував повну збірку праць Фрідріха фон Гаєка. Ідеали класичного лібералізму, а саме, приватна власність, вільне підприємництво, вільний конкурентний ринок, економічна і політична свобода, які все життя відстоював Гаєк, знову здобули визнання, кількість наукових досліджень, книг, статей, присвячених лібералізму, постійно зростає. Австрійська економічна школа та її ідеологія класичного лібералізму щораз збільшують свій вплив на науковців та пересічних людей у всьому світі.

Фрідріх фон Гаєк належить до четвертого покоління австрійської економічної школи. Четверте покоління австрійської економічної школи – це покоління емігрантів, майже всі його представники покинули Австрію та роз'їхалися по багатьох країнах, тому прикметник «австрійська» має сьогодні лише історичне значення.

Свобода для Фрідріха фон Гаєка – це не тільки політична, а передусім економічна категорія. Свобода у поєднанні з конкуренцією, є локомотивом

політичного й економічного розвитку людства. На переконання вченого, без економічної свободи добробут і процвітання неможливі.

Фрідріх фон Гаєк у своїх працях переконливо довів, що саме капіталізм, а не соціалізм чи комунізм є системою, яка сприяє демократії та особистій свободі людей. Це привернуло увагу до його ідей багатьох учених, і не тільки економістів. Адже австрійська економічна школа насправді має міждисциплінарний характер, її ідеї виходять далеко за межі економіки. Найбільшим історичним успіхом австрійської економічної школи, як би це не дивно звучало, стало її зникнення, тому що її основні ідеї та ідеали стали домінантними та загальноприйнятими у світовій науці.

Загалом, наукова спадщина Фрідріха фон Гаєка нараховує понад 18 книг, серед них: «Чиста теорія капіталу» (1941), «Дорога до рабства» (1944), «Використання знання у суспільстві» (1945), «Контрреволюція науки» (1952), «Структура сприйняття» і «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода» (у трьох томах, 1973–1979), дві збірки лекцій і статей «Дослідження в філософії, політиці, економіці та історії ідей» (1967–1978), «Безробіття і грошова політика», «Уряд як генератор ділового циклу» (1979) та багато інших праць [180].

Фрідріх фон Гаєк більшу частину свого життя і творчості присвятив боротьбі із соціалізмом і комунізмом та загалом ідеологіями лівого спрямування. Сам же Гаєк був переконаним прихильником політичної ідеології лібералізму, ставши одним з найбільших теоретиків класичного лібералізму і того суспільно-політичного ладу, що називається «капіталізм». Хоча сам термін «капіталізм» Фрідріх фон Гаєк вважав вкрай невдалим, таким, що не передає ні суті, ні особливостей цієї суспільно-політичної формації: «Почнемо хоча б з термінів, якими зазвичай користуються для розмежування двох протилежних принципів упорядкування людської співпраці: капіталізму і соціалізму. Обидва вони ведуть до непорозуміння і політичних перекосяв. Призначені для того, щоб пролити певне світло на функціонування відповідних систем, вони їх практично ніяк не характеризують. Зокрема, слово «капіталізм» (все ще не відоме Марксу в 1867 р. і

ніколи ним не вживалося) «в повну силу зазвучало в політичних дискусіях як природний антонім соціалізму» тільки після виходу в 1902 р. сенсаційної книги В. Зомбарта «Сучасний капіталізм» [149, с. 97].

Якщо соціалізм було придумано, за історичними мірками, зовсім недавно, щонайбільше якихось 200 років тому. То капіталізм, вважає Гаєк, не був ніким придуманий і не є результатом людського розуму, а розвинувся спонтанно, шляхом соціальної еволюції протягом кількох тисяч, а можливо десятків чи сотень тисяч років. Капіталізм є наслідком відбору і конкуренції різних форм організації суспільства, при змаганні яких людські спільноти з менш доскональними формами суспільної організації кількісно зменшувалися, гинули, або поглиналися тими людськими спільнотами, які мали досконаліші форми суспільної організації і завдяки цьому множилися та поглинали інших.

Людські спільноти проходять через природний відбір залежно від традицій і звичаїв, яких вони дотримуються, так само, як окремі індивіди проходять природний відбір залежно від їхніх фізичних і розумових здібностей. Групи, що дотримуються найкорисніших звичаїв, у процесі постійної міжгрупової боротьби, отримують перевагу над тими сусідніми групами, що дотримуються менш корисних звичаїв [149].

Несвідоме наслідування певних традицій, табу та головно моральних практик, які далеко не завжди були приємними і зрозумілими, об'єднували людей в організовані групи, що давало значно більші можливості для виживання, розмноження і доступу до різноманітної цінної інформації, знання якої й уможливило виживання та розмноження в умовах дикої природи, нерідко ворожої до людських створінь. Так виникла людська цивілізація і феномен, від якого залежить її збереження і процвітання в майбутньому і який сучасна наука називає капіталізмом. А Фрідріх фон Гаєк дав власну повну назву: «розширений порядок людської співпраці», але, як правило, називав скорочено: «розширений порядок». Розширений порядок дозволив людям «плодитися і розмножуватися, і наповнювати землю, і володіти нею» [13, 1:28].

Розширений порядок є продуктом культурної еволюції, що тривала

одночасно з біологічною, хоча почалася дещо пізніше від неї. «Різні структури, традиції, інститути та інші компоненти цього порядку виникали поступово як варіації тих чи інших звичних способів поведінки. Нові подібні правила поширювалися не тому, що люди усвідомлювали більшу їх ефективність або могли припустити, що вони приведуть до зростання населення, а просто тому, що, дотримуючись їх, групи починали успішніше відтворюватися і вводити до свого складу аутсайдерів, – пише Гаєк та додає: – Розширений порядок, звичайно ж, з'явився не відразу; процес його становлення був тривалий і проходив через більшу різноманітність форм, ніж можна припустити, якщо судити тільки по завершувальному його перетворенню на світову цивілізацію (він тривав, може, сотні тисяч, а не п'ять чи шість тисяч років)» [149, с. 16].

Розширений порядок, а значить цивілізацію, створив не розум, а моральні норми і традиції. Ядром моральних норм будь-якої розвиненої цивілізації Гаєк вважає приватну власність. Тільки на основі святості і недоторканості приватної власності може бути сформований розширений порядок. Приватна власність, на думку Гаєка, є невіддільною від свободи людини. Тому що тільки вільна людина може бути власником, тобто на власний розсуд і бажання розпоряджатися результатами своєї праці і творчості та засобами їх виробництва. Гаєк вважає, що «можливість для індивіда самостійно вирішувати, як використовувати ті чи інші конкретні речі, керуючись своїми знаннями й очікуваннями (або знаннями й очікуваннями будь-якої групи, до якої він побажав би увійти), залежить і від загального визнання узаконеної сфери приватного життя, в межах якої індивід вільний розпоряджатися на свій розсуд, і від загального визнання законними способами передачі прав на конкретні речі від однієї особи іншій. Передумова для існування такої власності, свободи і порядку донині та сама, що і в часи стародавніх греків: це сукупність абстрактних правил, що дозволяють кожному індивіду в будь-який час упевнитися, хто правомочний розпоряджатися тією чи іншою конкретною річчю» [149, с. 28].

Створення інституту приватної власності було досить тривалим процесом, який і сьогодні, на переконання Гаєка, неможливо вважати остаточно

завершеним. Особливо після того, як все минуле століття його намагалися знищити комуністи і соціалісти. Важливим для розвитку інституту приватної власності стало поширення торгівлі, яку Гаєк вважає старішою за створення перших держав [149, с. 30].

Людям не обов'язково знати ні цілі, ні засоби розширеного порядку, тому що він формується сам по собі. І якщо правила, які створюють розширений порядок, стають щораз досконалішими, то це відбувається не завдяки тому, що люди стали ліпше розуміти закони і процеси біологічної та культурної еволюції, а через те, що процвітання досягають ті людські спільноти, яким вдається вносити такі зміни в правила поведінки, що ефективність адаптації в них зростає. Характер внесених змін не є прямолінійним, насправді він є процесом безперервних проб і помилок, постійного експериментування між різнорідними порядками, що змагаються між собою, витісняючи один одного в процесі безперервної конкуренції. Ніякого свідомого плану на внесення й апробацію змін немає. «Мінливість, пристосування і конкуренція утворюють однотипні по суті процеси, якими б різними не були їхні конкретні механізми (особливо якщо говорити про механізми розмноження). Справа не тільки в тому, що вся еволюція тримається на конкуренції; безперервна конкуренція необхідна навіть для збереження вже досягнутого. І справа, мабуть, була такою ще до того, як поглиблення міжгрупового поділу праці забезпечило вищі шанси на виживання групам певного типу», – пише Гаєк [149, с. 18].

Фрідріх фон Гаєк вважає, що сила групи зростала завдяки відмінностям між індивідами. Синергетична співпраця перевищувала суму індивідуальних зусиль, завдяки оригінальним талантам індивідів, які стали би не потрібними, якби вони добували собі засоби до існування самостійно. Також спеціалізація розподілу праці дозволяє досягнути майстерності, а значить більшої ефективності роботи колективу над сукупною сумою роботи одиниць.

Конкуренція між людьми і спільнотами незамінна, але корисною вона є тільки тоді, коли учасники дотримуються певних правил поведінки. А не переходять до насильства. «Крім розподілу продуктів за допомогою ринкової

конкуренції, ми не знаємо ніякого іншого способу інформувати індивідів про те, куди кожен з них повинен скерувати свої зусилля, щоб його внесок у створення сукупного продукту виявився максимальним», – вважає Гаєк [149, с. 8].

Також розширений порядок складається внаслідок взаємодії не тільки окремих людей, а й різноманітних субпорядків, що накладаються один на одного. Часто буває так, що зміни в розширений порядок вносяться історичною випадковістю, такий процес змін у культурній еволюції подібний до генетичних мутацій в еволюції біологічній. Поступ біологічної та культурної еволюції може надавати розширеному порядку такі особливості, які суперечитимуть людським уявленням про справедливість чи правильність, проте лише наступні покоління матимуть можливість об'єктивно оцінити внесені зміни.

Процес культурної еволюції в історії людства часто потерпав від спроб насильного втручання. Ймовірно, найжорстокішою такою спробою був соціалізм і комунізм у минулому столітті, їм майже вдалося на третині планети Земля зламати розширений порядок, створений шляхом природного відбору, що відбувався протягом багатьох тисяч років. Щоправда, ненадовго, ця спроба обмежилася тривалістю життя самого Фрідріха фон Гаєка, почавшись у роки його молодості (Гаєк, нагадаємо, народився 1899-го) та закінчившись незадовго до його смерті в 1992 році. Гаєк зміг побачити на власні очі прихід до влади соціалістів і комуністів, створення світової комуністичної системи на чолі з СРСР, Холодну війну, крах соціалістичної моделі економіки, який він передбачив ще на початку, та врешті повний крах комунізму, падіння Берлінської стіни 1989 року, розпад Організації Варшавського договору, а відтак розпад оплоту комунізму – Радянського Союзу в 1991-му. Фрідріх фон Гаєк говорив: «...правильне розуміння культурної еволюції, по суті, забезпечує своєрідну «презумпцію невинуватості» утвердженням правилам поведінки, а тягар доведення їх недоцільності лягає на плечі тих, хто вимагає їх перегляду» [149, с. 8]. Комуністи, що, згідно з радянською піснею, намагалися зруйнувати цей світ, а точніше розширений порядок, до основ і збудувати свій новий, на їхній погляд, кращий, не змогли довести недоцільності утверджених на той час правил поведінки і

назавжди зійшли з історичної арени культурної еволюції. «Крім того, я стверджував, що якби цим рухам справді вдалося коли-небудь витіснити ринок, розширений порядок був би зруйнований, а більшість живучих на землі приречена на страждання і загибель», – робить остаточний висновок Гаєк щодо соціалізму і комунізму [149, с. 105].

Фрідріх фон Гаєк пише: «Наскільки ми знаємо, розширений порядок – це, мабуть, найбільш складноорганізована структура у Всесвіті: біологічні організми, вже високоорганізовані, знайшли в ній здатність засвоювати, асимілювати фрагменти надособистісних традицій, що дозволяють їм щоразу освоюватися в цій вічно мінливій структурі, що представляє собою порядок ще більш високого рівня організації. Крок за кроком долаються тимчасові перешкоди для подальшого збільшення населення; приріст населення забезпечує умови для подальшого його зростання тощо, чим підтримується прогресуючий кумулятивний процес, що не закінчується доти, доки всі родючі і багаті ділянки землі не заселяються однаково щільно» [149, с. 111–112].

Якби не було розширеного порядку, люди не змогли б вижити, вважає Гаєк. Така його думка дещо суперечить поглядам Томаса Гоббса. Гаєк пише: «Навіть якщо більш багатий досвід забезпечував певну владу комусь із найстаріших членів групи, її діяльність все ж координувалася саме єдністю цілей і спільністю сприйняття. Механізми координації вирішально залежали від інстинктів солідарності й альтруїзму – інстинктів, що діяли всередині своєї групи, але не поширювалися на чужі. Члени таких малих груп могли вести тільки колективний спосіб життя: залишившись на самоті, людина незабаром гинула. Звідси випливає, що первісний індивідуалізм Томаса Гоббса – міф. Дикун не був самотній, і за своїми інстинктами був колективістом. Стану «війни всіх проти всіх» не було ніколи» [149, с. 12–13].

Механізм культурної еволюції не є дарвіністським, вважає Фрідріх фон Гаєк. Хоча культурна та біологічна еволюції спираються на один і той самий принцип – принцип виживання, або репродуктивної переваги. Культурна еволюція і створена нею цивілізація принесли людству диференціацію,

індивідуалізацію, збільшення багатства і величезний ріст населення. Культурна еволюція не обумовлена генетично, вона відбувається через засвоєння традицій і звичок, а фактично, правил поведінки. По суті, таких правил, дотримуючись яких, люди можуть досягнути більш якісного і численнішого відтворення кожного наступного покоління. Еволюція правил поведінки відбувається зазвичай важко, оскільки консервативні сили старших поколінь, спрямовані на збереження наявного стану, протидіють будь-яким змінам, і негативним, і позитивним, що пропонують молодші покоління. Так вони рятують від регресу і деградації, але водночас блокують прогрес та розвиток. Біологічна еволюція повільніша за культурну, за приблизно 20 тис. років розвитку цивілізації вона встигла значно менше змінити вроджені реакції людини. Доказом цього є те, що народи цивілізовані, виявляється, навіть сто років тому здатні були просуватися до цивілізації та переймати її звичаї і традиції. Проте, звичайно ж, люди не позбавилися інстинктів, вони продовжують керувати нами, хоча й обмежені правилами поведінки цивілізованого суспільства. «Ми не позбулися спадщини, що дісталася нам від членів первісного стада, котрі знали один одного в лице, а успадковані від них інстинкти в повному обсязі «пристосувалися» до нашого відносно недавно сформованого розширеного порядку і не зовсім не нешкідливі для нього», – говорить Гаєк [149, с. 18].

Фрідріх фон Гаєк вважає, що не варто очікувати, щоби розширений порядок подобався людям, бо він суперечить їхнім інстинктивним бажанням, або щоби люди відразу зрозуміли, що він забезпечує матеріальні блага, які потрібні їм. Розширений порядок має «неприродний» характер у прямому значенні цього слова, тому що він не збігається з біологічним єством людини. Однак розширений порядок є неприродним лише в тому значенні, у якому неприродні мова, наука і мистецтво. Тобто він не закладений генетично в наших біологічних тілах. Але подібно до них розширений порядок розвивався в процесі природного відбору і є феноменом життя. Суперечності між тим, що інстинктивно подобається і правилами розширеного порядку, що дали людям можливість вижити і розмножитися є, на думку Гаєка, головною особливістю цивілізації. «...Факт, що

ми змушені знаходити свободу, що дозволяє нам створювати розширений порядок, ціною підпорядкування певним правилам поведінки», – стверджує він [149, с. 58].

А втім, не всі інстинкти є шкідливими і не всі суперечать, принаймні прямо, правилам цивілізованого суспільства. Наприклад, материнський інстинкт турботи про своє потомство більш ніж схвалюється цивілізацією.

Важливу роль у паралельному процесі біологічної і культурної еволюції зіграло збільшення періодів тривалості дитинства і юності, особливо це проявилось у збільшенні віку вступу до шлюбу. Більш довге дитинство збільшило час на навчання і засвоєння цінних знань, що сприяло збільшенню виживання і розмноження людей після входження в доросле життя. Правила і традиції, засвоєні в дитинстві, стають такою ж частиною нашої особистості, як й інстинкти. Ми починаємо сприймати світ так, як виховані його сприймати.

Найважливішою здатністю людини, що зумовлена генетично, Фрідріх фон Гаєк вважає здатність набувати вміння і навички, у процесі навчання, шляхом наслідування. «Зважаючи на це, важливо від початку позбутися уявлення, породженого «згубною самовпевненістю», як я її називаю, тобто від ідеї, що джерело здатності набувати навички – це розум. Адже насправді все навпаки: наш розум – такий же результат процесу еволюційного відбору, як і наша мораль. Тільки він є продуктом дещо іншої лінії розвитку, ніж мораль, так що не варто вважати, ніби наш розум відносно неї перебуває на вищому критичному ступені і що силу мають тільки ті моральні правила, які санкціоновані розумом», – стверджує Гаєк [149, с. 21].

Сила людського розуму не є безмежною. Розум, що застосовується належно, повинен розуміти власну обмеженість. Та визнавати факт, що розширений порядок, котрий виникає спонтанно, без будь-якого свідомого замислу розуму, може значно переважати за рівнем досконалості свідомо сплановані та продумані розумом системи і конструкції влаштування організації життєдіяльності суспільства. Проте все ж розум може вносити позитивні зміни в розширений порядок. «Не заперечую я й того, що розум, нехай обережно і поступово, може

бути звернений на вивчення, критику і обґрунтування відмови від традиційних інститутів і моральних принципів», – визнає Гаєк [149, с. 9].

Ідею про те, що розум спочатку виник в ході еволюційного розвитку, а потім, пізніше, навчився самостійно визначати напрям свого розвитку, Фрідріх фон Гаєк вважає помилковою. «Було б точніше говорити не про те, що мисляча людина творить і контролює власну культурну еволюцію, а заявити, що культура й еволюція створили її розум. У будь-якому випадку ідея, ніби в якийсь момент свідоме конструювання вмішалось і витіснило еволюцію, по суті, підмінє наукове пояснення надприродним постулатом. Наукове ж пояснення полягає в тому, що людська свідомість, якою ми її знаємо, зовсім не була єдиною рушійною силою цивілізації, що цілком визначала напрямок її еволюції, радше вона сама розвивалася й еволюціонувала разом й одночасно з цивілізацією. Людина не наділена вже від народження тим, що ми називаємо свідомістю, – це не мозок, з яким вона народжується, і не те, що її мозок виробляє. Людська свідомість є те, що на основі наявного генетичного потенціалу (тобто мозку певної величини і структури) кожний індивід у міру дорослішання переймає від своєї сім'ї і від старших, вбираючи генетично непередані традиції», – вважає Гаєк [149, с. 22].

Людська свідомість не є направляючою силою, а результатом культурної еволюції, і побудована на наслідуванні, а не на розумі та інтуїції. Людська свідомість є не знаннями чи інтерпретаціями людини про зовнішній світ та її близьке оточення, а здатністю самоконтролю над інстинктами. Цю здатність не можна спостерігати на прикладі індивідуального розуму, тому що вона проявляється лише в групі. Свідомість людини вирощена і сформована середовищем сама намагається зберігати, збагачувати, урізноманітнювати і розвивати традиції, а отже, удосконалювати розширений порядок. Людська свідомість складається переважно в сім'ї, де через неї проходять всі основні наявні традиції. «Як інстинкт древніший від звичаїв і традицій, так й останні древніші від розуму: звичаї і традиції знаходяться між інстинктом і розумом – у логічному, психологічному і часовому сенсі. Вони не обумовлені ні тим, що іменуються іноді несвідомим, ні інтуїцією, ні раціональним розумінням. Хоч і

засновані на досвіді людини (в тому сенсі, що вони склалися в ході еволюції культури), звичаї і традиції формувалися не шляхом виведення раціональних висновків з конкретних фактів або досягнення якихось загальних закономірностей навколишнього світу. Керовані у своїй поведінці тим, чого навчилися, ми часто не знаємо, чому робимо те, що робимо. Вроджені реакції послідовно витіснялися набутими моральними правилами і звичаями не тому, що люди розуміли розумом, що вони, ці правила і звичаї, ліпші. Просто завдяки їм переборювалася обмеженість безпосереднього сприйняття окремої людини, розвивався розширений порядок, а більш ефективна співпраця давала його учасникам (якими б нерозумними вони не були) можливість підтримувати існування більшої кількості людей і витіснити інші групи», – стверджує Гаек [149, с. 23].

Людина не народжується мудрою і доброю, щоби стати такою, вона повинна навчатися певних правил поведінки. Засвоєння таких правил поведінки і є причиною, а не наслідком розуму та інтуїції. Людська мораль, на думку Гаєка, не є продуктом нашого розуму. Радше взаємодія між людьми, що регулюється моральними нормами, створює можливість розвитку розуму. Людина стала мислячим створінням через засвоєння традицій, тобто того, що лежить між розумом та інстинктом. А традиції походять не від здатності раціонально інтерпретувати спостережувані факти, а від звичних способів реагування. Саме вони підказують людині, що вона повинна робити, а що ні, у конкретній ситуації.

Люди класифікують об'єкти навколишнього світу через мову. Її засобами ми не просто даємо назви різним типам об'єктів, ми класифікуємо самі типи. «Впорядкування в сенсі класифікації об'єктів і подій – це шлях до активної їх реорганізації задля отримання бажаних результатів», – вважає Гаек [149, с. 16]. Розширений порядок є процесом переробки інформації, здатним збирати і використовувати інформацію, що широко розсіяна. Жодний орган централізованого планування, не говорячи про окремих людей, не може знати і засвоювати такий обсяг знань. Ринок – це єдиний інститут зі збору і передачі інформації, що здатний ефективно використовувати це розсіяне і незриме знання для формування надіндивідуальної співпраці. Гаек пише: «Парадокс нашого розширеного порядку і

ринку (він же – камінь спотикання для соціалістів і конструктивістів) полягає в тому, що в його процесі нам вдається повніше використовувати відкриті нами ресурси (і фактично саме завдяки йому швидше відкривати нові), ніж було б можливо при одноосібно керованому процесі» [149, с. 62].

Такі моральні цінності, як повага до приватної власності, бережливість і чесність, створили й утримують розширений порядок, принаймні доти, доки їх дотримується мінімально потрібна кількість людей від загальної сукупності. Ці моральні цінності перебувають між інстинктом і розумом.

Розширений порядок Фрідріха фон Гаєка – це «товариство індивідів, що підтримують тісні особисті контакти, і структура, яка формується мільйонами, пов'язаними тільки через сигнали, що виходять від довгих і нескінченно розгалужених ланцюжків обміну, – утворення абсолютно різного типу, і однакове їх найменування не тільки є фактичною помилкою, але й майже завжди мотивоване прихованим бажанням творити розширений порядок за образом і подобою любої нашим серцям братньої співдружності. Принципова відмінність, яка не береться до увагу при такому змішанні, полягає в тому, що тимчасом як діяльність малої групи може направлятися взаємоузгодженими цілями або волею її членів, розширений порядок, або «суспільство», складається в гармонійну структуру завдяки тому, що його члени, маючи різні індивідуальні цілі, дотримуються однакових правила поведінки» [149, с. 99].

Розширений порядок неможливо свідомо спроектувати і втілити якимось органом центрального планування. Тільки загальні правила поведінки, яких дотримуються всі, можуть надати єдності розширеному порядку. Як виняток, єдність розширеному порядку може ще надавати спільна мета, але тільки в надзвичайних обставинах, коли існує загроза для всіх. Наприклад, стихійні лиха, або вторгнення чужоземного загарбника. Було б помилкою вважати, що це ми вибрали правила поведінки, які створюють розширений порядок. Насправді це вони вибрали нас. Вони дали нам можливість вижити та свободу.

Думки і смаки мас формуються пропагандою, рекламою, модою, образом життя еліти, справжнім чи удаваним. Вони підштовхують індивідів рухатися в

напрямку, що бажаний для правлячої верхівки. Переважна більшість людей легко піддається впливу ззовні, переймаючи догми і забобони суспільства, в якому живуть. Навіть ті, хто має тверду здатність до самостійного, непідвладного впливу інших, мислення, втрачаючи доступ до альтернативних джерел інформації в тоталітарних країнах, зазнають корозії і зміщення власної думки. Погляди й переконання, засвоєні з дитинства або нав'язані пропагандою в дорослому віці, більшість людей сприймає, часто несвідомо, як власні. Хоча більшість підвладна інтелектуальним впливам, ніхто, на переконання Гаєка, не повинен мати права привласнювати владу над мисленням і поглядами інших людей [147].

Важливість свободи думки важко переоцінити, проте Фрідріх фон Гаєк вважає, що «свобода думки в будь-якому суспільстві відіграє важливу роль лише для меншості» [147, с. 165]. Відтак додає: «Не можна заперечувати цінність свободи думки на тій підставі, що вона не здатна дати всім рівні можливості, бо суть цієї свободи як першодвигуна інтелектуального розвитку зовсім не в тому, що кожен має право говорити або писати все, що завгодно, а в тому, що будь-яка ідея може бути піддана обговоренню. І поки в суспільстві не пригнічується іншомислення, завжди знайдеться хтось, хто засумнівається в ідеях, які володіють умами його сучасників, і стане пропагувати нові ідеї, виносячи їх на суд інших. Цей процес взаємодії індивідів, що володіють різним знанням і мають різні позиції, і є основою розвитку думки. Соціальна природа людського розуму вимагає тому різномудства» [147, с. 165].

Основою розвитку думки є процес інтелектуального взаємообміну між людьми, які володіють різними здібностями і знаннями. Розвиток людського мислення передбачити важко, практично неможливо. Ніколи не можна стверджувати впевнено, які з сучасних уявлень ведуть до інтелектуального прогресу, а які обмежують його. Будь-які думки, що володіють розумом людини, спрямовуючи хід її мислення, водночас й обмежують його. Неможливо передбачити висновки, до яких прийде багато різних людей, адже їхні знання та інтелектуальні можливості різні. Так само неможливо передбачити, які уявлення сприятимуть прогресу, а які ні. Планувати інтелектуальний, як і будь-який інший,

розвиток неможливо і небажано, таке планування є абсурдом, суперечністю в термінах. І навіть якщо планування все-таки відбуватиметься, то воно завжди буде обмежене уявою того, хто планує, та створюватиме помилкову ілюзію, що можна обійтися без проб і помилок. Уникнення шляху проб і помилок – це уникнення розвитку. Думка, що людський розум здатний контролювати власний розвиток, є результатом змішування уявлень про індивідуальний розум, який тільки і може що-небудь «свідомо контролювати», з уявленнями про міжособовий та надособовий процеси, завдяки яким цей розвиток відбувається. Насправді контроль інтелектуального розвитку – це встановлення кордонів для нього. Раніше чи пізніше подібний контроль призведе до інтелектуального занепаду. Колективістські ідеології, що проголошують розум головним чинником розвитку, насправді ведуть до його руйнування, тому що помилково розуміють процес, який є основою руху розуму. Колективістський принцип «свідомого» планування наділяє вищою владою індивідуальний розум якогось індивіда, а індивідуалізм, навпаки, дозволяє зрозуміти значення в суспільному житті надіндивідуальних сил. Для індивідуалізму характерні терпимість до різних думок та смиренність перед соціальними силами. Колективізм є повною протилежністю, з його інтелектуальною гординою, того, що породжує ідея єдиного управління всім життям суспільства [147, с. 165–166].

Сучасна наукова традиція дослідження творчості Гаєка охоплює дві школи, що зумовлено інтерпретацією мислителя або як представника австрійської інтелектуальної традиції, або як утверджувача ліберальних поглядів в історичних обставинах ХХ століття.

Вирішення питання про методологію дослідження творчості Фрідріха фон Гаєка має надзвичайно важливе значення. Вона слугує засобом для виділення особливого предмета дослідження – утворення стихійного розширеного порядку людської співпраці. У своїх дослідженнях Гаєк використовує переважно суб'єктивізм та методологічний індивідуалізм. Суб'єктивний методологічний принцип полягає в аналізі суспільства як певної реальності, з постійними механізмами утворення, підтримання і відтворення суспільного життя. Фрідріх фон

Гаєк послідовно застерігає від спроб надати людині можливість діяти з огляду тільки на її власні «раціональні» уподобання. Вчений стверджує, що лише наявність знань про роботу людського розуму уможливить вивчення наслідків людської діяльності соціальними й економічними дисциплінами. Для обґрунтування застосування суб'єктивного принципу важливо вивчити структуру людського розуму та характер пізнання. Отже, за такого способу пояснення структури людського розуму, діяльність індивіда має бути онтологічно первинною і вихідною для соціальної теорії, оскільки тільки завдяки їй людина може бути включена у фізичну реальність й отримувати емпіричний матеріал для свого інтелекту [149].

Використання Фрідріхом фон Гаєком суб'єктивного підходу до аналізу соціальних наук є наслідком впливу австрійської наукової традиції, зокрема економічної та психологічної школи. Саме там були сформульовані емпіричні засади дослідження фізичної реальності та особливостей її сприйняття людиною. Утилітаристський варіант вирішення питання про становлення суспільної впорядкованості і взаємоузгодженості людських дій є неприйнятним для Гаєка. Люди взаємодіють між собою завдяки здатності до взаєморозуміння та однакового розуміння символів і знаків. Це твердження стало передумовою для застосування принципу суб'єктивізму.

Згідно з принципом методологічного індивідуалізму, відтворити цілісність соціальної структури можна лише вивчаючи результати діяльності конкретного індивіда. Отже, в основі методологічного індивідуалізму лежать три базові твердження:

- 1) людина є, за визначенням, діяльною істотою;
- 2) у процесі своєї діяльності люди вступають у взаємодію між собою й утворюють суспільство;
- 3) для вивчення суспільства необхідні знання про непередбачувані результати діяльності людей.

Отже, в основі методології Фрідріха фон Гаєка лежать принципи методологічного індивідуалізму та суб'єктивізму, успадковані ним від австрійської інтелектуальної традиції. Глибоке зацікавлення психологічною

тематикою допомогло вченому загострити увагу на проблематиці, яка вплинула на вибір методології. Це, по-перше, можливість пізнання структури та законів функціонування людського розуму; по-друге, спонтанний порядок людського сприйняття, його відмінність від фізичної реальності; по-третє, механізми формування людського знання. Ставлячи в центр своєї політико-економічної теорії епістемологічну концепцію «розсіяного знання», Фрідріх фон Гаек змінює акценти у визначенні поняття влади. Вона полягає не в раціональному конструюванні відповідно до певного задуму, а у володінні визначеною, обмеженою кількістю знань, отриманих в процесі діяльності. Ситуаційність знання принципово відкидає планування, яке розцінює ситуацію, конкретну подію не як можливість відкриття нового, тобто здобуття нового знання, а як привід для реалізації вже наявного плану.

Наукова спадщина Фрідріха фон Гаєка має різні, інколи діаметрально протилежні оцінки. Одним зі шляхів її розуміння є використання герменевтичного підходу. Із давньогрецької термін «герменевтика» перекладається як «роз'яснення», «тлумачення» і під ним розуміють мистецтво й теорію тлумачення текстів. Найчастіше предметом дослідження виступає текст, його розуміння, витлумачення, інтерпретація. Головне питання герменевтики можна сформулювати у двох варіантах: як можливе розуміння і як влаштоване те буття, сутність якого полягає в розумінні. Головна теза: існувати – означає бути зрозумілим [20].

Тема свободи та її меж проходить червоною лінією через всю наукову спадщину Фрідріха фон Гаєка, має багато граней та проявів, тому для повноти її дослідження потрібно застосовувати системний підхід. Його сутність полягає в комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Згідно із системним підходом, система – це цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин. Такою системою-сукупністю для Гаєка є «розширений порядок людської співпраці». Системний принцип дає змогу визначити стратегію наукового дослідження. У його межах розрізняють структурно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-генетичний та інші

підходи. Головна особливість системного аналізу полягає в тому, що він містить не тільки методи аналізу (від грец. «analysis» – розчленування об'єкта на елементи), а й методи синтезу (від грец. «synthesis» – з'єднання елементів в єдине ціле).

Виправданим під час дослідження свободи та її меж у політичній доктрині лібералізму Фрідріха фон Гаєка є використання аналітичного та структурного підходів. Аналітичний підхід – це загальний термін, що означає сукупність методів дослідження, враховуючи абстрагування, індукцію і дедукцію, та єдність історичного, політичного, ідеологічного й соціально-економічного в суспільному розвитку. Метод системного і структурного аналізу дає змогу розглянути економічне і політичне життя людського суспільства як складну систему із специфічними особливостями причинно-наслідкового взаємозв'язку. Структурний аналіз – це науковий метод пізнання, що являє собою послідовність дій з установлення структурних зв'язків між змінними або елементами досліджуваної системи. Структурний аналіз спирається на комплекс загальнонаукових, експериментальних, природничих, статистичних, математичних методів. Завдяки використанню методів порівняльного підходу, що є одним з головних наукових підходів, шляхом порівняння вдалося з'ясувати спільне, особливе та відмінне в політичних ідеологіях, і в лібералізмі, який сповідував Фрідріх фон Гаєк, і в лівих ідеологіях, передусім соціалізмі та комунізмі, поборенню яких мислитель присвятив своє життя. Також під час дослідження наукової спадщини Фрідріха фон Гаєка важливим є використання синергетичного підходу, що дає можливість проаналізувати свободу як складне політичне й соціально-економічне явище і феномен. Сутність синергетичного підходу полягає в дослідженні процесів самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур. Він реалізується в дослідженні систем різної природи: фізичних, біологічних, соціальних, когнітивних, інформаційних, екологічних та інших. Предметом синергетики є механізми спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, які перебувають у стані стійкої нерівноваги із зовнішнім середовищем. До сфери його вивчення потрапляють нелінійні ефекти еволюції систем будь-якого типу, кризи і біфуркації – нестійкої фази існування, які передбачають

багатоваріантність подальшого розвитку. Згідно із синергетичним підходом, світ є сукупністю нелінійних процесів. Ідея нелінійності охоплює багатоваріантність, альтернативність шляхів еволюції. Синергетичний підхід демонструє, як і чому хаос може розглядатися як чинник творення, конструктивний механізм еволюції, як з хаосу власними силами може розвиватися організація. Синергетика як теорія самоорганізації дає розуміння стійкості складних самоорганізованих систем [20].

Дослідження наукової спадщини Фрідріха фон Гаєка було б неповним без використання принципу історизму. Ідеться про науковий підхід до розуміння досліджуваних явищ, у контексті епохи, географічного розташування, особливостей культури досліджуваного часу. ХХ століття, у якому жив і творив Фрідріх фон Гаєк, наклало на його творчість і долю значний відбиток. Імовірно, саме воно, ставлячи труднощі на життєвому шляху, перетворило Гаєка на видатного вченого та полум'яного борця з лівими ідеологіями.

Австрійська інтелектуальна традиція мала вирішальний вплив на становлення Гаєка як вченого. Людвіг фон Мізес критикував Фрідріха фон Гаєка за відхилення від раціоналізму, тому що він застосовував переважно емпіричний підхід. Представники австрійської економічної (Менгер) та психологічної (Мах, Brentano) школи досліджували ті проблеми, які стали ключовими для нього. Це, зокрема, проблеми психології (з'ясування структури та функцій людського сприйняття, звернення уваги на роль мотивації людини і її цінностей у суспільному житті) та методології (розробка принципів пізнання суспільства як самостійної наукової сфери, з особливим предметом та завданнями). Наслідком застосування принципів суб'єктивізму та методологічного індивідуалізму є розроблення концепції суспільства як стихійної системи-сукупності, що самостворюється, саморегулюється та самовідновлюється, у межах якої діючі індивіди здатні розуміти один одного завдяки однаковому сприйняттю символів та знаків; в основі державно-правової концепції Гаєка лежить концепція суспільства як стихійного порядку, що координує діяльність індивідів ефективніше, ніж свідоме урядове централізоване управління. Їхніми проявами в процесі життєдіяльності суспільства є влада і свобода.

Отже, концепція суспільства як самоорганізованого порядку в поглядах Фрідріха фон Гаєка сформувалася під впливом і класичного лібералізму, і (особливо) австрійської інтелектуальної традиції. Саме методологічні принципи вченого, які сформувалися в контексті австрійської наукової традиції, створили більш міцну основу для обґрунтування ліберальних ідей. Хоча наукова спадщина Фрідріха фон Гаєка складна і багатогранна, вона справила величезний вплив на багатьох вчених і політиків у ХХ та на початку ХХІ століття, сприяла відродженню класичного лібералізму та його ідеалів у світі. Політична й економічна свобода – дві головні ідеї, які Фрідріх фон Гаєк проніс через усе життя, використовуючи всі можливості для їх популяризації.

Свобода, на думку Фрідріха фон Гаєка, є головною цінністю, метою та ідеалом людства. Лише прагнучи до неї, люди врятовуються від занепаду і загибелі. Вільні люди самостійно прокладають свій життєвий шлях та належно зустрічають труднощі, що випадають на їхню долю. На думку Фрідріха фон Гаєка, народи завжди втрачають свободу поступово. Повільність втрати свободи робить її малопомітною. І для індивідів, і для цілих народів. Владоможці знищують свободу, повільно компрометуючи її, роблячи не вигідною та маргіналізуючи тих, хто готовий за неї боротися. Врешті, пропонують обмін свободи на захищеність, проте в процесі цього обміну, як правило, забирають і свободу, і захищеність.

Сьогодні людство перебуває на початку важкого процесу, який можна назвати дорогою до свободи, під час цього процесу викристалізується новий вільний світ. Спроекувати цей новий світ неможливо. Проте можливо домовитися про принципи, загальні абстрактні правила, єдині для всіх, що створять умови для розвитку. «Інакше кажучи, треба створювати сприятливі умови для прогресу, а не «планувати прогрес», – стверджує Гаєк [147, с. 226]. Відтак додає: «Зазнавши невдачі при першій спробі створити світ вільних людей, ми повинні спробувати ще раз» [147, с. 227]. Фрідріх фон Гаєк є одним з найяскравіших представників лібералізму у ХХ столітті. Того лібералізму, який можна назвати класичним і який відстоював свободу особистості, як головну цінність людської цивілізації.

Висновки до розділу 2

У другому розділі проаналізовано наукову спадщину Фрідріха фон Гаєка щодо його бачення політичної й економічної свободи та її меж. Цю проблематику мислитель досліджував на основі австрійської інтелектуальної традиції, що була розвинута австрійською економічною школою, яка стала фортецею ідеології лібералізму у ХХ столітті. Довгий час австрійська економічна школа та її представники, зокрема Фрідріх фон Гаєк, були в опалі, адже ХХ століття стало часом домінування лівих ідеологій, передусім таких, як російський комунізм, німецький націонал-соціалізм, італійський фашизм тощо. Права ідеологія лібералізму та ліві ідеології соціалізму й комунізму є антиподами та антагоністами, що взаємно поборювали та протистояли одна іншим з часу їх зародження. Ключовим моментом у протистоянні лібералізму з лівими ідеологіями є ставлення до приватної власності. Якщо лібералізм вважає приватну власність основою свободи і демократії, з огляду на що інститут приватної власності повинен бути недоторканим, то ліві ідеології переконані, що саме приватна власність винна в соціальній несправедливості, через нерівномірний її розподіл між людьми, тому інститут приватної власності повинен бути знищений.

Людські спільноти проходять через природний відбір залежно від традицій і звичаїв, яких вони дотримуються, так само, як окремі індивіди проходять природний відбір залежно від їхніх фізичних і розумових здібностей. Групи, що дотримуються найкорисніших звичаїв, у процесі постійної міжгрупової боротьби, отримують перевагу над тими сусідніми групами, що дотримуються менш корисних звичаїв. Несвідоме наслідування певних традицій, табу та головно моральних практик, які далеко не завжди були приємними і зрозумілими, об'єднувало людей в організовані групи, що давало значно більші можливості для виживання, розмноження і доступу до різноманітної цінної інформації, знання якої й уможливило виживання та розмноження в умовах дикої природи,

нерідко ворожої до людських створінь. Так виникла людська цивілізація і феномен, від якого залежить її збереження і процвітання в майбутньому, – капіталізм, як називає його сучасна наука. А Фрідріх фон Гаєк дав власну повну назву: «розширений порядок людської співпраці», але, як правило, називав скорочено: «розширений порядок».

Вирішення питання про методологію дослідження творчості Фрідріха фон Гаєка має надзвичайно важливе значення. Вона слугує засобом для виділення особливого предмета дослідження – утворення стихійного розширеного порядку людської співпраці. У своїх дослідженнях Гаєк використовує переважно суб'єктивізм та методологічний індивідуалізм. Суб'єктивний методологічний принцип полягає в аналізі суспільства як певної реальності, з постійно діючими механізмами утворення, підтримання і відтворення суспільного життя. Згідно з принципом методологічного індивідуалізму, відтворити цілісність соціальної структури можна лише вивчаючи результати діяльності конкретного індивіда.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що сила людського розуму не є безмежною. Розум, що застосовується належно, повинен розуміти власну обмеженість. Та визнавати факт, що розширений порядок, який виникає спонтанно, без будь-якого свідомого замислу розуму, може значно переважати за рівнем досконалості, свідомо сплановані та продумані розумом системи і конструкції влаштування організації життєдіяльності суспільства. Проте все ж розум може вносити позитивні зміни в розширений порядок.

Правила розширеного порядку, відібрані шляхом проб і помилок у процесі життєдіяльності людського суспільства, протягом тисячоліть є тими обмеженнями, що дають можливість існувати свободі. Якщо розширений порядок буде зруйновано, разом з ним буде зруйновано і свободу.

Основні положення розділу відображено в публікаціях дисертанта [58; 61; 65; 66; 67].

РОЗДІЛ 3

СВОБОДА І ДЕМОКРАТІЯ

3.1 Демократія – ідеал із недоліками

У наш час часто дії урядів призводять до негативних результатів, що прямо протилежні очікуванім. Нерідко звинувачують у цьому демократію, вважаючи це її закономірним наслідком. Демократична процедура, що вибрана для реалізації волі народу, призводить до результатів, явно далеких від того, про що мріє і на що сподівається більшість людей. Система демократичних інститутів, що домінує серед розвинених країн, за якої парламент більшістю голосів приймає закони і спрямовує роботу уряду, стала сприйматися як єдино можлива форма демократичного правління. Тому часто, коли вона дає негативний результат, цього стараються не помічати. Не помічають також, що в країнах без демократичних традицій вона, як правило, неефективна і використовується тільки для маскуваннн свавілля владоможців.

Демократія – це ідеал, що потребує віри в себе. Втрачаючи віру в неї, люди починають втрачати і саму демократію. Демократію остерігаються критикувати, тому що критика завжди негативно впливає на ідеал віри. Проте без об'єктивної оцінки демократія приречена на занепад і деградацію. Тому критика завдасть менше шкоди демократії, ніж замовчування її недоліків. Демократія не є чимось постійним, сталим, її можна і потрібно безперервно удосконалювати. Розвиток й удосконалення можливі тільки через критику. Шкідливі для демократії також і різноманітні похвали, тому що створюють упереджену й необ'єктивну її оцінку. Розчарування і сумніви в майбутньому демократії стають дедалі більш поширеними. Роста переконання, що негативні побічні ефекти демократії властиві їй органічно, тому виправити їх неможливо. А значить демократія приречена і врешті-решт програє історичну та ідеологічну битву іншим формам правління та ідеологіям. Щоправда, є і менш песимістичні оцінки недоліків демократії.

Можливо, ці недоліки всього лише «хвороби росту». Початковий період демократії – це героїчний період, коли демократія стала інструментом захисту свободи. І їй вдалося досягнути на цьому поприщі значних результатів. Проте в якихось країнах раніше, в якихось – пізніше демократія перетворюється на лише право електоральної та парламентської більшості вирішувати все на власний розсуд і бажання.

Одним з перших дітищ демократії був класичний конституціоналізм, що обмежив свавілля владоможців, хоч і частково. Прийняття конституцій у більшості країн світу дало багато надії, але з часом і багато розчарування.

Трагічною ілюзією виявилось переконання, що демократична процедура, без інших обмежень, зможе стримати свавільні нахили влади. Припущення, що владу, шляхом традиційних обмежень, контролюватиме законодавчий орган, вибраний демократичним шляхом, спростувала практика демократичних країн. Залежність демократичного уряду та парламентської більшості від інтересів окремих організованих груп стала новим джерелом несправедливості та несвободи, що несумісне з тими моральними принципами, які сповідує сама більшість. Володіння владою, без обмежень, робить неможливим для парламентарів втілення принципів, на яких побудований парламентаризм. Парламентській більшості необхідно задобрювати лобістські групи, щоб залишитися більшістю. Великобританія подарувала світу згубний принцип парламентського суверенітету, що перетворює його на вищу й необмежену владу в суспільстві. Владу парламенту обмежити важливо не менше, ніж владу уряду. Найкраще це зробити не через інші інститути влади, а через всенародний суспільний договір, що буде основою для влади, повноти її повноважень та взаємодії між різними її гілками. Мета такого суспільного договору – встановити й утримувати загальні правила справедливої поведінки, щоб позбавити повноважень застосовувати насильство. Винятком є примус до дотримання цих же загальних правил справедливої поведінки.

Суверенітет британського парламенту спершу означав невизнання ним жодної іншої влади над собою. Проте з часом це деградувало до свавільної

позиції, що парламент завжди має право робити те, що вважає за потрібне, не зважаючи ні на кого. Це суперечить самій суті суспільного договору, адже він є основою єдності держави, а отже, влада кожного інституту обмежує владу інших інститутів. Влада – це плід взаємної лояльності людей, спільної життєдіяльності, тому влада, побудована на такій основі, повинна мати межі. І ці межі встановлює суспільний договір. Проте цей принцип відкинуто. Суверенітет закону перетворився на суверенітет парламенту, що грубо порушує саму концепцію влади закону, яка встановлюється відповідно до духу загальних правил, але не волею джерела влади. Тобто законодавчого органу, що так називається не тому, що видає закони, навпаки, закони називаються законами, тому що видаються законодавчим органом. Незалежно від того, що є формою та змістом таких законів.

Фундаментальні демократичні принципи завоювали прихильність у більшості країн світу, але практична реалізація демократії, тільки як волі більшості, знівельовала їхній початковий зміст. У тих країнах, де верховенство права не в силах стримувати демократичні інститути влади, їх правління веде до «тоталітарної демократії», а згодом до «диктатури плебісциту».

Демократичні інститути погано працюють в країнах без демократичних традицій. Звідси можна зробити висновок, що демократія не є набором інститутів, що легко піддаються копіюванню, а радше набором традицій. Тому деградація демократичних інститутів – закономірний результат будь-де, де демократичний розвиток не контролюється загальною концепцією справедливості.

Віра в демократію насправді є вірою у щось більше, ніж просто демократія. Деградація демократії перетворює її на передачу необмеженої влади вибраним представникам, рішення яких зумовлені політичним торгом, під час якого виборців підкуповують за підтримку організованих груп представників заради отримання кількісної переваги в парламенті над іншими групами. Власне, головна проблема демократії – це звести до мінімуму купівлю голосів.

Розуміння демократії в суспільній свідомості розділило долю багатьох інших понять, що виражають політичні ідеали. Терміном «демократія» почали

називати багато речей, що мають тільки дотичне відношення до початкового істинного значення цього слова. Сьогодні демократія найчастіше означає рівність. Хоча точне строге визначення терміна «демократія» – це особлива процедура ухвалення урядових рішень, незалежно від цілей правління. І вона немає жодного стосунку до неурядових організацій.

Таке трактування демократії ніяк не применшує її значення. Демократія, як процедура, що забезпечує мирну передачу влади, все одно є ідеалом, за який потрібно боротися до кінця. Така демократія – єдиний, хоч і не зовсім надійний захист від узурпації влади і тиранії. Демократія не є свободою сама по собі, хіба що при ній є вільною та група осіб, що називається більшістю. Проте демократія є однією з найважливіших гарантій свободи. Демократія – один з небагатьох мирних способів передачі влади. Вона непомітна, поки є, але тільки варто її ліквідувати, як це призведе до помітних, часто катастрофічних наслідків.

Найважливішою умовою свободи є принцип, що примус допустимий тільки для забезпечення дотримання загальних універсальних правил справедливої поведінки, так, як їх розуміє більшість. Саме цей принцип є гарантією мирного співжиття людей у суспільстві. Однак легітимація насильства більшістю не означає, що її влада повинна бути необмеженою. Як не означає й того, що воля більшості з будь-якого приводу повинна бути обов'язковою для всіх. На практиці часто виходить так, що наявні демократичні інститути утверджують рішення іменем більшості, але насправді ці рішення не відповідають її бажанням. Уряд повинен у своїх рішеннях спиратися тільки на думку більшості, але це не означає, що кожна дія уряду потребує дозволу більшості. Фактично, неможливо контролювати щоденні урядові рішення та їх відповідність демократичним принципам і наявним ресурсам.

Індивід змушений підкорятися тим рішенням, які ухвалює влада представників більшості та які основані на схвалених більшістю принципах. Якщо він не дотримується таких рішень, то стосовно нього може застосовуватися примус. Виправданням необхідності існування влади, що примушує та може застосовувати силу, є потреба в підтриманні життєздатного суспільного порядку.

Звичайно, межі застосування примусу не можуть бути більшими за дійсну необхідність. Також це не означає, що хто-небудь, навіть більшість, має володіти владою регулювати на власний розсуд всі ситуації, що виникають у суспільстві.

Надзвичайно важливо наголосити, що уявлення, згідно з яких обов'язковим для всіх може бути тільки схвалене більшістю рішення, не може переростати у віру, що рішення більшості обов'язкові для всіх. Така непомітна гра слів фактично означає дві концепції влади. Перша концепція – це влада з обмеженим завданням забезпечення порядку в суспільстві, що розвивається стихійно. Друга – це концепція необмеженої влади. За першою концепцією, всі рішення ухвалюють через загальноприйнятую процедуру. За другою – певна група людей, що має більшість, може нав'язувати суспільству свої бажання та через загальноприйнятую процедуру впроваджувати їх в життя суспільства. Якщо при першій концепції суспільні інститути, ухвалюють ті чи інші рішення, підтримуючи мир і порядок, то при другій концепції організована частина населення бере під свій контроль усе суспільство, ігноруючи волю інших.

Припущення, що воля більшості завжди продиктована відчуттям справедливості, справедливе настільки, наскільки справедливе твердження, що бажання індивіда продиктовані його почуттям справедливості. Очевидно, що почуття справедливості в людині завжди є під загрозою її бажань. Писані та неписані закони і традиції вчать людину приглушувати свої бажання, що суперечать закону, але нерідко лише примус змушує людину зупинитися та не вчиняти протиправних дій, що задовольняють її незаконні бажання. Цивілізація побудована на звичці індивіда підкорятися загальноприйнятим правилам справедливої поведінки. Якби людина зрадила цю звичку, то це призвело б до війни всіх проти всіх. Коли цю звичку зраджують не окремі індивіди, а групи індивідів відносно інших груп, це призводить до воєн, навіть світових.

Помилковим є твердження, що згода більшості у якомусь питанні доводить його справедливість. Якщо люди починають вірити, що схвалення колективу чи спільноти, до якої вони належать, освячує та виправдовує їхню спільну справу, вони втрачають здатність до об'єктивного бачення справедливості. Втім, на жаль,

часто віра в те, що схвалене більшістю уже попервах справедливе, справедливе за визначенням, домінує в суспільній свідомості багатьох поколінь у багатьох країнах. Концепція справедливості втрачає своє значення відразу, як тільки будь-що, схвалене більшістю, визнають справедливим. Якщо лише не зайняти «агностичну» позицію позитивістської доктрини, що заперечує можливість об'єктивного визначення справедливості.

Рішення більшості з того чи іншого питання та принципова позиція більшості щодо того ж питання можуть істотно різнитися. З цього погляду, більшість нічим не відрізняється від індивіда. Універсальні правила справедливої поведінки більшість порушує так само легко, як й окремий індивід. Тому так важливо вимагати від більшості, як і від окремих індивідів, дотримання правил справедливої поведінки, особливо під час ухвалення конкретних рішень. Право більшості нав'язувати свою волю меншості повинно бути обмежене жорсткими правилами, обов'язковими до виконання і меншістю, і більшістю.

Існує помилкове судження, що більшість може знати, що справедливо, а що ні. Мовляв, коли збирається багато людей, вони не можуть бути упередженими, чи пристрасними, чи корисливими. До такого висновку легко прийти, відштовхуючись від поняття сучасної демократії, де все вирішує воля електоральної та парламентської більшості. Відповідно, більшість спершу усвідомлюється як носій істини, а не універсальні правила справедливої поведінки, які насправді є критеріями справедливості ухвалених рішень.

Упередженість, пристрасність, корисливість ведуть до свавілля та не сумісні з демократією, за самим її визначенням. Свавілля – це прояв нічим не обмеженої волі, незалежно від того, чи це прояв волі індивіда, а чи групи індивідів. Відтак можна зробити висновок, що тільки дотримання індивідами і групами індивідів універсальних правил справедливої поведінки робить їхні дії справедливими.

Думки індивідів відрізняються і можуть бути взаємозаперечними. Різноманіття думок породжує протистояння і конфлікти в суспільстві. Заради згоди і миру їх потрібно примиряти. Демократичне правління неможливе без суспільної згоди та вимагає від індивідів інколи йти на поступки. Якщо індивід

вихований дотримуватися універсальних правил справедливої поведінки, його готовність поступитися, як правило, не викликає сумнівів. Виходить, що найкращий спосіб уникати конфліктів – це суспільний договір, що складений із загальних універсальних правил справедливої поведінки. Щоби він забезпечив безперервний порядок, не можна дозволяти нікому, навіть більшості, порушувати його правила. Поза сумнівом, більшість, через певну процедуру, зможе встановлювати нові правила, але за умови, що їм підкорятимуться всі, зокрема й сама більшість. Якщо індивід хоче порядку і злагоди в суспільстві, то найкраще, що він може зробити, – підкорятися правилам справедливої поведінки та заохочувати до цього всіх інших. Особливо важливо це, коли рішення ухвалюють різні групи інтересів. Голосування зі складних питань швидше знайдуть взаєморозуміння, якщо всі учасники виховані дотримуватися правил справедливої поведінки. А втім, одностайна позиція в суспільстві може бути тільки щодо загальних правил. Звичайно, конфлікти можуть виникати між загальними правилами справедливої поведінки. Особливо вони характерні для царини колективних дій. Питання, що нерідко постає перед індивідами, які беруть участь в роботі органів влади, стосується того, чи підкориться в подальшому наступна більшість правилам справедливої поведінки, як підкорилися вони, жертвуючи при цьому своїми бажаннями. Суспільство намагається виховувати індивідів так, щоб вони, обстоюючи власні цілі, дотримувалися правил справедливої поведінки, але коли індивіди голосують в законодавчому органі, що має повноваження змінювати ці правила, вони втрачають відчуття межі, що проведена правилами справедливої поведінки, і можуть переступати через неї. Відчуття влади підштовхує людей вимагати для себе ті блага, які, ймовірно, вже отримав хтось інший, і це викликає в них відчуття несправедливості. Тому, ухвалюючи рішення з приватних питань, виборці і їхні представники голосуватимуть за дії, що суперечитимуть правилам, дотримання яких вони вважають необхідними для всіх і завжди. Виникає ефект подвійності, коли люди, вважаючи необхідним одне, роблять інше, виступають за дотримання правил справедливої поведінки, але голосують, свідомо порушуючи їх.

Надзвичайно важливо, щоб у суспільстві була згода стосовно загальних правил справедливої поведінки. Часто складається враження, що така згода можлива радше з приватних угод, але це не так. Просто словесне висловлення загальних принципів більш приховане і розтікається у мові. Насправді саме згода щодо загальних правил, часто неусвідомлена, забезпечує згоду щодо приватних питань і проблем. Якщо різні люди, що вивчили приватну проблему, приходять до подібних висновків щодо її вирішення, то це є ознакою, що вони, найімовірніше, керувалися однаковими загальними правилами справедливої поведінки. І зовсім малоімовірно, що вони дійдуть подібних висновків, якщо відштовхуватимуться від різних правил. Згоди найшвидше можна досягнути, якщо сторони конфлікту знайдуть правило, яке вони обоє поділяють.

Фрідріх фон Гаєк пише: «Неможливо більше закривати очі на те, що дедалі більше мислячих і небайдужих до долі цивілізації людей поступово втрачають віру в колись надихаючий їх ідеал демократії. Це відбувається в міру того, як розширюється сфера застосування принципів демократії, а можливо, і внаслідок цього розширення. Але зростаючі сумніви стосуються не тільки зловживань цим політичним ідеалом: вони стосуються самої його суті. Багато із тих, чия віра в ідеал похитнулася, мудро надають перевагу мовчанню. Але мене тривога змушує говорити. Мені здається, що розчарування в демократії, яке переживає так багато людей, пояснюється не тим, що помилковий принцип демократії, а тим, що його намагаються неправильно застосовувати. Тому я занепокоєний тим, як врятувати дійсно високий ідеал, який втрачає репутацію. Я намагаюся виявити помилки у його реалізації і придумати, як вберегтися від шкідливих наслідків демократичної процедури» [150, с. 419].

Демократія – це тільки спеціальний метод правління. Початкове значення демократії – спеціальна процедура ухвалення політичних рішень, без жодної прив'язки до будь-яких конкретних політичних цілей. Проте навіть якщо демократія є лише мирним способом передачі влади, вона варта того, щоб за неї боротися.

Демократія, в її сучасній формі, – це радше диктатура більшості, електоральної і парламентської, ніж власне демократія. Тому не дивно, що в ній розчаровується багато людей. І ахіллесовою п'ятою такої демократії є потреба постійного політичного торгу між численними організованими групами інтересів, що стараються виторгувати для себе максимально більше благ. Найгірше в ситуації, що склалася, не готовність уряду служити думці більшості, а його фактичний обов'язок служити кільком груповим інтересам соціального конгломерату, що складений з багатьох груп. Авторитарний та тоталітарний уряди можуть бути здатними до самообмежень, але всесильний демократичний уряд взагалі на це не здатний. Тому його владу обов'язково потрібно обмежити, інакше замість того, щоб служити потребам більшості виборців, демократичний уряд весь час займатиметься збиранням й утриманням парламентської більшості, задовольняючи вимоги різноманітних лобістських груп. Кожна ж лобістська група погоджуватиметься на блага для інших груп лише за умови, що її інтереси будуть повністю задоволені. Такий політичний базар не має нічого спільного зі самою сутністю демократії, у первісному значенні цього слова.

Фрідріх фон Гаек пише: «Коли я кажу, що потрібно обмежити демократичне правління, я зовсім не маю на увазі, що повинна бути обмежена демократія. Обмежена повинна бути влада, будь-яка влада, але особливо демократична. Всемогутній демократичний уряд саме внаслідок необмеженості своєї влади стає іграшкою в руках організованих інтересів, бо повинен догоджати їм, щоби забезпечити собі більшість» [150, с. 420].

Коли необмежена демократія замінила абсолютну монархію, вкотре виникла необхідність обмеження влади. Засобами, що були створені для цього, стали розподіл влади на виконавчу, законодавчу і судову, суверенність закону, підкорення закону урядом, розрізнення приватного і публічного права, правила юридичної процедури. Ключове питання обмеження влади – це монопольне право на примус. Уряд може застосовувати силу щодо індивіда тільки в загальних інтересах та відповідно до універсальних правил справедливої поведінки, що єдині для всіх. На жаль, з часом всі ці великі принципи лібералізму були

спотворені, коли виникла помилкова ілюзія, що демократичний контроль над урядом робить непотрібними застереження від свавільного використання влади.

Серед усіх понять класичного ліберального конституціоналізму найважливішим було поняття закону. Тому коли було спотворено розуміння цього поняття, всі інші поняття так само втратили свій зміст.

На початках, принаймні для засновників конституціоналізму, значення терміна «закон» мало дуже точний зміст. Тільки обмеживши владу законом, можна захистити індивідуальну свободу. Ідеться про систему правил, які регулюють поведінку людей відносно один одного та можуть бути застосовані у разі будь-яких колізій, а також містять певну кількість заборон та встановлюють межі, вихід за які карається.

Звичайно, конституційні права – це не правила поведінки, а правила організації правління. Тому, як будь-який варіант публічного права, їх можна змінювати часто, тимчасом як приватне (кримінальне) право не підлягає частим змінам.

У класичному лібералізмі головне призначення закону – це запобігати несправедливій поведінці. Лише коли закон єдиний для всіх, можливе правосуддя, справедливість і свобода. Втім, таке розуміння закону далеке від практики. Коли демократичний ідеал перемиг право видавати закони і повноваження видавати директиви перейшло до одного представницького органу. Негативним наслідком цього стало отримання вищою владою можливості видавати закони за власними потребами і бажаннями. Фактично, це був кінець принципу підкорення уряду закону. Аби виправити таку ситуацію, потрібно забрати одну з функцій та передати іншому незалежному органу представницької влади.

Така двофункціональність головного представницького органу підірвала початкову віру в демократію, у те, що вона робить все у спільних інтересах. Необмежена влада, з одного боку, і вимушеність купувати голоси – з іншого, перетворила представницькі органи на причину найбільшого розчарування в демократичних інститутах. Так звана «політична необхідність» стала основною

причиною того, що представницькі органи влади нерідко жертвують потребами і бажаннями електоральної більшості.

Усе, що приймає законодавчий орган, сьогодні називають законами. Як наслідок, сама концепція закону втратила свій зміст. Законодавчий орган, що приймає директиви і закони одночасно, насправді сам виходить з-під влади закону. Законотворці перестали робити те, що дало назву їхній професії, тобто закони, в істинному їх розумінні, як загальних правил. Заведено вважати законодавчим той орган, що видає закони, але на практиці, фактично, все навпаки, законами стали називати все, що видає так званий законодавчий орган. Поняття закону нівелювалося, тепер воно означає всі розпорядження парламенту, що взяв на себе завдання правління, а законотворчість стала лише його побічною справою.

Термін «свавілья» також втратив свій класичний зміст. Спершу він означав правління без правил, за чієюсь приватною волею. Якщо розвинути цю думку, то рішення парламенту також свавільні, а рішення авторитарних чи тоталітарних урядів можуть бути цілком законними. Якщо суверенний парламент всесильний і має право займатися не тільки прийняттям загальних правил справедливої поведінки, то це, фактично, є свавільним правлінням. Як наслідок, уряду, щоби утриматися при владі, потрібно роздавати різні блага групам інтересів, а значить уряд, навіть якби захотів, не може дотримуватися принципів. Даючи блага одним за рахунок інших, уряд, фактично, купує собі владу ціною дискримінації. За логікою сучасної демократії, підходить будь-яке рішення, тільки б воно давало голоси на підтримку.

Ідея суверенітету парламенту несумісна з ідеєю суверенітету закону. Всесильний парламент несе в собі загрозу і демократії, і свободі. Або вільний парламент, або вільний народ, третього варіанта немає. Неможливо, не обмеживши владу, зберегти свободу, навіть владу демократичну.

Наслідки необмеженої демократії з часом стали дедалі помітніші. Якийсь період уряд стримували традиції, що заклав ліберальний конституціоналізм. Проте в тих країнах, де демократичних традицій не було, демократія швидко перетворилася на імітацію, без справжньої свободи і справедливості. Значно

повільнішим був процес руйнування в тих країнах, що мали досвід представницького правління. Обмеження влади там почали руйнуватися з благородної причини, а саме – захисту бідних верств населення. Допомога бідним, на перший погляд, добра справа, що заслуговує тільки схвалення, але Фрідріх фон Гаєк переконаний, що результат прямо протилежний очікуваному, насправді це призвело до несправедливості та дискримінації. Він, зокрема, пише: «Чому я вважаю це дискримінацією? Тому що сприяти вирівнюванню матеріального становища людей, дуже не однакових у значенні визначаючих життєвий успіх властивостей, на практиці означає неоднаковий до них підхід і передбачає дискримінацію когось» [150, с. 424].

Принцип рівності всіх без винятку повинен бути непорушним. Не дотриматись його, навіть заради благодійної мети, – це відчинити двері свавіллю. Порушення принципу рівності, як правило, приховують добрими словами про соціальну справедливість, але оскільки цей термін дуже розпливчатий, у нього можна вкласти багато змістів. Благодійні акції, на яких щось безкоштовно роздають, є одним з улюблених способів купівлі підтримки електорату. Уряд і парламент не повинні перетворюватися на благодійні організації, тому що подарунки різним соціальним групам з державного бюджету, зокрема й найбіднішим верствам населення, попервах є дискримінаційними, адже це подарунки для декого коштом усіх. Що не дарував би уряд, які пільги і привілеї не роздавав би парламент, усі ці блага є витягнутими з кишень платників податків. Насправді це є легалізованою корупцією, що стає звичною всюди, де, щоб бути обраним чи створити більшість, потрібно купувати голоси виборців чи депутатів. Сучасні демократичні інститути влади, що формуються шляхом голосування на виборах, не здатні протистояти корупції такого виду.

Яким би демократичним не був парламент, він, поза сумнівом, прагнучим до збільшення своєї влади. Імовірно, найкращий спосіб запобігти цьому – це розподіл влади між двома різними демократично обраними органами. Наприклад, через створення двох палат, що відрізнятимуться за своїми функціями. Перша палата виконуватиме законодавчу функцію та звірятиме дії всіх органів влади з

чинним законодавством на предмет відповідності закону. Друга палата виконуватиме управлінську функцію, тобто ухвалюватиме конкретні рішення щодо нагальних потреб суспільства, зокрема затверджуватиме річний державний бюджет. Сучасний парламент за своїм характером більш пристосований до функції другої палати та переважно виконує таку роботу. Його партійна структура добре для цього підходить. Водночас для власне законотворчості, що є функцією першої палати, партійний тип формування недоречний.

Демократія – термін, що найбільше постраждав від підміни понять. Найбільшу шкоду йому завдало надання матеріального змісту, через який демократія тлумачилася як інструмент для досягнення певних цілей. Звичайно, демократія не є інструментом для якоїсь конкретної мети. Насправді демократія – це тільки процедура, що дає змогу виробити узгоджену думку щодо спільних дій чи спільних правил. Демократія, як процедура, стосується виключно організації правління та не має жодного стосунку до будь-яких конкретних цілей. Її істинна цінність у тому, що вона повинна захищати суспільство від зловживань владою уряду. Демократична процедура дозволяє суспільству звільнитися від поточного уряду, змінюючи його на новий, у надії, що він буде ліпшим за попередній. Головне завдання демократії – забезпечити мирну зміну влади. І поки демократія забезпечує постійну мирну змінюваність влади, вона варта того, щоб за неї боротися. Однак не треба переоцінювати демократію, якщо вона стає необмеженою, це, ймовірно, гірше, ніж обмежена влада будь-якого іншого типу. Сучасний тип демократії майже втратив здатність бути захистом проти свавілля влади. Тобто сучасна демократія вже не є захистом особистої свободи та гарантією від зловживань владою. Марними виявилися надії, що достатньо встановити демократичний контроль – і демократична влада гарантована. Якраз все з точністю до навпаки, демократія стала підґрунтям дедалі більшого зміцнення влади та ролі бюрократичного апарату. Демократичні органи влади, особливо представницькі, сьогодні сильні, як ніколи. Більшість у парламенті зберігається завдяки привілеям, які вона роздає організованим групам інтересів, що одночасно змушує її нав'язувати суспільству концепцію, яку Фрідріх фон Гаєк

називає концепцією розподільчої справедливості. Тобто уряд спільно з парламентом розподіляють державний бюджет між усіма членами суспільства, не відповідно до внеску кожного, а за уявленнями про справедливість, що панують у свідомості електоральної більшості. Отже, влада виправдовує привілеї, які надає для своїх прихильників. Відповідно, значення протекціонізму переважає необхідність справді справедливого служіння уряду і парламенту для всього народу. Всі економічні й соціальні проблеми політизуються та патерналізуються, уряд перетворюється на батька-благодійника, без якого неможливо вирішити жодну проблему. Це підштовхує уряд до встановлення контролю над усіма сферами життєдіяльності суспільства. Суспільна енергія перенаправляється на навколоурядову діяльність, мета якої – тиснути на уряд, щоб отримувати щораз більше привілеїв чи пільг [150, с. 459].

Якою б не була організаційна будова і кадрове наповнення уряду, якщо суспільство не має можливості позбавитися цього уряду демократичним мирним шляхом, то він рано чи пізно неодмінно деградує.

Важливо зрозуміти, що більшість у представницькому законодавчому органі, яка має необмежену владу, не здатна обмежити свою діяльність цілями потрібними чи бодай схваленими більшістю народу. Якщо більшості дати владу розподіляти державний бюджет, то її існування може підтримуватися тільки виплатою певної винагороди кожній групі чи особі, що входять до її складу. Замість демократії створено систему, при якій справжня більшість, фактично, потрапляє на узбіччя політичних процесів у країні, а кожний учасник парламентської більшості змушений погоджуватися на винагороду за те, що більшість підтримує його особисті вимоги. Ухвалення рішень більшістю голосів стає несправедливим, адже його застосовують у розподілі на користь більшості за рахунок меншості. Якщо демократія не буде реформована, то у своєму сьогоденнішньому вигляді вона поступово призведе до дискредитації самої себе настільки, що навіть легітимні рішення більшості стануть сумнівними. Демократія в небезпеці, тому що суспільні інститути, які її реалізують, дають негативні результати, компрометуючі сам її принцип.

Фрідріх фон Гаєк пише: «Як я уже відзначив, у мене немає впевненості, що слово «демократія» ще можна реабілітувати у очах мислячих людей. У нього з'явився неприємний присмак, чим не без підстави занепокоєне значне і все зростаюче число людей, хоча лише нечисленні відважуються публічно висловлювати своє розчарування» [150, с. 460]. На думку Гаєка, корінь зла в тому, що необмежена демократія, володіючи необмеженими владними повноваженнями, вимушена використовувати їх для підкупу окремих груп, від голосів яких вона залежна. Якщо надати уряду необмежені повноваження, це неодмінно поставить його у становище, коли він завдаватиме більше шкоди, ніж користі.

Словом «демократія» настільки часто зловживали, що воно втратило свій початковий зміст. Яскравим прикладом цих зловживань є так звана «народна демократія», що не має нічого спільного з демократією як такою. Дуже сумнівна щирість вимог посилити демократію, коли йдеться про способи правління різноманітними організаціями, такими, наприклад, як лікарні, навчальні заклади, магазини, готелі, підприємства. Відразу виникає запитання: хто із членів організації може претендувати на частку в управлінні нею? Також малоімовірно, що будь-хто, хто надає послуги організації, повинен мати голос в управлінні організацією чи у визначенні її цілей. Військові дії неможливо вести демократично. Це стосується й багатьох мирних процесів, таких як будівництво будинків чи керування бюрократичним апаратом.

На жаль, поняття «демократія» уже не означає ясної і зрозумілої, без додаткових пояснень, концепції. Фрідріх фон Гаєк пише: «Я, звичайно, твердо вірю, що правління повинно здійснюватися згідно зі схваленими більшістю принципами і що при цьому всім громадянам повинні бути гарантовані свобода і спокій. Але я заявляю цілком відверто: якщо демократія означає необмежену волю більшості, я – не демократ, а таке правління вважаю згубним, у довгостроковій же перспективі – і не життєздатним. Питання стоїть так: чи придатний взагалі звичний нам термін для вираження початкового ідеалу демократії? Я серйозно сумніваюсь у цьому – і все більше переконуюсь, що ради

збереження початкового ідеалу ми повинні знайти нове слово для його позначення. Нове слово (і поняття, яке стоятиме за ним) повинно виражати ось яку ідею: воля більшості обов'язкова для всіх тільки у тому випадку, якщо доведено, що більшість налаштована діяти справедливо, погоджуючись підкорятися деяким загальним правилам. У новому понятті повинна вміщуватися вказівка на те, що легітимність влади більшості основана не на грубій силі, а на доведеному факті, що ця влада переконана у правомірності своїх рішень» [150, с. 363].

Грецьке слово «демократія» складається з двох слів *demos* (народ) і *kratos* (влада), хоча в давньогрецькій мові є інше слово на позначення влади – *kratein*, що, на відміну від його синоніма *archein* (цей корінь використано в таких термінах, як монархія, олігархія, анархія), підкреслює в дієслові «володарювати» радше грубу силу, ніж правління згідно з правилами. Термін «демарх» використовувався у стародавніх Афінах, так називався керівник групи округів, ймовірно тому цей термін уже не можна було використати для означення правління народу. Але сьогодні термін «демархія» точно підходить на позначення того ідеалу, який спершу означав термін «демократія». До речі, сам термін «демократія» не був першим і витіснив свого попередника, слово «ізономія», що означало ідеал загальної рівності перед законом.

Старий новий термін «демархія» допоміг би, принаймні на деякий час, зберегти образ ідеалу, що на початках означав термін «демократія», але був вихолощений постійними зловживаннями. Сьогодні словом «демократія» дедалі частіше називають режим панування організованих інтересів, що не несе в собі нічого доброго для більшості громадян. Використання скомпрометованого терміна може призвести до зворотного негативного результату, адже люди на знак протесту можуть підтримати недемократичні ідеології. Аби уникнути дискредитації ідеалу народовладдя, потрібно знайти йому нове незаплямоване ім'я. Вдалим варіантом є слово «демархія».

3.2 Лобізм, монополізм, гіпертрофія уряду і профспілковий рух – загроза свободі та демократії

Прийняття правил, що стосуються всіх, та правил, що торкаються лише окремих індивідів чи суспільних груп, мають значні відмінності. Голосування в парламенті з приводу правил, що стосуються всіх членів суспільства, повинно бути ґрунтоване на твердих і ґрунтовних переконаннях депутатів. Голосування з питань, які стосуються окремих індивідів та спільнот, як правило, є ситуативним і залежить від активності лобістських груп. Головне, щоб під час ухвалення таких рішень не надавалися блага одним суспільним групам коштом всіх інших.

Згідно з класичною теорією представницького правління, всі закони, що видають депутати, стосуються їх самих тією ж мірою, що і всіх інших членів суспільства. Якщо накладають податки, то сплачують їх нарівні з усіма іншими. Тільки такий підхід до відповідальності депутатів може гарантувати суспільству добросовісне правління, що ґрунтоване на універсальних законах справедливої поведінки.

Однак поведінка виборців, які посилають у законодавчий орган своїх обранців, як правило, також позбавлена альтруїзму. Вони думають тільки про отримання благ для себе, не зважаючи на те, як це позначиться на всіх інших членах суспільства. Звичайно, вони згодні, щоби хтось отримав більше, але не коштом їхньої частки від сукупності створюваних суспільством благ. Будь-яка суспільна група охоче погодиться на надання привілеїв іншим групам з державного бюджету, за умови, що ці групи погодяться на отримання нею тих благ, які вона сама хоче отримати. Такий торг не має нічого спільного із справедливістю і демократією та призводить до деградації всього суспільства. Фактична його мета – «витиснути» на свою користь максимум із тих меншин, які не можуть створювати або створюють слабкіші лобістські групи для захисту своїх інтересів. Практика призначення демократичними органами правління різноманітних пільг, субсидій, привілеїв та інших благ із загальносуспільної скарбниці видається справедливістю, проте насправді не має нічого спільного з

нею. Таке одарювання певних суспільних груп дискримінує ту частину суспільства, що залишається без подібних подарунків, та, фактично, сплачує їх із власних кишень. Крім того, це, що найважливіше, знищує економічну свободу, перетворюючи вільний ринок на невільний, дезорганізуючи його саморегульовальну систему та руйнуючи добросовісність конкуренції. Якщо уряд, під тиском чи без тиску лобістських груп, одного виробника захищає від конкуренції дешевого імпорту збільшенням ввізного мита, щоби той зміг збільшити заробітну плату трудовому колективу; іншого виробника захищає податковими пільгами, щоби той міг витримати конкуренцію та не зменшувати заробітної плати трудовому колективу; а ще іншому виробнику надає монополію на надання певних видів послуг, щоб йому не довелося скорочувати робочі місця і звільняти працівників, то така благодійність шкідлива для всіх членів суспільства, навіть для тих, хто отримав пільги. Її результат – соціальна дискримінація, занепад економіки, загальне зубожіння всіх та руйнація економічної свободи, що, фактично, є двигуном економічного розвитку. Благі наміри призводять до прямо протилежних наслідків. Цей негативний процес значною мірою виникає через бажання виборців отримати від їхніх виборних представників користь для себе взамін за свої голоси.

Міф соціальної справедливості породжений великою мірою демократичною виборчою системою, яка стимулює вибраних представників знаходити моральні виправдання благам, що вони виборюють для своїх електоральних груп. І ці виправдання мають позитивний відгук у суспільстві, багато людей щиро переконані, що якщо уряд піклується про деякі соціальні групи, надаючи їм різноманітні пільги, то це повністю справедливо і такий уряд заслуговує тільки похвали. А те, що ці пільги оплачують всі інші члени суспільства, замовчується. Фрідріх фон Гаєк, відповідаючи на запитання, який стосунок до справедливості мають пільги, наприклад, для профспілок чи фермерів, пише: «Відповідь буде: ніякого, якщо ми тільки хочемо відповісти чесно» [150, с. 334]. Це несправедливо, якщо кожна, навіть маленька, але організована група може нав'язати суспільству свої умови, підтримуючи або не підтримуючи на виборах тих, хто хоче отримати

більшість у представницьких органах. Передвиборча та загалом політична пропаганда й агітація, прикриваючись словами про справедливість, нерідко обманюють людей, схилиючи до підтримки чиїхось групових інтересів, що завдає шкоди всьому суспільству. Робота виборчої системи, що повинна виражати волю більшості, часто працює на шкоду їй, та не має нічого спільного з уявленнями більшості про справедливість. Будь-який державний орган, що має повноваження шляхом голосування чи волюнтаристськими рішеннями чиновників надавати пільги та привілеї, неминуче перетворюється на місце торгу, а не фахової дискусії. Воля більшості в таких випадках перетворюється на фаворитизм, тобто перевагу інтересів одних груп над інтересами всіх інших членів суспільства. Саме така практика породжує вислови, що політика є справою «брудною». Фрідріх фон Гаек вважає такі явища відкритою корупцією [150, с. 334].

Система, що балансує на взаємних поступках в обмін на взаємну підтримку між групами, що утворюють більшість, максимально наближена до корупційної та далека від того, чого насправді хоче більшість. Однак сьогодні вона вважається нормою. Звичайно, цей недолік не є органічною властивістю демократії. Його породжує влада, що, з одного боку, необмежена, а з іншого – залежить від підтримки різноманітних груп. На думку Фрідріха фон Гаєка, тільки обмежена влада може правити гідно, бо незалежна від виправданих мораллю правил розподілу благ [5, с. 335]. Причиною корупції є не демократія і представницьке правління, а вибраний інститут, тобто всевладний законодавчий орган.

Правляча більшість змушена виконувати бажання тих груп населення, на які спирається, якої б шкоди це не завдавало іншим. Це корумпує та ослаблює систему. Якщо якась з груп, що раніше була відтиснена і слабка, зміцнюється, це може повністю змінити розклад сил і розвалити наявну більшість.

Хоча правляча більшість володіє дієвими можливостями пригнічувати незадоволену своїми правами меншість, нерідко вона виявляє слабкість та нездатність проводити послідовну політику. Якщо в країні існує незалежна вища судова влада, вона може зупинити торгівлю законодавчим органом пільгами та привілеями. Уряд може стати настільки залежним від лобістських груп, що

перетворюється на їхнього раба. Прикладом такого Фрідріх фон Гаєк вважає Великобританію, де уряд не може вжити заходи для зупинення економічного спаду через залежність від груп впливу, що своїми привілеями цей економічний спад і створюють [150, с. 334–335]. Уряд буде сильним тільки тоді, коли втратить можливість розподілу привілеїв, але здоровий стан настане лише тоді, коли привілеї, як явище, будуть ліквідовані.

Зміни завжди лякають людей та створюють незручності. Проте з часом все змінюється і суспільству не залишається нічого, крім як пристосовуватися до нових умов. Незадоволені громадяни вимагають від уряду захисту, але такий захист можливий лише для одних, якщо за них заплатять інші, для однієї частини суспільства, якщо за неї понесе збитки інша. Уряд, використовуючи своє становище скарбничого, може тільки перекладати фінансові ресурси з одних кишень в інші.

Глибоко помилковим є твердження, що якщо якась соціальна група регулярно обдаровується, то це лише тому, що суспільство вважає це справедливим, а не тому, що вона може змінити баланс сил. Так, наприклад, якщо фермери, дрібний бізнес чи державні службовці отримують на свої вимоги пільги, то значить їхні вимоги є справедливими. А насправді вони отримують пільги тому, що без їхніх голосів жодний уряд не матиме більшості. Відбувається зворотний ефект демократії, замість того, щоб дотримуватися універсальних загальних правил справедливої поведінки, демократично обрана більшість робить все, аби зберегти репутацію носія справедливості. У суспільстві складається враження, що згода більшості є ознакою справедливості ухвалених рішень, але непублічна реальна картина показує, що прийняття рішень є тільки платою груп, які утворюють більшість, за отримані привілеї. Багато речей можуть здаватися справедливими лише тому, що їх часто повторюють, власне на цьому ефекті побудована пропаганда.

Щоби групи не покидали більшості, крім надання привілеїв, їх можуть залякувати позбавленням цих же отриманих привілеїв. Процес постійного торгу з наданням і скасуванням формує моральні стандарти, далекі від класичних.

Демократичні псевдоморальні уявлення – побічний продукт демократії, що збиває суспільство зі шляху до справедливості і свободи та змушує вірити у псевдосправедливість псевдодемократії.

Уряд дедалі більше починає втручатися в роботу ринку, відповідно зростає кількість груп, прибуток яких визначається не добросовісною конкуренцією, а урядовими рішеннями. Це викликає бажання і в інших вимагати урядових гарантій, що видаються їм справедливими. Адже якщо одні мають право на урядовий захист, чому його не можуть мати всі інші. Коли люди бачать, що уряд допомагає іншим, вони мимоволі починають очікувати такої ж допомоги для себе. Це бачення часто є основою закликів до соціальної справедливості.

Маленькі групи здатні об'єднуватися в добре організовані блоки тиску. На їх основі можуть утворюватися партії. Такі партії, що формуються через інтереси, а не переконання та ідеологію, є лише коаліціями без моральних принципів. Всередині цих партій ті маленькі групи, що змогли організуватися краще, домінують над іншими. Діяльність партій за інтересами ще більше посилює натиск лобізму та нівелює принцип рівності. Як наслідок, замість ринку прибутки починає розподіляти уряд, що призводить до порушення роботи ринкових механізмів та загального економічного занепаду. Така діяльність уряду сприяє формуванню враження в суспільстві, що він взагалі повинен розподіляти всі прибутки для досягнення справедливості. Як наслідок, виник і розрісся величезний навколоурядовий апарат, з різноманітних організацій, типу профспілок та асоціацій певних соціальних груп, єдина мета яких – отримати якомога більше благ від урядовців. Суспільство загалом ставиться поблажливо, з розумінням до цих навколоурядових захисників інтересів та вважає їхню діяльність цілком справедливою.

А втім, партії за інтересами – це не завжди гірше, ніж партії ідеологічні. У західних країнах існує низка партій лівого спрямування, що намагаються будувати соціалістичні та комуністичні утопії. Спільною рисою обох цих типів партій є те, що вони намагаються використати уряд для створення суспільної структури соціалістичного типу з роздачі благ, а не забезпечити економічну

свободу, умови для вільної праці і творчості, що дало б суспільству можливості для розвитку і збагачення.

Попервах вважалося, що демократичний ідеал всі розуміють однаково. Навіть якби це було так, спільне розуміння базових принципів не означає спільного розуміння деталей, що необхідно для створення конкретних програм урядової діяльності. Для створення конкретної програми потрібне узгодження інтересів багатьох більших і менших соціальних груп, що неможливо без торгу. Угода, до якої він приведе, найімовірніше виражатиме взаємні поступки щодо розподілу благ, а не забезпечення умов для економічної свободи. Також немає жодних підстав вважати, що такий торг виражатиме думку більшості. Така угода буде радше збірником інтересів, групових і особистих побажань, елементи якого суперечитимуть один одному. Ймовірно, щодо деяких пунктів угоди більшість виборців взагалі не матиме жодної думки, оскільки вони нічого не знають про ту чи іншу сферу або проблему. До інших пунктів вони будуть байдужі, чи не згодні з ними, але готові змиритися заради виконання тих пунктів, що відстоюють їхні групові й особисті інтереси. Виборець, вибиратиме ту партійну програму, яка найбільш вигідна для нього особисто, або принаймні ту, яка обійдеться йому дешевше, даючи привілеї комусь іншому.

Найбільш точний термін, яким можна назвати програми партій «за інтересами», – це еkleктичність. Керівництво та окремі члени таких партій в душі можуть прагнути до принципових та ідеологічних рішень, але для їх ухвалення потрібна більшість. А щоб її створити, треба чимось привабити малі групи, які можуть бути цілком байдужими до поглядів і переконань, заради яких їх хочуть зібрати. Тож цим малим групам потрібно щось дати, задовольнити їхні інтереси, а це своєю чергою руйнує всі ті ідеологічні принципи, заради втілення яких і відбувається спроба зібрання. Згода більшості і думка більшості нерідко мають суттєві відмінності. Згоду більшості не можна назвати компромісом, де кожний з учасників стає на середню позицію, що частково задовольняє його, а частково інших учасників. Ця згода є радше серією угод, коли побажання однієї групи задовольняються в обмін на задоволення вимог другої, за рахунок третьої, що не

змогла пролобіювати свої інтереси. Як наслідок, досягнута угода може повністю суперечити принципам більшості. Домінування партій та коаліцій організованих інтересів є закономірним результатом системи, за якої уряд має необмежені повноваження вживати будь-які заходи на користь тих, чия підтримка йому необхідна. Небезпека зростає, коли виконавчі і законодавчі функції віддаються в одні руки. Фактично, це означає, що ті, хто роздають блага, самі визначають обсяги і якість цих роздач. Звичайно, це буде використано для максимально довгого та повного утримання влади. Орган, що поєднує законодавчі і виконавчі функції, рано чи пізно поширить свою владу не тільки на урядові ресурси, а й на всі ресурси суспільства, можливо, навіть на приватну власність громадян, та поставить весь обсяг багатства країни на службу своєму електорату.

Владу груп інтересів над суспільством можна обмежити лише через обмеження влади уряду. Необмежена влада неодмінно буде використана в приватних інтересах груп, що самоорганізувалися і тиснуть на уряд. Тільки за допомогою суворих правил розподілу державних ресурсів можна запобігти перетворенню уряду на інструмент груп організованих інтересів. Якщо обов'язком політиків є вгамовувати невдоволення, що виникає в суспільстві, то це перетворює народ на об'єкт політичних ігор та маніпуляцій.

Функціонування сучасних урядів має серйозні недоліки, які загальновідомі, але вважаються природним наслідком демократії. Насправді причиною їх наявності є не сама демократія, а її необмеженість. Особливість сучасної демократичної форми правління в тому, що якими б повноваженнями, згідно з конституцією, не володів уряд, він нерідко змушений, навіть проти власних переконань, виконувати вимоги групи «останньої краплі», що має «золоту акцію» в парламентській більшості. Тож лобізм групового егоїзму перетворюється на справжнього демона, що змушує уряд творити зло. Глибоко помилковою є думка, що навколоурядова діяльність організованих груп інтересів допомагає уряду краще зрозуміти потреби суспільства, а тому корисна.

Фрідріх фон Гаєк пише: «Я не намагаюся зараз визначити, яка частина здібних і інформованих членів суспільства уже втягнута в цю за суттю

антисоціальну активність, а лише вказую на те, що обидві сторони, евфемістично називаючі один одного соціальними партнерами, часто вимушені відволікати своїх кращих людей від служіння суспільним потребам на беззмістовну роботу по взаємному дезавуванню» [150, с. 464].

Поза сумнівом, що будь-який тиск на уряд задля надання привілеїв на користь яких-небудь суспільних груп завдає шкоду суспільству загалом. Звичайно, різні групи з огляду на свої особливості можуть здійснювати різний тиск на уряд і парламент. Так, наприклад, тиск великих фірм і корпорацій буде сильнішим, ніж тиск об'єднань письменників або фермерів. Щодо профспілок, то їхній лобізм у більшості країн узаконений та викликає абсолютно невинуватене співчуття в більшості суспільства. Це дає їм змогу легально застосовувати примус у вигляді страйків, що можуть зупинити роботу цілих галузей та завдавати величезних збитків всьому суспільству. Замовчується факт, що привілеї для деяких профспілок – це дискримінація для представників всіх інших професій. Такі привілеї для робітників одних груп фактично дають їм можливість експлуатувати робітників інших груп, нерідко позбавляючи їх вигідної роботи. По суті, профспілки мають владу не давати робітникам можливості працювати там, де вони хочуть. Будь-яка профспілка може домогтися збільшення заробітку своїх членів, але це збільшення досягається за рахунок загального зниження продуктивності праці, а відтак і загального зниження реальної заробітної плати. Крім того, профспілки своєю діяльністю штовхають уряд до інфляційної політики. Тому загалом діяльність профспілок є руйнівною для економіки. Профспілки сьогодні мають можливість поставити уряд у глухий кут, де йому доведеться вибирати між інфляцією або звинуваченнями в поширенні безробіття. Хоча насправді безробіття є результатом діяльності самих профспілок, що домагаються збільшення заробітної плати. Особливо в тих випадках, коли вони вимагають зберігати співвідношення між ставками заробітної плати робітників різних профспілок. Це пряма дорога до руйнації вільного ринку, щоб зупинити інфляцію уряду, у такій ситуації доведеться вводити регулювання цін.

Фрідріх фон Гаєк скептично ставиться до профспілок та об'єднань підприємців, вважаючи, що ці дві соціальні групи штовхають суспільство до тоталітаризму. На його думку, обидві ці групи прагнуть до монополістичної організації економіки і задля досягнення цієї мети нерідко узгоджують свої дії. [147, с. 190]. Однак якби профспілковим діячам й об'єднанням підприємців вдалося досягнути бажаного, малоймовірно, що вони змогли б зберегти власні привілеї, які в конкурентній економіці виправдані тим, що з багатьох тих, хто ризикує, тільки одиниці досягають успіху, тому потрібні певні урядові гарантії, як захист від невдач і збитків. Поки поряд з державним сектором економіки існує також приватний, монополізм буде обмеженим, відповідно, працівники державного сектору будуть більше соціально захищені, а економіка буде більш стійкою.

Якщо перетворити економіку, за бажанням профспілок та об'єднань підприємців, на набір монополій, прибутки яких отримуватимуть лише деякі групи, то це буде найкоротшою дорогою до тоталітаризму й економічного занепаду. Великі прибутки монополій є наслідком пограбування споживачів.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що природні монополії також варто приватизувати. Якби йшлося про якусь одну окрему галузь економіки, то, можливо, і варто було б залишити її в державній власності. Але насправді існує багато монополізованих галузей, тому ліпше передати їх у приватні руки. Споживачі будуть краще захищені, якщо монополіями на постачання газу, чи електроенергії, чи на залізницю управлятимуть приватні особи, а не уряд. Приватна монополія, на думку Гаєка, завжди менш захищена від потенційної конкуренції та критики, на відміну від державної [147, с. 192]. Уряд, який управляє монополізованими галузями економіки, матиме велику владу над індивідом, але водночас буде слабким для вироблення власного політичного курсу. Монополії, злившись з адміністративно-бюрократичним апаратом, більше служитимуть інтересам апарату, а не споживачів. Оптимальним варіантом, на думку Фрідріха фон Гаєка, є контроль сильного уряду над приватними монополіями [147, с. 193]. Це буде ефективніше, ніж безпосереднє урядове

управління. Звичайно, уряд повинен контролювати ціни на продукцію монополізованих галузей, навіть якщо це призведе до деякого зменшення їх рентабельності. Фрідріх фон Гаєк пише: «Особисто я, наприклад, вважав би за краще миритися з неефективністю, ніж випробувати безконтрольну владу монополій над різними сферами мого життя» [147, с. 193]. Урядова політика, яка зробила б працю в монополізованих галузях однаковою із працею у конкурентних, дозволила б обмежити поширення монополій тільки тими галузями, де вони справді природні, та стимулювала б розвиток інших конкурентних галузей. Тенденція до монополізму є загрозою не тільки для економічного процвітання, а й для демократії та свободи.

На жаль, профспілковий рух, що на початках відстоював права робітників, пішов шляхом монополізації та антиконкуренції. Це призвело до утворення в робочому середовищі груп, що отримали певні привілеї, тим самим, фактично, взяли участь у пограбуванні всього суспільства, особливо його найбідніших верств, якими є робітники інших, гірше організованих галузей та безробітні.

Фрідріх фон Гаєк пише: «Сумно спостерігати, як великий демократичний рух підтримує у наш час політику, що веде до руйнування демократії, політику, яка в підсумку принесе вигоду дуже небагатьом із тих, хто захищає її сьогодні» [147, с. 194]. Профспілкові лідери, які борються з конкурентною системою вільного ринку, фактично, знищують власну свободу. Саме вільний конкурентний ринок дає їм бодай якийсь рівень свободи і незалежності. Важливо зрозуміти, що є тільки два шляхи, або координація економічного життя через вільний конкурентний ринок, або підкорення управлінню певної правлячої групи осіб, тобто або єдинопланування, або конкуренція, або свобода, або несвобода, або лібералізм, або соціалізм, третього не дано.

Іншою загрозою свободі, демократії та вільному ринку є гіпертрофія уряду. Чиновницько-бюрократичний апарат поступово, але постійно розростається, беручи на себе щораз більше різноманітних повноважень, тим самим зменшуючи свободу громадян. Всепроникнення демократії стає дедалі більше імітацією, ніж реальністю. Очевидно, що народ не здійснює щоденний контроль роботи

вибраних представницьких органів влади. Уряд є настільки непотрібно складною організаційною будовою, що глави міністерств, фактично, перетворюються на маріонеток бюрократії, якій вони дають загальні вказівки, але насправді всі деталі правління уже залежать від неї. Саме бюрократія в демократичних інститутах влади ухвалює рішення. Політизована бюрократія завжди служить підґрунтям для авторитаризму і тоталітаризму.

НТР (науково-технічна революція) та НТП (науково-технічний прогрес) вносять свої зміни у важливість тих чи інших свобод. Навіть створюють нові, такі, наприклад, як заборона прослуховування приватних розмов з використанням телефонного зв'язку, фото- та відеозйомка особи без її згоди.

3.3 Пропаганда та зловживання термінами – загроза свободі слова і думки

Зловживання словами призводить до втрати їх початкового змісту, нерідко новий зміст прямо протилежний попередньому. Якщо так відбувається, разом із зміною змісту слів люди можуть втрачати речі, що вони означали спочатку. Через соціалістичну та комуністичну пропаганду й агітацію значення таких понять, як закон, демократія, вибори, справедливість чи свобода, викривилося до протилежного, їх нерідко вживають у негативній конотації. Втім, не тільки ліві пропагандисти приклали руку до спотворення і підміни понять. Дійшло до того, що вороги свободи можуть називати себе лібералами та закликати до демократії, насправді розуміючи під цим терміном егалітаризм. Така неправда проникнула в мову багатьох сучасних політиків, і вони часто, самі того не розуміючи, вживають старі слова, але вкладають у них нове значення. Деякі політики полюбляють говорити, що мета виправдовує засоби, що є практичним запереченням моралі як такої, адже найбільші злочини завжди здійснюються в ім'я найпрекрасніших ідеалів. Щодо справедливості, то вона визначається не красою запланованої мети, а відповідністю загальноприйнятим правилам поведінки.

Щоб ефективно контролювати суспільство, авторитарним та тоталітарним вождям, урядам і партіям самого примусу замало. Тому вони активно, через пропаганду й агітацію, змушують людей вірити у свою політичну мету, ідеали та ідеологію. Дуже важливо, щоб люди прийняли їх як свої особисті. Звичайно, вони нав'язані ззовні, але якщо робити це наполегливо і довго, то з часом люди звикають та, будучи позбавленими можливості чути альтернативну думку, починають вважати їх своїми. Це, зрозуміло, позначається на поведінці, змушуючи їх діяти в бажаному для можновладців напрямку. Масова і постійна пропаганда та агітація часто настільки сильно впливають на мислення і свідомість людей, що вони взагалі перестають відчувати відмінність між добром і злом та морально-етичний дискомфорт від проживання в умовах несвободи авторитаризму і тоталітаризму. Звичайно, пропаганда й агітація властиві не тільки суспільствам, позбавленим свободи. Але в таких суспільствах вони мають деякі характерні особливості. Авторитарні і тоталітарні пропаганда й агітація захоплюють інформаційний простір суспільства, будь-яка альтернативна думка придушується, при тоталітаризмі особливо жорстоко. Тому вплив тоталітарної пропаганди на суспільство набагато сильніший, ніж пропаганди у вільному суспільстві, де вона може здійснюватися багатьма, незалежними один від одного суб'єктами, які відрізняються ідеологічно та обстоюють різні, нерідко взаємозаперечні цілі. Коли влада підкоряє собі всі засоби масової інформації, то отримує більші можливості, ніж були б необхідні для того, щоб просто переконувати суспільство у власній правоті. Повний контроль над інформаційним простором країни надає провладним пропагандистам величезну владу над свідомістю людей. У таких умовах навіть найбільш незалежно мислячі інтелектуали, будучи повністю позбавленими альтернативних джерел інформації, часто отримують провладну деформацію мислення і переконань під пресом державної пропагандистської машини.

На жаль, у тоталітарних країнах урядова пропаганда справді володіє головами людей, але так відбувається не завдяки якимось особливим методам та прийомам її ведення, а внаслідок масовості, постійності та безальтернативності.

Якби дія пропаганди в умовах авторитаризму і тоталітаризму обмежувалася тільки нав'язуванням системи цінностей, яку сповідує влада, то вона була б просто провідником колективістської моралі. І проблема тоді була б зведена до оцінки того, добрий чи поганий нав'язуваний етичний кодекс. На перший погляд, позитивні моральні цінності на практиці можуть призводити до прямо протилежних результатів. Властиве лівим ідеологіям, які побудовані на принципі колективізму, прагнення до рівності, через єдинопланування та командно-адміністративне управління економікою, призводить насправді до нерівності завдяки урівнянню заробітної плати для всіх, незалежно від якості праці, а також фактичного поділу суспільства на два класи, номенклатуру й пересічних громадян. Звичайно, колективістський моральний кодекс не завжди призводить до аморальних результатів. Проте тоталітарна пропаганда врешті-решт руйнує будь-які моральні засади загалом, тому що знищує саму основу людської моральності, якою є повага до правди. Тоталітарній пропаганді для переконання людей у своїй правоті потрібно так обґрунтувати нав'язувані ідеологеми, щоб їхній зв'язок з очевидними моральними цінностями та причинно-наслідкова залежність між метою і пропонованими засобами її досягнення здавалися максимально переконливими і правдоподібними. Оскільки на практиці адекватність мети та відповідність їй засобів її досягнення не є такою очевидною, як і теорії тоталітарної пропаганди, то людей необхідно переконувати одночасно в правильності і мети, і засобів її втілення, і всіх обставин, що із цим пов'язані [147, с. 157].

Свобода несумісна із всенародною солідарністю, із всеохопним етично-моральним кодексом, або з єдиною системою цінностей, що завжди наявна при єдинодумстві. Суспільство з єдинодумством – це суспільство без свободи. Прикметно, що нав'язування суспільству єдинодумства, як правило, відбувається одночасно з націоналізацією приватної власності. Звичайно, що суперечності між інтересами різних людей і соціальних груп неможливо вирішити ні через повну націоналізацію всієї промисловості, ні через єдинопланування. Морально-етичний кодекс та система цінностей повинні будуватися на прецедентах, які виникли в

підсумку практики суспільного життя, а не на основі теоретичних уявлень прихильників різноманітних ідеологій.

Демократичний уряд завжди зіштовхується з неможливістю відділити проблему цілей і цінностей від конкретних рішень. Щоб мати можливість вирішувати всі технічні деталі, спочатку потрібно узгодити загальну мету планування. При єдиноплануванні уряду постійно необхідно вирішувати всі питання за «суттю» справи, не спираючись на жодні моральні норми, тому одночасно доведеться всі рішення обґрунтовувати, переконуючи суспільство у їх правильності. Звичайно, урядовці, ухвалюючи ті чи інші рішення, будуть залежні від власних симпатій та антипатій, але бодай якийсь моральний принцип повинен бути публічно оголошений, щоб переконати людей підтримувати владу. Тому уряд, що здійснює єдинопланування, часто керуючись власними забобонами, намагається надати їм раціональну форму, щоб привабити якомога більше прихильників. Для цього придумуються різноманітні догми, що об'єднують між собою певні факти, розроблюються спеціальні теорії, що складаються в цілі ідеологічні доктрини. Такий процес міфотворення, задля виправдання дій уряду, далеко не завжди є свідомим. Прихильники тоталітарних ідеологій можуть навіть неусвідомлено мотивуватися ненавистю до наявного стану речей і бажанням створити новий порядок, згідно з власними уявленнями про справедливість.

Часто люди охоче вірять у «раціональне» пояснення, що підтверджує їхні забобони, хоча, якщо докладно розглянути це «раціональне» пояснення, воно може не витримувати жодної критики. Люди вірять в те, у що хочуть вірити, і якщо факти заперечують їхню віру, тим гірше для фактів. Мислення упереджених людей подібне до сита, воно пропускає лише те, що підтверджує їхні уявлення, та відсіює все, що заперечує чи навіть ставить під сумнів. Це призводить до того, що псевдонаукова теорія стає частиною офіційної ідеології. А така ідеологія, побудована на хибних основах, веде суспільство до занепаду і деградації. Ідеологічні міфи, що містять цінності й моральні норми, а також низка причинно-наслідкових пояснень-стверджень, які не можна піддавати сумніву вже тому, що вони належать до сфери ідеалів, скеровують усе життя суспільства. Вони є

теоретичною інтерпретацією реальності та виправдовують забобони їхніх носіїв. Аби люди приймали нав'язувані їм ідеологічні цінності як свої, найкраще переконати їх, що це і є саме ті цінності, яких вони, або наймудріші з них, дотримувалися завжди, тільки раніше інтерпретація була дещо неправильною. Тоді люди, що повірили пропаганді, сповідуватимуть нові ідеали, вважаючи, що вони відповідають їхнім прагненням. Найпростіший, але ефективний прийом пропаганди – використовувати старі слова, надаючи їм нового значення. Застосування такого прийому є однією з найхарактерніших рис тоталітаризму. Коли несвободу називають свободою, а автократію – демократією, це дезорієнтує, принаймні спочатку, і громадян всередині країни, і спостерігачів із-за кордону. Авторитарні й тоталітарні режими словом «свобода» зловживають найбільше, спотворюючи його значення до негативного чи навіть лайливого, вживаючи його частіше, ніж це роблять у ліберальних країнах. Що менше справжньої свободи, то більше розмов про нову, чи колективну, чи будь-яку іншу свободу. Свобода лівих ідеологій – це право одного класу нав'язувати свою волю всім іншим суспільним класам. А також право колективу нав'язувати свою волю особистості. Насправді диктатура пролетаріату нічим не ліпша від диктатури будь-якого іншого класу, партії чи групи. Втім, вона лише міф комуністичної пропаганди і на практиці завжди трансформована в диктатуру номенклатури.

Прихильники лівих ідеологій обіцяють «колективну свободу» та єдинопланування задля свободи, але така свобода не має нічого спільного із справжньою свободою. «Колективна свобода» – це не свобода кожного члена суспільства, а нічим не обмежена свобода можновладців робити все, що вони вважатимуть за потрібне. Свобода – не єдине слово, значення якого тоталітарна пропаганда змінила на прямо протилежне. Так само вона спотворила позитивний зміст таких слів, як «справедливість», «закон», «право», «рівність», «гуманізм» тощо. Цей перелік можна довго продовжувати. Практика перекручування значення слів властива всім колективістським ідеологіям та часто породжувала термінологічний хаос [147, с. 160], який ускладнювало ще й те, що значення слів, якими позначали політичні ідеали, змінювалося неодноразово, щоразу збиваючи

систему смислових координат та дезорієнтуючи багатьох людей. Вихолощення змісту слів – це вихолощення здатності самостійно мислити, адже люди мислять словами, і чого немає у словах, того немає в думках, а отже, воно за межею пізнання. Якщо ж значення слів багаторазово змінені, то в мисленні залишається щораз менше словесних символів, що утворюють розуміння природи речей, на які можна спертися та від яких можна відштовхнутися. Що досконаліша мова, то досконаліше мислення, і навпаки. Співвідношення між мовою і мисленням можна образно порівняти з дорогою й автомобілем. Чим якісніша дорога, тим більшу швидкість набере навіть найслабкіший автомобіль. Підміна значення слів ускладнює здатність самостійно мислити в більшості людей, але завжди залишається інтелектуальна меншість, що долає цю хитрість тоталітарної пропаганди. Ліві ідеології, щоби суспільство прийняло їхню соціальну модель, змушені нав'язувати також і власний морально-етичний світогляд, без прийняття якого частина суспільства чинитиме опір. Багато пунктів такого кодексу не мають чіткого і точного формулювання та існують у прихованій формі. Своїм ідеалам та ідеям тоталітарна пропаганда намагається надати ореол священнодійства, їх не можна критикувати та піддавати сумнівам. Люди повинні вірити, що мета і засоби вибрані правильно. Так політична ідеологія перетворюється на світську псевдорелігію, до якої і добровільно, і примусово навертають все суспільство. Будь-які сумніви або критика сприймаються як єресь та суворо пригнічуються, а дисидентство осуджується як гріх. Мораль поглинається ідеологією та використовується нею, вже у спотвореному вигляді, для виправдання власних злочинів, знищення свободи і демократії. Усі джерела інформації та знань, такі як газети і журнали, книги, радіо й телебачення, кінематограф, школи й університети, перетворюються на проповідників світської псевдорелігії.

Повністю знищується свобода слова, будь-яка інформація, що може посіяти сумніви, забороняється. Важливим критерієм цензури стає відсів інформації та знань, що можуть зменшувати лояльність громадян до уряду і правлячої партії. В авторитарних і тоталітарних країнах стан свободи слова завжди такий, як у демократичних країнах інколи буває під час війни і воєнного стану. Від людей

приховують будь-яку інформацію, що може викликати недовіру до уряду і сповідуваної ним ідеології. Авторитарні і, особливо, тоталітарні режими завжди намагаються ізолювати свій народ від зовнішнього світу. Будь-яка інформація про умови життя за кордоном, що може дати підстави для порівняння не на користь правлячого режиму, суворо блокується. Забороняються всі знання про можливі альтернативи вибраному курсу, або ж вони подаються у спотвореному скомпрометовану вигляді. Також фальсифікується реальна статистика, згідно з якою можна судити про справжні успіхи і невдачі в економіці та інших сферах життя суспільства. Як наслідок, свобода слова знищується повністю, не залишається жодного джерела інформації, що не піддається цензурі. Весь обсяг інформації і знань уніфікується, згідно з ідеологією та особистими бажаннями правлячої верхівки. Цензура вичищає не тільки засоби масової інформації чи шкільні та університетські підручники, а й бере під свій контроль навіть сфери дуже далекі від політики, наприклад, образотворче мистецтво, або науку про генетику. У таких же науках, як історія, економіка чи юриспруденція, в умовах тоталітаризму стають неможливими об'єктивні дослідження і їхня функція зводиться до обслуговування правлячого режиму та обґрунтування його поглядів. При авторитарному і тоталітарному режимах ці науки стають основними творцями псевдонаукової міфології, що легітимізує їх правління та обґрунтовує проведення ними різноманітних соціальних експериментів з перетворення суспільства відповідно до їхніх теоретичних конструкцій.

Тоталітаризм завжди намагається захопити всі сторони життя суспільства, навіть ті, що дуже далекі від політики. Часто важко обґрунтовано пояснити, чому при тоталітаризмі ті чи інші доктрини отримують урядову підтримку або осудження. Але загалом уподобання в різних тоталітарних країнах однакові. Зокрема, у них завжди спостерігається стійка негативна реакція на абстрактні форми мислення. Врешті, не так уже важливо, чи відкидається теорія відносності, тому що вона суперечить основам марксизму і діалектичного матеріалізму, або засуджуються деякі теореми з математичної статистики, тому що вони є частиною класової боротьби на передньому краї ідеологічного фронту і їх поява зумовлена

історичною роллю математики як служниці буржуазії, чи, взагалі, заперечуються цілі науки як буржуазні, тому що невідомо, чи будуть вони служити інтересам пролетаріату. Не тільки прикладна, а й чиста математика розглядається колективістськими ідеологіями із цієї позиції, так, наприклад, деякі погляди на природу безперервних функцій вони вважають буржуазними забобонами [147, с. 163]. Загалом, тоталітаризму властиве осудження будь-якої діяльності, що не має очевидної практичної мети, тоталітарне мислення погано сприймає науку заради науки чи мистецтво для мистецтва. З погляду тоталітаризму, будь-яка діяльність повинна мати усвідомлену соціальну мету. Стихійність та ініціативність небажані, тому що можуть призвести до небажаних наслідків, які суперечитимуть єдиноплануванню. Цей підхід поширюється навіть на ігри та розваги. Тоталітарне мислення спрямоване на підкорення собі всіх і всього, тому не терпить нічого, що могло б існувати вільно, незалежно і невідконтрольно, навіть якщо це не пов'язане з політикою та не несе жодної загрози тоталітарному правлінню. Тоталітаризм пригнічує свободу у всіх сферах людського буття, чи то політика, наука, мистецтво, музика, мода...

Ніщо так згубно не впливає на науку, як тоталітаризм, він змушує її служити собі, а не істині. У тоталітарних державах головною метою науки стає завдання виправдати правлячий режим та обґрунтувати його ідеологію. Тоталітаризм спотворює саме значення слова «істина», початковий зміст якого – описати те, що потрібно знайти, а критерії для пошуку є в індивідуальній свідомості. Істина для тоталітаризму – це догми, що встановлює владна верхівка, у них необхідно вірити заради досягнення тотальної мети домінантної ідеології. Інтелектуальна атмосфера тоталітаризму – це цинізм та байдужість до істини, перетворення наукових дискусій на політичні, з перевіркою всього на відповідність панівній ідеології та її виправданям. Істина при тоталітаризмі завжди належить «останній інстанції», тобто уряду, партії або вождю. Інтелектуальна свобода – це свобода, яку тоталітаризм намагається знищити повністю, у невільних суспільствах вона осуджується та дискредитується всіма силами. Однак навіть у вільних ліберальних суспільствах інтелектуальну свободу

намагаються осудити ті, хто стоїть на позиціях колективізму. Прихильники лівих ідеологій, як правило, готові виправдовувати будь-яке насильство, якщо воно спрямоване на досягнення ідеалів соціалізму чи комунізму. Віра, що їхня ідеологія є рятівною для людства, штовхає людей на найжахливіші злочини, задля нав'язування її всім іншим. На жаль, коли ідеологія стає предметом віри, вона перетворюється на релігію, а значить її інтелектуальне обґрунтування сакралізується. Його вже не можна критикувати, у ньому не можна сумніватися. Будь-хто, хто намагається вказати на помилки, наприклад, у «науковому комунізмі», сприймається прихильниками цієї ідеології як інтелектуально неповноцінний, як класовий ворог або як єретик [147, с. 164].

Противники інтелектуальної свободи, що живуть у вільних суспільствах, переконують, що реальної свободи думки бути не може, адже інтелект мас формується пропагандою, рекламою, модою, образом життя еліти та іншими чинниками, що штовхають людей до певного, нав'язаного ззовні, образу мислення. А тому ідеали та шляхи мислення, що ведуть до них, більшості людей сформовані обставинами, які піддаються контролю. Відповідно, мислення людей можна скеровувати в бажаному напрямку. Звичайно, такі твердження значною мірою правильні. Переважна більшість людей справді, дотримується загальноприйнятих переконань, сповідує догми, засвоєні з дитинства, ніколи не піддаючи їх сумніву. Проте це ніяк не зменшує значення інтелектуальної свободи. Свобода думки життєво необхідна для будь-якого суспільства. Вона, образно кажучи, є очима для меншості, яка веде за собою «сліпу» більшість. Без свободи думки людство приречене на регрес та занепад. Ніхто не повинен мати владу над мисленням і поглядами інших людей. Свобода думки – першодвигун інтелектуального розвитку. Поки суспільство веде відкрите обговорення, завжди знайдеться хтось, хто побачить помилки в ідеях, які панують, та вкаже на них усім або ж запропонує нові ідеї, винісши їх на суд інших.

3.4 Розподіл влади

Згідно з класичною теорією представницького правління, владу потрібно розділити на три складові частини: виконавчу, законодавчу і судову. Але ця теорія так і не реалізувалася на практиці. Між собою зіштовхнулися ідея демократичного правління та ідея демократичної законотворчості, у підсумку демократично обраний законодавчий орган почав претендувати не тільки на законотворчість, а також на право скеровувати уряд. Сумісництво законодавчої та управлінської функцій створило владу, не обмежену жодними правилами. Фрідріх фон Гаек пише: «Я вірю, що прийде час, коли на ідею вибраного більшістю, але володіючого необмеженою владою органу люди будуть дивитися з таким же жахом, як на будь-яку іншу форму авторитарного правління. Бо вона веде до варварства – і не тому що ми надали владу варварам, а тому що ми звільнили владу від обмежень правилами. Результат вирішений незалежно від того, хто опиняється біля влади» [150, с. 360]. Чи то еліта, чи прості люди, чи навіть інтелектуали, якщо їх не обмежити певними правилами, вони діятимуть однаково свавільно. Не варто чекати від людей того, що понад їхні сили.

Оскільки уряд, як правило, дуже неохоче підкоряється загальним правилам справедливої поведінки, його влада повинна бути обмежена функцією адміністрування з використанням суворо окресленого переліку засобів. Кожний крок вищої влади, влади останньої інстанції повинен перевірятися на відповідність конституції. Мета конституції – запобігти будь-яким свавільним діям влади. На жаль, жодна з наявних конституцій донині цю мету здійснити не змогла, але звертати на це увагу не прийнято. Навпаки, заведено вірити, що конституції свою справу роблять, тому поняття «свавільний» і «неконституційний» стали синонімами. Виникає непорозуміння, зупинити свавілля – мета конституції, але дотримання конституції зовсім не означає досягнення цієї мети. Причиною цього непорозуміння є помилкова концепція правового позитивізму. Перевірка на конституційність – це ефективний спосіб запобігання свавіллю. Але не будь-яка конституція дає змогу провести потрібну

перевірку для виявлення свавілля, щоби більше, не будь-яка конституція ставить свавілля поза законом. Імовірно, необхідний спеціальний суспільний інститут, що відстежував би на відповідність конституції всі дії вищої влади, без винятку, забезпечивши в такий спосіб перевагу законів конституції над приватними інтересами владоможців.

Фрідріх фон Гаек вважає, що повинен бути передбачений випадок, коли на необхідності якоїсь дії наголошує переважна більшість, водночас інша частина більшості схильна дотримуватися правила, що цю дію забороняє. Тут немає суперечності. Розумно надати перевагу дотриманню наявної заборони на яку-небудь групу дій, поки необхідність провести одну із цих дій не змусить суспільство зняти цю заборону. Можна сказати інакше: навіть найбільш переважаюча більшість, збираючись застосувати примус, може порушити старе правило тільки за умови, що вона відкрито анулює його і замінить новим. Істинне законодавство передбачає вірність принципам, а не ланцюг конкретних рішень [150, с. 360–361].

Справжній законодавець повинен дивитися далеко вперед, можливо, навіть далі, ніж той, хто складає конституцію. Законотворчість і складання конституції – це дещо різні види роботи. Законотворчість передбачає щоденну роботу, безперервні зусилля з удосконалення закону та його пристосування до умов, що нерідко змінюються. Законотворча робота потребує постійного дослідження, на яке політики, що зайняті політичним торгом та нагальними проблемами, не мають часу. Головна відмінність законотворчої роботи від складання конституції у тому, що вона скерована на складання більш загальних правил, ніж містить конституція. Предмет конституції – це передусім організація влади і розподіл повноважень між її частинами. Хоча було б корисно ввести до конституції деякі принципи справедливості. Але все ж конституція є інструментом забезпечення наявних принципів справедливості, а не їх визначення. Конституція відштовхується від уже наявних правил справедливої поведінки і надає лише механізм для втілення їх у життя. Конституція повинна повністю складатися з організаційних правил і торкатися субстантивного (матеріального) права, тобто універсальних правил

справедливої поведінки, тільки через встановлення найбільш загальних атрибутів цього права, надаючи в такий спосіб уряду повноваження застосовувати примус для його дотримання. Звичайно, у конституції має бути визначення, що належить до субстантивного (матеріального) права, але ґрунтовно розвивати це право повинна законодавча палата парламенту і судова практика.

Конституція – це своєрідна надбудова, що оберігає закон та забезпечує його постійний розвиток. Також вона запобігає змішуванню двох функцій влади, таких як обов'язок стежити за дотриманням загальних правил справедливої поведінки, на яких тримається суспільний порядок, та обов'язок надання певних послуг громадянам і їх об'єднанням. Конституція розподіляє й обмежує владу, але не надає жодних вказівок щодо того, як влада повинна використовуватися.

Фрідріх фон Гаєк пропонує схему, що передбачає замість двох наявних органів, уряду і парламенту, створення фактично трьох. Перший орган – це окремий законодавчий орган, або самостійна законодавча палата парламенту, яка володітиме функцією законотворчості та буде обмежена конституцією. Вона розроблятиме закони у класичному розумінні, тобто загальні правила справедливої поведінки, або інакше, субстантивне (матеріальне) право. Другий орган – це окремий урядовий законодавчий орган, або самостійна урядова палата парламенту, володітиме функцією видання законів, законних актів, постанов, резолюцій, директив та інших законоподібних указів, що регулюватимуть та спрямовуватимуть роботу уряду. І третій орган, згідно зі схемою Гаєка – це уряд, як виконавчий інститут урядового законодавчого органу, або ж самостійної урядової палати парламенту. Вони обоє будуть обмежені конституцією та загальними правилами справедливої поведінки, що розроблює перший окремий законотворчий орган, чи самостійна законотворча палата парламенту. Це, на думку Гаєка, і є правління в межах закону [150, с. 444].

Отже, жодний з органів не може володіти всією повнотою влади та не матиме законних підстав для її узурпації. Ніхто не може окремо від інших вважатися сувереном. Влада розділена на трьох, і тільки всі три автономні органи

разом поєднуюватимуть у собі суверенітет влади, якщо під цим словосполученням розуміти необмежену владу.

Фрідріх фон Гаєк вважає грубою помилкою переконання в необхідності існування однієї особи чи одного органу, що володіє необмеженою владою в останній інстанції. Влада ніколи не утворюється сама собою без законів, вона завжди існує лише постільки, поскільки виправдовує потреби і бажання суспільства. І суспільство чекає, аби владоможці виконували свою роботу так, щоб вона відповідала його уявленням про справедливість і свободу [150, с. 444].

Дія конституції безстрокова, не має жодних часових обмежень. У ній, як і в будь-чому, що зроблено людьми, з часом виявлятимуться недоліки та помилки. Їх потрібно виправляти, тобто вносити поправки. Так само із субстантивним (матеріальним) правом, що розробляє законотворча палата парламенту, його необхідно постійно розвивати і вдосконалювати, а також переглядати частково чи повністю, у разі виникнення прецедентів, які неможливо буде вирішити на основі чинного законодавства.

Ієрархія рівнів влади відповідна термінам дії їхніх рішень. Уряд володіє певними ресурсами для надання послуг громадянам та вирішення короткотривалих поточних проблем. Він повинен залишатися у встановлених межах, не посягаючи на свободу і приватну власність громадян.

Інститути представницької влади були створені радше для потреб правління, ніж законодавства. Адже зараз на них покладаються дві різні функції. Хоча парламент називають законодавчим, насправді більшість його роботи – рішення, що скеровують конкретну діяльність уряду. Якщо не всі, то принаймні переважна частина громадян хотіли б, щоб у вирішенні питань законодавства, використання ресурсів, функціонування адміністративно-бюрократичного апарату уряд керувався бажаннями громадян. Але це не означає, що всі функції повинні бути відданими одному органу. Немає жодних підстав вважати, що рішення такого органу, навіть якщо його членів обрано демократичним шляхом, рівнозначні універсальним загальним правилам поведінки. Помилковим буде називати будь-яке рішення законодавчого органу законом, особливо якщо воно не

стосується правил справедливої поведінки. Так, безпідставно змішують рішення щодо конкретних дій уряду і рішення щодо правил справедливої поведінки. Найбільша шкода цього змішування – це нездатність до принципової, ґрунтовної та фахової законотворчості. Якщо основним завданням представницького законодавчого органу є участь в управлінні державою, то його найкраще вирішувати утворенням більшості з коаліції партій одного ідеологічного напрямку. Сучасні парламенти цілком відповідають цій вимозі та більш придатні для державного правління, ніж законотворчості. Уряд змушений постійно шукати підтримки парламентської більшості та балансувати між групами інтересів, що її утворюють. Власне, сам уряд часто формується за партійними квотами. Ймовірно, це добре, тому що дає змогу виборцям робити висновки про ефективність уряду за партійною належністю через принцип групової відповідальності. Якщо члени уряду належать до такої організованої групи, як партія, то вся партія відповідальна за їхні дії. Надзвичайно важливою є також наявність організованої опозиції, що критикує уряд та більшість, на яку він спирається і пропонує альтернативний план дій.

Завдання уряду – вирішити конкретні справи, вибрати ті чи інші засоби для досягнення конкретних цілей. Наприклад, аби змусити всіх громадян дотримуватися загальних правил справедливої поведінки, потрібно організувати та управляти цілою низкою служб, таких як поліція, суд і в'язниці. Але більша частина відповідальності уряду – це обслуговування громадян. Оскільки обсяг державного бюджету обмежений, уряд змушений постійно вибирати між різними цілями і потребами. Наприклад, що доцільніше – побудувати дорогу в одній місцевості чи школу в іншій, збільшити соціальні виплати для слабо захищених верств населення чи збільшити витрати на поліцію, щоб захистити чесних громадян від злочинців. Якщо ці питання вирішуватимуть через демократичну процедуру, завжди виграватиме краще організована або більша група.

Надзвичайно важливо, щоби влада уряду над використанням державних ресурсів була обмеженою. Абсолютно неприпустимо, щоб приватна власність,

навіть побічно, втрачала статус недоторканості. Звичайно, якщо вона зароблена чесним шляхом.

Принцип розподілу влади є під загрозою передачі законодавчих функцій до органів виконавчої влади. Також цей принцип було порушено, коли законодавчі органи почали спрямовувати роботу урядів.

Будь-який акт примусу, що здійснює уряд, повинен бути узгоджений з універсальними правилами справедливої поведінки, які схвалені законодавчим органом, котрий займається виключно законодавчою діяльністю. Саме таким повинен бути розподіл владних функцій між виконавчою і законодавчою владою. Сучасне законодавство – не зовсім законодавство, принаймні в тому значенні, як розуміє його теорія розподілу влади. Закони, що затверджують дії уряду, насправді справедливіше називати резолюціями. Фактично, складається така ситуація, що законодавчий орган, який скеровує діяльність уряду, сам не є зв'язаним такими законами, яких він не зміг би змінити. Навіть більше, будь-яке конкретне рішення, що прийняте, автоматично скасовує правило, згідно з яким це рішення ухвалювати не можна було. Таке поєднання виконавчої і законодавчої влади в руках представницького органу є несумісним не тільки з принципом розподілу влади, а також з ідеалами верховенства права й обмеженого законом демократичного правління. Якщо ті, хто ухвалюють рішення з будь-яких питань, можуть видавати будь-який закон, то очевидно, що самі вони не підвладні закону. Отже, ідеал верховенства права цілковито знівельовано. Верховенство права можливе тільки за умови, що більшість, яка вирішує приватні питання, зв'язана законами, змінювати яких вона не має права.

Для існування демократичного правління важливо, щоби був представницький орган, своєрідна трибуна, де люди мали б змогу висловлювати свої побажання щодо всіх аспектів діяльності уряду. Але такий орган буде непридатним для законотворчості.

Сьогодні розуміння закону зазнало деформації, втрачено саме уявлення між законом у значенні правил справедливої поведінки та законом як висловленням волі більшості з якогось конкретного питання. Тлумачення будь-якого рішення

законодавчого органу як закону основане на помилковому припущенні, що представники більшості повинні мати необмежену владу.

Коли парламентаризм тільки зародився, члени парламенту ще представляли загальні, а не приватні інтереси. Сучасний парламент, головна турбота якого – планувати різноманітні заходи, наглядати за урядом, що втілює розроблену ним же програму, не має жодних стимулів дотримуватися загальних правил справедливої поведінки, які його рішеннями можна змінювати, чи взагалі приймати нові. Такий парламент займається законами, у класичному розумінні, лише зрідка, а ті закони, що приймаються, часто є побічним продуктом правління та спрямовані на потреби уряду і збільшення його повноважень. Законодавчі органи, що наділені правом вирішувати конкретні завдання, не придатні для прийняття законів у початковому значенні цього слова.

Ідеал демократичного контролю над урядом та ідеал обмеження повноважень уряду законом є різними ідеалами, які неможливо втілити, віддаючи в руки одного представницького органу. Очевидно, що їх можливо втілити на практиці, але повною мірою цього не зробила ще жодна країна.

Довіра населення загалом та парламентської більшості зокрема важлива для демократичного уряду, але для втілення в життя певної політичної програми вона не є обов'язковою, принаймні в мирний час. Діяльність уряду рутинна і не викликає жвавого інтересу. Єдиний виняток – ухвалення річного бюджету, саме він є головним інструментом, через який парламент спрямовує діяльність уряду. Очевидно, що прийняття бюджету насправді є надзвичайно далеким від законотворчості, в її початковому розумінні.

Особливості сучасних законодавчих органів майже повністю склалися під дією їх управлінської функції. Методика та періодичність виборів, поділ парламенту на партії та коаліції, порядок роботи і процедура та психологія парламентарів спрямовані на правління, а не законотворчість. Це перетворює депутатів на лобістів груп, що за них голосують. Очевидно, що депутати просто так не відмовляться від можливості підкуповувати виборців, голоси яких забезпечують їхні позиції. Виборець винагороджує депутата за надані послуги, а

не висловлює довіру його людським якостям та схвалення його політичним та іншим переконанням. Кандидати в депутати більше розраховують на голоси виборців завдяки тим поступкам, що зробила фракція їхньої партії в парламенті, ніж продуманим і прорахованим програмам реформ. Лобізм і підкуп електорату робить їх нездатними ухвалювати закони, що спрямовані на благо всього суспільства. Обраний представник, як правило, не має ні бажання, ні часу, ні компетенції, щоб удосконалювати загальні правила справедливої поведінки. Урядові завдання, що стоять перед законодавчим органом, заважають їм вести законотворчу діяльність. Фрідріх фон Гаек вважає, що законодавці в більшості неосвічені в тому, що стосується закону в початковому значенні слова, та займаються переважно різними аспектами адміністративного права [150, с. 353]. Те, що обрані представники зосереджуються на адміністративних справах замість законотворчості, мотивується бажанням бути обраними знову, адже повторне обрання залежить від конкретних справ правлячої партії на користь своїх виборців, а не від її законодавчих актів. Поведінка виборців визначається ступенем їх задоволення, особливо негайними результатами урядових заходів, а законами вони, як правило, взагалі не цікавляться. І депутат, знаючи такі особливості поведінки виборців, найбільше турбуватиметься про найближчі результати заходів, що прийняла його партія, та витратить робочий час на повсякденні турботи свого виборчого округу, маючи справу переважно з адміністративною рутиною. Такий депутат погоджуватиметься на надання будь-яких привілеїв, хоча як законодавець повинен говорити «ні» та нагадувати виборцям, що є межі, за які виходити не можна. Політичні переконання депутата визначають лише вибір партії, до якої він приєднується, і то не в ім'я високих ідеалів, а заради досягнення конкретних цілей. Потреба завойовувати голоси виборців змушує партії поблажливо ставитися до дотримання їхніх моральних та ідеологічних принципів. А прикриваючись ними, дуже зручно виправдовувати роздачу благ своєму електорату.

Фрідріх фон Гаек вважає, що для депутатських місць потрібні люди іншого характеру, для яких не є головним завданням завоювання голосів виборців на

чергових виборах. Законотворчість – це справа людей, що заслужили повагу й авторитет у суспільстві. Обрання їх до законодавчого органу повинно давати їм можливість присвятити весь робочий час удосконаленню законів, що регулюють всі царини людської життєдіяльності [150, с. 354].

Головна особливість сучасних законодавчих органів полягає в тому, що законотворчість з них поступово витісняється і часто перекладається на технічних службовців, радників і помічників. Причина цього в тому, що депутати зайняті всім, чим завгодно, тільки не законотворчою роботою.

Фрідріх фон Гаєк звертає увагу на те, що як тільки голосування в парламенті торкається серйозних моральних проблем, наприклад, розлучення, аборти, евтаназія, смертна кара, тютюнопаління, споживання наркотиків й алкоголю тощо, партії відмовляються від партійної дисципліни при голосуванні. Імовірно, такі проблеми не потребують суворої партійної дисципліни, як коли розглядаються питання розподілу пільг і привілеїв [150, с. 355].

Для сучасних законодавчих органів головні інтереси лежать у царині правління, а не законодавства. Сумнівно, що владоможці обмежать самих себе жорсткими загальними правилами справедливої поведінки, що не дадуть їм можливості роздавати привілеї. Закони, що обмежують владу, будуть пом'якшуватися день у день. Цей недолік конституційної демократії породжує необмежену владу, що постійно прагне до збільшення.

Політичні партії в ролі законодавців ведуть до деградації демократії. Сучасна демократія перетворилася на систему, при якій мала організована група, з допомогою якої встановлюється рівновага між двома великими партіями чи партійними коаліціями, може вимагати великі привілеї для себе. Очевидно, що такий стан не має нічого спільного ні з демократією, ні зі справедливістю. Це можна ліквідувати, якщо звести функції парламенту до «чистого» законодавства або до «чистого» правління, без права змінювати закон. Така система штовхає суспільство до занепаду. Привілеї для когось завжди означають занепад для всіх. Наприклад, виключні переваги профспілок у Великобританії стали головною причиною послідовного занепаду британської економіки [150, с. 356].

Малоймовірними є сподівання, що сучасний парламент буде здатний у подальшому вирішувати такі надважливі питання, як, наприклад, обмеження влади корпорацій чи заборона на обмеження конкуренції. Демократія та парламентаризм деградують, перетворюючись на безперервний процес купівлі голосів. Проте це не є провиною демократії як такої. Це вина тої особливої форми демократії, що існує сьогодні.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що якщо за жеребкуванням вибрати п'ятсот дорослих і відповідальних людей та дати їм двадцять років для того, щоб удосконалити закон, вони зроблять це значно ліпше, ніж сучасні парламентарі, влада яким вручається на декілька років, шляхом обіцянок своїм виборцям більшої кількості благ, у найкоротші терміни.

Ідея про те, що необхідно розділити обов'язки з написання загальних правил справедливої поведінки і законодавчих актів, які регулюють діяльність уряду, не є новою. Впровадити її в життя намагалися ще стародавні греки. Так, в Афінах право змінювати фундаментальні правила надавали спеціальному органу, що називався «номіт» (nomothetae). Назва походить від давньогрецького слова «номос» (nomos), що означає закон, звичай чи порядок. Фрідріх фон Гаєк вважає, що цей давньогрецький термін – єдиний термін, який близький за значенням до тих правил, що він сам називає універсальними правилами справедливої поведінки. У подібному значенні цей термін було відроджено у Великобританії в XVII столітті, а пізніше його використовував Джон Стюарт Мілль. Тому цей термін найкраще підходить для назви законодавчого органу, що займається лише розробкою загальних правил справедливої поведінки [150, с. 433].

Такий законодавчий орган матиме можливість контролювати рішення іншого представницького органу, що видає законодавчі акти, які регулюють роботу уряду, за умови, якщо склад цих двох органів наповнюватиметься інакше, тобто члени цих двох зібрань будуть обиратися на інших принципах та на неоднакові терміни. Це дуже важливо, адже якщо обрання буде однаковим, то до цих органів пройдуть представники одних і тих самих партій, у

приблизно рівному співвідношенні. Тоді сама ідея існування двох органів втрачає сенс.

Два законодавчі органи або, що ймовірніше, дві самостійні палати одного парламенту повинні бути різними, тому що поставлені перед ними завдання мають різне призначення. Що стосується правлячого законодавчого органу, тобто який спрямовує роботу уряду своїми законодавчими актами, резолюціями і директивами, то потрібно, щоб через нього громадяни мали змогу висловити свої конкретні потреби і побажання, тобто щоб цей орган представляв їхні поточні інтереси. Щоб уряд плідно працював, потрібна більшість у законодавчому органі, яка знала б, що вона хоче досягнути, мала програму дій та кворум. Із законодавчим органом, що встановлює загальні правила справедливої поведінки, ситуація інша. Законотворчість повинна бути основана не на інтересах, а на переконаннях, на розрізненні, що є добре, а що погано, та де є межа свободи індивіда. Мета законотворчості – не досягнути конкретних цілей, а створити абстрактні універсальні правила справедливої поведінки. Щось на зразок правил дорожнього руху, тільки з поширенням на всі сфери життя людини. Без вказівки куди їхати, але з обмеженнями щодо того, як їхати.

Різні функції двох законодавчих органів потребують людей з різними якостями. Для урядової палати законодавчого органу необхідні депутати, що будуть найефективніше відстоювати інтереси своїх виборців, якихось особливих вимог до них немає. За винятком, можливо, вміння слухати та готовності служити своїм виборцям. До кандидатів у депутати законодавчої палати законодавчого органу вимоги дуже високі та жорсткі, адже вони визначають, за якими правилами житимуть усі члени суспільства, тому надзвичайно важливими є такі якості, як чесність, справедливість, свободололюбність, мудрість.

Найкраща риса будь-якої влади – це її змінюваність. Регулярні перевибори до уряду й урядової палати парламенту необхідні, вони змушують чиновників і депутатів враховувати потреби і бажання виборців. А також стимулюють їх групуватися в партії, що приймають програми дій, беруть зобов'язання, ставлять

цілі, виховують партійну дисципліну, створюючи в такий спосіб політичну еліту країни, що дійсно здатна чогось досягати.

Загалом, Фрідріх фон Гаєк є скептиком щодо особистих якостей кандидатів у владні органи. Не варто очікувати, на його переконання, що ці люди володітимуть високими моральними та інтелектуальними чеснотами. Втім, якщо зайнявши посади, вони не матимуть можливості роздавати, на власний розсуд, різноманітні блага з державної казни, а їхні погляди й переконання стануть загальновідомими, через що вони змушені будуть бодай частково дотримуватися їх, задля збереження власної репутації, то виборцям буде з кого вибирати, щоб остаточно не розчаруватися у своїх обранцях [150, с. 434].

Важливо, щоб до законодавчої палати парламенту обиралися люди, котрі відомі в суспільстві своїми справами та мають гідну репутацію [150, с. 434–435]. Законодавча палата законодавчого органу (номіт) не повинна бути занадто численною. Надзвичайно важливо забезпечити повну незалежність номіту, чи, інакше, законодавчої палати парламенту. Особи, що перебували в урядовій палаті законодавчого органу, не повинні мати право вибиратися до законодавчої палати. Позбавлення мандата депутатів можливе тільки за умови нехтування своїх обов'язків чи негідної поведінки. Право на позбавлення мандата належатиме тільки спеціальній групі депутатів (теперішніх чи колишніх), згідно з принципами, що застосовуються до суддів.

На початках може скластися помилкове враження, що в такого суто законодавчого органу буде мало роботи, але це не так. Він має законодавчо затверджувати всі загальні правила справедливої поведінки, разом з такими важливими сферами, як оподаткування, виробничі й будівельні норми та весь обсяг питань, які пов'язані з безпекою і здоров'ям громадян. Усі правила повинні бути сформульовані в абстрактній формі та постійно осучаснюватися, адаптуючись до сьогодення. Також до переліку завдань, поставлених перед депутатами зібрання, входитимуть такі складні питання, як створення чесних добросовісних умов для повноцінного функціонування ринкової конкурентної безмонопольної економіки та корпоративне право. Такі питання раніше депутати

часто передавали в руки бюрократів через небажання чи брак часу займатися ними самим. Що не дивно, адже депутати сучасних парламентів зайняті переважно поточними справами правління. Хоча передавати ці питання чиновникам небезпечно, адже в такий спосіб вони отримують більше влади, а одночасно й більше можливостей для свавілля. Регулювання загальних правил справедливої поведінки повинно відбуватися в абстрактній універсальній формі, а не через окремі бюрократичні постанови. До речі, так було у Великобританії до 1914 року [150, с. 436]. Та влада, що сконцентрувала у своїх руках бюрократичний апарат, значною мірою перейшла через добровільну відмову від неї законодавців.

Імовірно, головне завдання при організації номіту стосується не того, чи буде достатньо роботи в його депутатів, а того, чи буде в них достатньо стимулу виконувати наявну роботу, тому що небезпека спокуси симуляції та неробства є завжди, на будь-якій роботі, і законотворчість тут не виняток [150, с. 437]. У всякому разі повинна бути система заходів, яка запобігала б подібним випадкам. Звичайно, законодавці повинні бути повністю незалежними, але не безнаглядовими. Нагляд за ними може здійснювати своєрідний сенат, що складався би з колишніх членів законодавчої палати законодавчого органу та мав право позбавляти мандата, але тільки в критичних випадках нехтування депутатами своїх обов'язків чи негідної поведінки. Також у конституції має бути прописана можливість визнання законодавчої палати недієздатною для надзвичайних випадків [150, с. 438].

Для Фрідріха фон Гаєка дуже важливий фактор віку депутатів законодавчої палати законодавчого органу. Фактично, Гаєк передає кермо влади в суспільстві за поколіннями. Найкращий вік для початку політичної кар'єри починається зі 45 років [150, с. 438].

Урядове зібрання, чи урядова палата законодавчого органу, нічим принципово не відрізняється від сьогоденних парламентів. Діяльність сучасного парламенту зводиться переважно до видання законодавчих актів, директив, резолюцій, що регулюють діяльність уряду або навіть керують ним. Як,

наприклад, затверджений парламентом річний бюджет. А на власне законодавчу роботу, у класичному розумінні закону як загального правила справедливої поведінки, сучасні парламенти виділяють небагато часу та зусиль.

Фрідріх фон Гаєк вважає найкращою системою для формування сучасних парламентів, а також урядової палати парламенту, створення якої пропонує сам вчений, регулярні вибори на пропорційній основі, тобто за партійними списками. Керування такою урядовою палатою парламенту належатиме більшості, а їхню діяльність контролюватиме та критикуватиме опозиція, сформована на основі меншості. Організована опозиція повинна сформувати альтернативний уряд, що був би здатний замінити чинний уряд, який підтримується більшістю [150, с. 440].

Єдина принципова відмінність функціонування сучасного парламенту полягає в тому, що йому в усіх своїх рішеннях доведеться керуватися загальними правилами справедливої поведінки, що встановлює відтепер не він сам, а цілковито незалежна від нього законодавча палата. Він же сам перетворюється на урядову палату двопалатного парламенту.

Урядова палата парламенту зможе ухвалювати рішення лише відповідні законам, прийнятим законодавчою палатою, без права змінювати та вносити поправки до законодавства. Законодавча палата своєю чергою може впливати на урядову тільки через прийняті нею закони. Уряд зберігає повну самостійність в організації апарату управління та використанні довірених йому людських і матеріальних ресурсів.

Фрідріх фон Гаєк вважає за необхідне переглянути питання щодо того, чи всі повнолітні громадяни повинні мати право вибирати депутатів до урядової палати парламенту. Адже люди, що отримують заробітну плату від держави, як, наприклад, пенсіонери, державні службовці, є залежними від уряду і не можуть бути об'єктивними виборцями. Цей аргумент не має жодного значення, коли йдеться про вибори до законодавчої палати парламенту, адже тут важливі світогляд, політичні та релігійні переконання. Але вибори до урядової палати – це вибори за інтересами, тут головну роль відіграють корисливі мотиви, і виборці голосують переважно за тих кандидатів, що обіцяють найбільше благ у

найкоротші терміни [150, с. 441]. Відтак Фрідріх фон Гаєк пояснює, що йдеться не про те, що ті, хто бере участь у проведенні політики, і ті, хто отримує блага, самі нічого не зробивши для їх забезпечення, не мають права на такий самий статус, що й інші громадяни. Просто навряд чи розумно, щоб державні службовці, пенсіонери і безробітні вибирали тих, хто визначає, скільки їм буде виплачено із чужої кишені, – адже цих перших другі можуть купити тією чи іншою обіцянкою. Також нерозумно, щоб, наприклад, державні службовці, чия функція полягає в розробці урядових програм, через свою участь у виборах впливали на вибір тієї програми, яка буде прийнята до виконання; або щоби ті, хто за родом служби повинен підкорятися розпорядженням урядових зборів, у ролі виборців брали б участь у вирішенні питання, які саме накази будуть віддані [150, с. 441].

Урядовій палаті парламенту, хоч вона й буде обмежена законами, прийнятими законодавчою палатою, залишається більша частка влади. За її рішеннями працюватиме уряд та кошти державного бюджету витратимуться згідно із затвердженим нею законом про річний бюджет країни.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі проаналізовано розуміння Фрідріхом фон Гаєком демократії, що, на його думку, є особливою процедурою ухвалення урядових рішень, незалежно від цілей правління, яка забезпечує змінюваність і мирну передачу влади. Демократія не бездоганна, проте вона досі є ідеалом, за який варто боротися до кінця, попри всі її недоліки.

Демократія потребує віри в себе, коли люди втрачають віру в демократію, вони починають втрачати й демократію. Проте критикувати демократію необхідно, інакше вона буде деградувати, призводячи до результатів прямо протилежних очікуваним.

Демократія, на думку Гаєка, є передусім набором традицій, а не інститутів. Саме тому вона, як правило, лише декларативна у країнах, що не мають демократичних традицій. У країнах, що мають давні традиції демократії, вона зведена до права електоральної і парламентської більшості вирішувати все.

Демократія є основною гарантією свободи, що можлива тільки за умови дотримання принципу, згідно з яким примус може застосовуватися тільки для забезпечення дотримання законів. Демократія – це верховенство закону, вона справжня лише там, де люди підкоряються законам, а не іншим людям. Найважливішим породженням демократії є конституціоналізм. Прийняття конституцій у більшості країн обмежило, бодай частково, свавілля владоможців. Найбільшою проблемою демократії є зведення до мінімуму купівлі голосів. Також, як переконаний Гаєк, значної шкоди демократії завдають лобізм організованих груп, монополізм, гіпертрофія уряду та профспілковий рух. Лобізм, монополізм та профспілковий рух знищують економічну свободу, руйнують саморегулювання ринку і добросовісність конкуренції. Збільшення кількості чиновників, на жаль, не підвищує якості управління. Зайва зарегульованість, що завжди зростає одночасно з чисельністю бюрократичного апарату, ускладнює функціонування ринку, а часто й руйнує його. Чиновник завжди буде гіршим управлінцем, ніж власник. Політизоване чиновництво, як клас, завжди прагне до збільшення своєї влади над суспільством та легко деградує до авторитарних і тоталітарних форм правління. Тому надзвичайно важливо стримувати гіпертрофію уряду та інших державних органів, обмежуючи їх кількість оптимальним необхідним мінімумом.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що зловживання терміном «демократія» призвело до вже незворотної його дискредитації. Розчарування в демократії настільки сильне, що люди можуть голосувати за авторитарні і тоталітарні партії на знак протесту проти негативних наслідків демократії. Хоча, як правило, такі негативні наслідки не є результатом демократії, а виникають через її підміну. Щоб зберегти той ідеал, що попервах називався демократією, Фрідріх фон Гаєк пропонує новий термін, побудований на давньогрецькій мові, – демархія. Нове ім'я дало б

можливість зберегти чистоту ідеалу народовладдя, принаймні на якийсь час. Демократія непомітна, поки є, але якщо її зруйнувати, наслідки будуть очевидні та катастрофічні.

Слово «свобода», на переконання Фрідріха фон Гаєка, спочатку тлумачилося як свобода людини від свавілля і насильства з боку інших людей та як свобода від різноманітних обмежень, що змушують підкорятися чужій волі проти власної. Проте, стверджує Гаєк, свобода є набагато обширнішим поняттям й охоплює стільки граней, що їх всіх складно перелічити. Це, зокрема, свобода совісті та віросповідання, свобода зібрань та об'єднань, свобода слова і друку тощо. Однак, на думку вченого, свобода – це не вседозволеність, тому вона повинна мати певні обмеження, порушення яких руйнує свободу як таку.

Науково-технічний прогрес, на думку Гаєка, призвів до виникнення нових граней свободи, таких, наприклад, як заборона прослуховувати приватні телефонні розмови, або фото- та відеозйомка особи без її згоди.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що будь-яку владу потрібно обмежувати, тому лояльність громадян до можновладців має закінчуватися там, де починаються їхні претензії на більшу владу. На думку Гаєка, будь-яка особа, що отримала владу, схилитиметься до свавілля, тому не варто чекати від людей того, що понад їхні сили.

Розроблена Гаєком схема організації й розподілу влади передбачає утворення двопалатного парламенту, що складається із законодавчої та урядової палат, які повинні бути незалежні одна від одної. Завдання законодавчої палати – удосконалити закони в класичному розумінні цього терміна, тобто як абстрактних універсальних правил справедливої поведінки. Завдання урядової палати – розробляти закони й законодавчі акти, що регулюють і скеровують роботу уряду, не дозволяючи йому переходити на «ручне управління». Наприклад, щорічний закон про державний бюджет. І третій орган, згідно зі схемою Гаєка, – це уряд. Отже, влада буде розділена між трьома автономними органами, з яких жодний не володітиме всією повнотою влади та матиме максимально обмежені можливості

для її узурпації. Сучасні парламенти більше створені для управління, ніж законотворчості, адже їхня робота здебільшого зводиться до ухвалення рішень, які скеровують конкретну роботу уряду, що небезпечно для збереження свободи. Фрідріх фон Гаєк переконаний, що сучасний парламентаризм деградує, перетворюючись на безкінечний процес купівлі голосів.

Великого значення Фрідріх фон Гаєк надає оподаткуванню. Воно, на його думку, повинно бути справедливим і прозорим, унеможливаючи будь-які зловживання й корупцію. Визначати правила збору податків і самі податкові ставки має законодавча палата парламенту, а урядова палата повинна визначати конкретні цілі, на що потрібно витратити гроші платників податків, ухвалюючи закон про щорічний державний бюджет.

На думку Фрідріха фон Гаєка, надзвичайно великої шкоди свободі і демократії завдала пропаганда і зловживання термінами. Вони призвели до втрати їхнього початкового змісту. У ХХ столітті соціалістична й комуністична пропаганда викривила до протилежного значення таких слів, як закон, вибори, справедливість тощо. Масова і постійна пропаганда та агітація настільки сильно впливають на свідомість і мислення людей, що нерідко вони взагалі перестають відчувати відмінність між правдою і неправдою, між добром і злом та починають виправдовувати найжахливіші злочини. Фрідріх фон Гаєк переконаний, що свобода слова і думки є найважливішим аспектом свободи. Повний контроль можновладців над засобами масової інформації дає їм повну владу над суспільством. Від тотальної пропаганди, без жодної можливості отримати інформацію з альтернативних джерел, навіть у найбільш незалежно мислячих людей відбувається деформація мислення та втрачається здатність до критичного об'єктивного світосприйняття. Свобода слова – це не свобода брехати, за здійснений наклеп особа чи група осіб мають бути покарані, ідеться навіть про кримінальне покарання.

Свобода людини, на думку Гаєка, є найбільшою цінністю. Ніхто не повинен мати право змушувати інших робити те, що суперечить їхній волі і бажанням. Проте свобода повинна бути обмежена загальними правилами справедливої

поведінки, встановленими у формі законів, які ніхто не має право порушувати, незалежно від займаної посади.

Основні положення розділу відображено в публікаціях дисертанта [58; 61; 65; 66; 67].

РОЗДІЛ 4

ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА

4.1 Індивідуалізм і колективізм

Індивідуалізм вперше яскраво проявився в епоху Ренесансу, хоча зародився в античній філософії та в ранньому християнстві. Він став однією з головних причин утворення західної цивілізації. Першоосновою індивідуалізму є абсолютна цінність людської особистості та її свобода, єдиним обмеженням якої може бути хіба свобода інших особистостей, а також початкова, від народження, рівність всіх людей. Згідно з ліберальними уявленнями, суспільство – це сукупність самостійних і самокерованих індивідів, наділених природними правами на життя, свободу, власність тощо. Людина є незалежним суб'єктом, що сам знає, що для нього добре і що погано. Індивід – господар своєї персони. Загалом, ліберальний світогляд від початку схилився до визнання ідеалу індивідуальної свободи як універсальної мети. Щобільше, гносеологічною передумовою ліберального світогляду є виділення людської індивідуальності, усвідомлення відповідальності окремої людини за свої дії, причому і перед собою, і перед суспільством, утвердження уявлення про рівність всіх людей у природному праві, від народження, на самореалізацію. Свобода є найбільшою індивідуальною цінністю [147, с. 42].

Комерція сприяла поступовому перетворенню жорстко організованого ієрархічного суспільства на суспільство, що дозволяє своїм членам самим розпоряджатися власним життям та дає їм можливість вибирати з різноманітних професій ту, що найбільше відповідає їхнім бажанням і здібностям. Новий світогляд, що зародився в торговельних містах на півночі Італії, пізніше поширився, торговими шляхами, до Франції, Німеччини, Нідерландів, Великобританії та інших країн, укорінюючись всюди, де не було деспотії. У період нової історії основним напрямом розвитку Європи та Північної Америки

було звільнення людей від різноманітних обмежень, що накладалися всією попередньою історією несвободи. Коли цей процес набрав силу, стало поширюватися розуміння, що самостійна та неконтрольована урядом праця людей задля власного забезпечення утворює складну систему економічної діяльності. Обґрунтування принципів економічної свободи стало результатом розвитку економічної діяльності, що виникла як побічний продукт політичної свободи. Свобода підприємництва відкрила дорогу для використання нових знань, давши в такий спосіб потужний поштовх для розвитку науки.

Індивідуалізм, захоплюючи країну за країною, поширив усвідомлення необхідності свободи у світі. Всюди, де перемагало таке усвідомлення, люди отримували більше можливостей забезпечувати власні потреби, незалежно від класової належності. На початку ХХ століття робітник на Заході отримав такий рівень добробуту, особистої свободи та впевненості у завтрашньому дні, про який 100 років тому попередні покоління могли хіба мріяти. Успіхи породжували нові мрії, і люди хотіли рухатися вперед дедалі швидше. Тоді принципи, що формували фундамент прогресу, почали здаватися радше перешкодою, яку потрібно усунути. Ліберальні принципи, з огляду на свої особливості, не піддаються перетворенню на догматичну систему. Не може бути однозначних і незмінних норм та правил. Основоположний принцип полягає в тому, що, організовуючи життєдіяльність суспільства, потрібно максимально, наскільки це можливо, спиратися на стихійні сили суспільства та якомога менше застосовувати примус. Цей принцип придатний для безкінечно великої кількості обставин. Щоби працювати в умовах конкуренції, життєво необхідні прості, зрозумілі та чіткі правила. Тому багато прихильників лібералізму опинилися перед спокусою створення «залізних» правил, побудованих на принципі свободи підприємництва. Проте такий підхід є нестійким, варто спростувати будь-яку тезу – і вся система ламається. Позиції лібералізму були ослаблені й через те, що процес удосконалення інституціональної структури вільного суспільства відбувався дуже повільно. Цей процес залежить від розуміння суспільством природи і співвідношення різних соціальних сил та умов, потрібних для їх реалізації. Цим

силам необхідне сприяння й підтримка, а передусім розуміння, якими вони є. Ставлення ліберала до суспільства можна порівняти зі ставленням садівника до саду, йому потрібно знати якомога більше про життя рослин, за якими він доглядає. Оскільки рух до того, що називають «позитивними заходами», був, за необхідністю, повільним, а при застосуванні таких «позитивних заходів» можна розраховувати тільки на поступове збільшення добробуту, яке забезпечує свобода, лібералам постійно доводилося боротися з проектами, що загрожували самому цьому руху. Тож лібералізм набув славу «негативного» вчення, бо все, що він може запропонувати людям, – це частку в загальному прогресі. При цьому сам прогрес уже сприймався не як результат свободи, а як щось само собою зрозуміле. Саме тому успіх лібералізму став причиною його занепаду. Люди, що живуть в умовах прогресу, починають відчувати дискомфорт від недосконалості. Повільність ліберальної політики викликає незадоволення, особливо на тлі швидко зростаючих запитів суспільства. Це призвело до того, що популярність лібералізму наприкінці XIX століття почала знижуватися. Те, що було досягнуто на той час, сприймалося як надійна власність, що набута раз і назавжди. Суспільство із жадібністю дивилося на нові спокуси, вимагало задоволення щораз більших потреб та переконувалося, що тільки старі принципи стоять на шляху прогресу. Оскільки надії нового покоління фокусувалися на нових речах, його представники уже не виявляли зацікавлення до принципів функціонування наявного вільного суспільства та втрачали розуміння цих принципів і гарантією чого вони є [147, с. 47].

Ідея єдиного централізованого урядового всеохопного загальнодержавного планування, або коротко – єдинопланування, приваблива завдяки своїй розпливчатості, відірваності від реальності та бажанню вирішувати проблеми суспільства раціонально й колективно. Звичайно, усі люди, крім, можливо, фаталістів, мислять планово, тобто складають певний план власних кроків. Усі політичні дії, як правило, є результатом акту планування. Проте проблема в тому, що прихильники єдинопланування використовують цей термін у зовсім іншому значенні. Вони переконані, що створення раціональної системи, яка

узгоджуватиме індивідуальні плани всіх її учасників, недостатньо. Подібне ліберальне планування, що дозволяє кожному мати власний план, адепти всезагального планування взагалі вважають не плануванням, а хаосом. У ньому не передбачається, яким буде прибуток кожного, а справжнє планування, на їхню думку, – це єдиний загальний план централізованого урядового управління всією економікою країни, в якому все розписано. Наприклад, які цілі потрібно досягнути, як використовуватимуться ресурси і хто скільки отримає заробітної плати, пільг, привілеїв. Отже, протиріччя між прихильниками єдинопланування і конкурентного вільного ринку не зводиться лише до вибору типу організації суспільства чи необхідності застосування прогнозування й систематичного мислення. Ідеться передусім про те, як здійснювати все в найкращий спосіб, чи повинен наділений владою суб'єкт турбуватися про створення умов, що мобілізують знання й ініціативу індивідів, які самі планують власну діяльність, або чи можливе раціональне використання ресурсів без централізованої організації та управління всіма процесами згідно із свідомо розробленою програмою. Соціалісти всіх партій вважають плануванням тільки єдинопланування, тобто тотальне планування, якому підкоряються всі і все, без винятку. Таке єдинопланування повністю знищує конкуренцію, без якої немає ні стимулювання до якісної добросовісної праці, спрямованої на отримання прибутку, ні раціонального використання ресурсів, ні свободи вибору для споживачів, ні здешевлення продукції. Фрідріх фон Гаєк переконаний у необхідності максимального використання потенціалу конкуренції, що координує економічну діяльність і значно ефективніша за централізоване урядове управління. Добросовісна чесна конкуренція – найкращий спосіб управління діяльністю людей [147, с. 59]. Щоби конкуренція була чесною, потрібно створити добре продуману систему законів, але, на жаль, сучасні законодавства більшості країн у цьому аспекті далекі від досконалості. Звичайно, є такі економічні сфери, де конкуренція неможлива або небажана. Наприклад, це так звані природні монополії. У таких випадках урядовий контроль необхідний. Але це винятки, що не заперечують правила. У жодному разі не можна підміняти конкуренцію

централізованим управлінням «зверху». Також конкуренція, на відміну від урядового управління, координує економіку без примусу [147, с. 59].

Конкуренція дозволяє ефективно координувати економіку без централізованого «ручного» урядового управління та дає людям можливість самостійно вибирати і зважувати успіхи, невдачі, ризики і виграші обраної справи. Ефективне застосування конкуренції відкидає одні види примусового втручання в економічне життя, але допускає інші, що сприяють її розвитку і вимагають деяких дій з боку уряду. Звичайно, у більшості ситуацій примусове втручання в економічне життя урядом не потрібне та є винятком, а не правилом.

Першочергово важливо, щоби всі учасники ринку мали повну свободу купувати і продавати товари за будь-якою ціною, на яку знайдуться споживачі, та щоби всі мали право виробляти, продавати і купувати все, що взагалі може бути вироблено і продано. Усі повинні мати вільний доступ до всіх наявних економічних галузей. Будь-які спроби деяких людей чи груп закрити або обмежити доступ іншим до галузей, у яких вони працюють, повинні бути законодавчо заборонені. Будь-які спроби контролювати ціни чи кількість товарів виробництва та послуг знищують конкуренцію або роблять її не чесною, а також призводять до загальної дезорієнтації економіки, тому що коливання цін перестають відображати реальний стан ринку, його кон'юнктури та більше не можуть бути орієнтиром для виробників і споживачів. Однак можливі й винятки. Наприклад, заборона урядом екологічно шкідливих для довкілля технологій, але за умови, що ця заборона стосується всіх виробників, котрі використовують ці технології, та не є непрямим засобом для контролю цін й обсягів вироблених товарів. Уряд може і повинен вживати заходи, що не впливають негативно на конкуренцію, але захищають людей. Так, наприклад, уряд зобов'язаний встановлювати санітарно-гігієнічні та екологічні норми і правила для виробництва, забороняти використовувати шкідливі речовини, контролювати точність приладів міри ваги, довжини й об'єму, що використовуються при продажу, тривалість робочого дня і щорічної відпустки, протипожежну безпеку

тощо. Якою б раціональною не була система організації конкуренції, вона не залишить уряд без роботи.

Також, поза сумнівом, конкуренція є сумісною з державною системою соціального захисту, якщо ця система обмежена лише наданням прожиткового мінімуму для працездатного населення, що не має роботи, та повним забезпеченням хворих, дітей, позбавлених батьківського піклування, та самотніх людей похилого віку.

Щоб конкуренція була ефективною й добросовісною, потрібна відповідна правова система, що контролювала б ринок. Недостатньо, якщо закони просто визнають приватну власність та свободу контрактів. Важливо, щоби права власності мали диференційоване визначення різних її видів та були захищені. Існують також деякі сфери, у яких правова система не може нічим допомогти, тобто забезпечувати власнику захист прав власності та прибутку від неї, за умови ефективного використання. Конкуренція не має значення там, де відсутня залежність якості надаваних послуг від рівня оплати за них. Якщо виробникові не можна повернути куплений товар, за умови виявлення браку, або не можна повернути назад сплачені гроші за неякісно надану послугу, то конкуренція втрачає своє значення, а ціни перестають бути орієнтиром. Конкуренція потребує, щоби правова система, яка захищає та впорядковує її, безперервно удосконалювалася [147, с. 61].

Політичні ідеології, що відстоюють принцип планування, – це ліві ідеології, передусім соціалізм та комунізм, які спрямовані проти конкуренції як такої. Саме соціалістична пропаганда долучилася найбільше до дискредитації конкуренції у громадській думці. Надзвичайно шкідливу роль зіграло нав'язування соціалістичною пропагандою таких термінів, як «соціалізм» і «капіталізм». Вони не передають ні суті, ні особливостей цих двох суспільно-політичних формацій і лише дезорієнтують суспільство. Процес централізації управління економікою призвів до виникнення синдикалістської, або «корпоративної», форми організації економіки, при якій конкуренція послаблюється, а планування переходить у руки незалежних монополій, які контролюють окремі галузі. Це закономірний

результат для всіх, хто проти конкуренції, але не може дійти згоди щодо інших питань організації економіки. Знищення конкуренції – це несвобода для споживачів, що стають заручниками промислових монополій, які об'єднують капіталістів і їхніх робітників, проти всіх, хто мусить купувати тільки їхню продукцію, оскільки їй немає альтернативи. Незалежне планування, що здійснюють монополізовані галузі, призвело до результатів, прямо протилежних тим, на які розраховували прихильники планування. Необхідно повертатися до конкуренції або переходити до державного контролю над монополіями. Такий контроль може бути відносно ефективним, якщо буде всеохопним [147, с. 63].

Ідея, що можна знайти якийсь середній шлях між конкуренцією і плануванням, помилкова. Хоча конкуренція і допускає частково планування, але її неможливо поєднати з плануванням, не ослаблюючи при цьому, як фактор організації виробництва. Планування неефективне у будь-якому варіанті, а особливо в обмеженому. І конкуренція, і планування втрачають свою силу, якщо їх використовувати в урізаному вигляді. Вони є альтернативними принципами вирішення однієї і тієї самої проблеми, тому їх змішування завдасть більшої шкоди, ніж застосування кожного окремо. Для Фрідріха фон Гаєка принциповим є твердження, що планування і конкуренція поєднуються тільки на шляху планування в ім'я конкуренції, але не на шляху планування проти конкуренції [147, с. 64].

4.2 Єдинопланування

Тоталітарне і демократичне планування істотно різняться. При тоталітарному плануванні всі індивідуальні бажання й уподобання людей підкоряються вимогам можновладців, що затверджують загальнодержавний економічний план. Для цього використовують різні методи насильства над людьми, що позбавляють їх свободи вибору. У демократичних країнах такі методи неможливі, за винятком воєнного стану, під час ведення війни. Так, у

Великобританії, під час Другої світової війни військовий уряд управляв трудовими процесами. Але в мирний час демократичний уряд не має жодних підстав порушувати права і свободи громадян.

Єдинопланування, що здійснюється довгий час, призводить до викривлення світогляду і світосприйняття людей. Дух свободи втрачається поступово. Щоб такі зміни сталися, має минути життя одного-двох поколінь в умовах єдиного загального плану. Політичні ідеали суспільства та його ставлення до влади є не тільки наслідком, а водночас і причиною формування особливостей політичних інститутів. Навіть давні традиції політичних свобод, на жаль, не є панацеєю від несвободи, тому що вона настає повільно, руйнуючи свободу майже непомітно [147, с. 20]. Популярність єдинопланування не є результатом природного розвитку суспільства, а виникла внаслідок потужної пропаганди, яку провадять прихильники лівих ідеологій. Соціалістична пропаганда була, ймовірно, найактивнішою у XX столітті.

У суспільному розвитку немає нічого неминучого, тільки людське мислення робить його таким. Принцип конкуренції ефективний не лише в простих ситуаціях, а передусім у складних, що породжуються сучасним розподілом праці, коли тільки через конкуренцію можна досягати точної координації, яка неможлива при централізованому урядовому управлінні [147, с. 69].

Можна легко планувати або контролювати нескладну ситуацію, коли одна людина чи невеликий орган здатні врахувати всі обставини. Але якщо обставини складні, їх багато і вони постійно змінюються, то їх складно, практично неможливо, врахувати, чи об'єднати, чи регулярно відстежувати. Найкращим виходом є децентралізація. Неможливість враховувати всі чинники економічного життя, що залежать від рішень, які ухвалює значна частина учасників економічного процесу, вимагає координації, яка має бути не свідомим контролем «зверху», а системою заходів, котрі забезпечують учасників інформацією для узгодження своїх дій з діями інших. Важливо, щоб самостійні виробники мали право вести свою економічну діяльність згідно з відомими тільки їм обставинами й узгоджувати свої плани з планами партнерів. Жодний урядовий центральний

орган не може знати всіх обставин, постійно змінюваних попиту і пропозиції на повний перелік товарів та послуг, загалом кон'юнктури ринку, й оперативно враховувати цю інформацію та віддавати відповідні розпорядження на місця, конкретним виробникам. Потрібна сигнальна система, що враховувала б дії всіх учасників ринку, і відображаючи їх в універсальній формі, слугувала орієнтиром для них. В умовах вільного конкурентного ринку такою системою є ціни, які утворюються в результаті балансу попиту і пропозиції та інших економічних чинників, а не є штучно встановленими рішенням уряду, як при єдиноплануванні. Що більш розвинута економіка країни, то більше значення має розподіл знань між всіма учасниками економічного життя, які координують свої дії завдяки безособовому механізму передачі економічної інформації, яким є система цін [147, с. 70].

Урядове централізоване єдинопланування, якщо порівнювати з високоточною координацією дій вільного конкурентного ринку, через сигнальну систему цін є неточним, дезорієнтуючим та неефективним. Сучасна цивілізація досягла такого рівня розвитку тільки тому, що не була свідомо спланованою тими, хто жив раніше. І зупиниться вона у своєму подальшому розвитку, якщо його почнуть планувати ті, хто живуть сьогодні.

Конкурентний ринок, що побудований на свободі вибору, є гарантією прогресу, зокрема матеріального, що перебуває у прямій залежності від різноманітності пропозиції, тому що ніхто не може знати, яка лінія розвитку виявиться перспективною. Свобода дає можливість для розвитку, тому що його напрями, як правило, просто неможливо передбачити. Навіть якщо на певному рівні розвитку знань може здатися, що примус дає переваги, потрібно зберегти свободу, інакше, без неї, розвиток суспільства буде обмежений уявою охочих застосувати примус задля втілення їхнього бачення прогресу. Свобода є найбільшим досягненням цивілізації. Надзвичайно важливо її оберігати, навіть якщо для цього доведеться йти на якісь жертви [147, с. 72].

Кількість прихильників єдинопланування є значною через їх бажання реалізувати свої мрії, а для цього потрібно підкорити все суспільство, щоб

спрямувати всі його сили на реалізацію заповітної мети. Втім, у різних ідеалістів різні мрії, тому часто вони суперечать одні одним. Ті ідеалісти, які готові покласти своє життя на втілення вимріяної ідеї, нерідко, переходячи певну моральну межу, готові заради неї покласти й життя інших, і тих, хто проти, і тих, хто просто не «за» [147, с. 74].

Від праведного ідеаліста до фанатика – один крок. Ті, хто закликає до загального планування, як правило, стають дуже небезпечними, якщо отримують владу, і найбільш нетолерантними до свободи інших планувати своє життя самостійно. Надії, що покладають на єдинопланування його прихильники, є наслідком сприйняття ними реальності, тільки через фільтрування на відповідність своїм ідеям. Єдинопланування – це шлях несвободи і занепаду, його здійснення неможливе без авторитаризму чи тоталітаризму. Здорової альтернативи вільному конкурентному ринку, головною рушійною силою якого є свобода, немає.

Загальна риса всіх колективістських систем – це свідоме централізоване управління всіма виробничими силами з єдиного центру для досягнення певних політичних та економічних цілей. Звідси – головна претензія соціалістів і комуністів (загалом, лівих) зводиться до ствердження, що суспільне виробництво у вільній ринковій конкурентній системі, яку відстоює лібералізм, скеровується настроями і примхами індивідів, а не свідомо обраною загальносуспільною метою. Саме таке бачення є межею, що породжує конфлікт між свободою та несвободою, між індивідуалізмом та колективізмом. Різноманітні види колективізму (комунізм, соціалізм, націонал-соціалізм, фашизм тощо) можуть по-різному визначати ту єдину мету, на яку повинні бути спрямовані всі сили суспільства. Проте вони завжди єдині в тому, що суспільство та всі його сили повинні бути спрямовані на єдину загальну мету та принципово не визнають права особи на власну автономну мету, а також цінності волі особи. Саме це є одним із водорозділів між колективізмом та індивідуалізмом, що представлений ідеологією класичного лібералізму. Отже, колективізм є початково тоталітарним, в істинному значенні цього слова.

Єдину загальносуспільну мету для всіх без винятку, незалежно від їхньої згоди, тобто примусову, колективісти розпливчато називають «суспільним благом», «загальним добробутом», «світлим комуністичним майбутнім», «соціальною державою» та іншими милозвучними термінами, що не передають конкретного істинного їх змісту [147, с. 76].

Фрідріх фон Гаєк переконаний у помилковості такого насильницького єдиноцілля та єдиноспрямування. Без права обирати життєву мету за власними потребами і вподобаннями свобода від початку вже неможлива. Крім того, добробут і щастя мільйонів людей не можуть визначатися за єдиною шкалою «більше – менше», тому що щастя кожної окремої людини залежить від багатьох причин, які складаються в безкінечну кількість комбінацій. Його неможливо точно передати як єдину ціль, а тільки як ієрархію цілей, всезагальну шкалу цінностей, згідно з якою особа може зрозуміти значення кожної своєї потреби. Вибудовуючи всю діяльність суспільства за єдиним планом, виникає гостра необхідність оцінювання і порівняння всіх потреб та зведення їх у єдину систему цінностей, причому настільки всеохопну, щоб вона містила повний набір критеріїв для вибору. Це потребує створення повного етичного кодексу, у якому мають бути впорядковані всі людські цінності. Проте, переконаний Гаєк, саме поняття «повний етичний кодекс» людям невідоме, тому, аби з'ясувати його зміст, потрібно напружити розум [147, с. 77]. У більшості людей нема звички оцінювати моральні кодекси з погляду меншої чи більшої їх повноти. Фрідріх фон Гаєк пише: «У житті ми постійно і звично робимо ціннісний вибір, і ніякий соціальний кодекс не вказує нам критерії такого вибору; ми не задумуємося про те, що наш моральний кодекс «неповний». Немає такої причини і немає таких обставин, які змусили б людей у нашому суспільстві виробити загальний підхід до удосконалення такого вибору. Проте там, де всі засоби є власністю суспільства, де ними можна користуватися тільки в ім'я суспільства і відповідно до єдиного плану, «суспільний підхід» починає домінувати в ситуації ухвалення рішення. У тому світі ми б дуже швидко виявили, що наш моральний кодекс сяє пробілами» [147, с. 77].

Розвиток сучасної цивілізації відбувався одночасно з послідовним скороченням сфер діяльності, у яких дії індивідів обмежувалися фіксованими правилами. Кількість правил, що утворюють неписаний моральний кодекс, постійно зменшувалася, а самі правила ставали дедалі більш загальними. Людство у своєму розвитку пройшло шлях від складних ритуалів та безкінечних табу, що регулювали поведінку стародавніх людей, до моралі обмежень, тобто моралі, що дозволяє індивідові діяти на власний розсуд, але тільки в певних межах, виходити за які заборонено.

Прийняття загального етичного кодексу, що за своїми масштабами був би рівнозначний єдиному загальносупільному економічному плану, зламає природний процес розвитку морально-етичних цінностей. У будь-якому разі, повного етичного кодексу не існує. Спроби підкорити всю економічну діяльність суспільства єдиному загальному плану спричинять чимало проблем, вирішити які можна буде хіба із застосуванням морально-етичних норм і табу, але наявна мораль далеко не завжди готова давати відповіді на всі питання, що виникають. Людство не володіє всепоглинною і всеохопною системою цінностей, крім того, жодний окремо взятий розум не може охопити всю безкінечну різноманітність людських потреб, що змагаються за джерела їх задоволення, визначити вагу кожної з них на загальній шкалі. Неважливо, чи прагне людина до досягнення власної мети, чи бореться за благо близьких, або відстоює щастя для всіх, тобто чи вона егоїст, а чи альтруїст. Проте важливою для розуміння є нездатність людини охопити більше, ніж доступне поле діяльності, а також нездатність одночасно враховувати необмежену кількість необхідностей. Чи будуть інтереси однієї особи сконцентровані на задоволенні її фізичних потреб, чи буде вона брати участь у праці на загальне благо, – все одно завдання, що поглине всю її увагу, це тільки маленька частинка потреб усіх. Це основа для побудови філософії індивідуалізму. Фрідріх фон Гаєк відштовхується від переконання, що можливості людини, її уяви, поза сумнівом, є обмеженими. Будь-яка приватна шкала цінностей існує тільки в індивідуальній свідомості, тому відповідно так само є обмеженою і неповною.

Відтак виникають відмінності і суперечності між індивідуальними ціннісними шкалами [147, с. 78].

З погляду індивідуалізму, індивідам варто дозволити, щоправда, у певних межах, діяти згідно з власними схильностями та пріоритетами, а не будь-кого іншого. Власні схильності індивіда мають бути визначальними і не підлягати осудженню інших. Саме визнання індивіда верховним суддею його власних намірів і переконань, визнання того, що, наскільки це можливо, діяльність індивіда повинна визначатися його схильностями, є сутністю індивідуалістичної позиції. Проте індивідуалістична позиція не відкидає повністю визнання існування суспільних цілей, або, радше, наявності збігу потреб індивідів та їх об'єднання на основі таких збігів, задля задоволення спільних інтересів. Звичайно, індивідуалізм обмежує подібну колективну діяльність тими випадками, коли потреби індивідів збігаються, тому те, що називають «суспільною метою», є просто загальною ціллю багатьох індивідів, що працюють разом, але водночас кожний з них задовольняє власні приватні потреби. Отже, колективна співпраця обмежується сферою дії загальної спільної мети. Можливо, що загальна мета не є метою діяльності, а засобом, який використовують різні індивіди для досягнення різних цілей. Співпраця індивідів задля досягнення спільної мети часто набуває різноманітних організаційних форм, як-от об'єднання, партії, інститути та, врешті, держава. Кожна така організаційна будова отримує власну систему цілей і засобів. А також персоніфікується, перетворюється на юридичну особу та виступає, так би мовити, лицем серед всіх інших юридичних і фізичних осіб. Держава є найбільшим та найсильнішим таким лицем, персоніфікованою особою, що представляє весь народ. За кожною такою персоніфікованою особою, як правило, суворо закріплюється сфера її діяльності. Будь-які обмеження сфери діяльності залежать від одностайності індивідів, що становлять персоніфіковане об'єднання. Одностайність досягається через переговори, що ведуть між собою індивіди задля визначення конкретних завдань. Що ширша сфера діяльності, то менша вірогідність досягнення одностайності. Держава є

найважливішим суспільним органом, основоположним інститутом, на основі якого будуються всі інші інститути [147, с. 79].

Неможливо, максимально розширюючи сфери суспільної діяльності, не заторкнути одночасно індивідуальної свободи громадян. Як тільки суспільний сектор, у якому уряд контролює розподіл благ та їх використання, починає перевищувати певну пропорцію відносно цілого, результати його діяльності позначаються на всій системі. Навіть якщо уряд безпосередньо керує тільки частиною, хоч і більшою, суспільних ресурсів, це обов'язково призводить до того, що результати його рішень відображаються на всій економіці і фактично уряд прямо чи побічно контролює все.

Фрідріх фон Гаєк як приклад наводить Німеччину перед приходом до влади націонал-соціалістів. Він, зокрема, пише: «У Німеччині уже 1928 року столична і місцева влада контролювала напряду понад половину національного доходу (за тогочасними офіційними даними, до 53%), а непрямо – все економічне життя нації, і так було не тільки в Німеччині» [147, с. 80].

У такій ситуації індивідові не залишається можливості для вільного та добровільного вибору цілей, що він хотів би досягнути. Яку би ціль не ставив перед собою кожний конкретний індивід, він все одно змушений буде узгоджувати її з планами, що встановлює для всього суспільства уряд. Демократія і планування не сумісні, якщо ж припустити, що демократія все ж таки вдається до планування, то його втілення потребує великої суспільної згоди, більшої, ніж, як правило, буває. Конкретизація загальної суспільної мети для демократичного суспільства – також справа нелегка й часто обмежується словосполученнями на зразок таких, як «суспільний добробут» чи «соціальна держава», що свідчать про відсутність чіткого уявлення мети планування та дійсно масової суспільної згоди. Отже, насправді згода досягається тільки щодо використання механізму планування [147, с. 80]. Однак такий механізм придатний тільки для досягнення суспільного блага «загалом». Питання про конкретний зміст почнуть виникати, коли виконавчій владі доведеться перевести вимоги єдиного плану в терміни конкретного планування. Тут почне з'ясовуватися, що згода бажаності ведення

планування не ґрунтувалася на згоді з приводу цілей планування і його можливих результатів [147, с. 81]. Суспільство, що згодилося на планування економіки, але не зрозуміло, що отримає внаслідок такого планування, подібне до мандрівників, що йдуть не знаючи куди і приходять до місця, до якого ніхто не хотів йти, тобто отримують наслідки прямо протилежні бажаним. Планування вимагає згоди з дуже багатьох питань, інколи зовсім незначних, а також змінюваних залежно від різноманітних обставин. Усю діяльність при плановій системі можна звести до тих сфер, де згода вже досягнута, але плановість все одно вимагатиме досягнення згоди в кожному конкретному випадку, тому що вся діяльність загалом стає неможливою.

Звичайно, уряд чи парламент можуть підготувати всеохопний економічний план, але це не гарантує досягнення згоди в суспільстві щодо конкретних кінцевих результатів. Своєю чергою нездатність представницьких органів виконувати пряму волю виборців викликає незадоволення демократичними інститутами. До парламенту починають ставитися як до неефективної «говорильні», що не здатна через свою некомпетентність, непрофесійність чи якісь інші причини виконувати покладені на неї функції [147, с. 81]. У суспільстві починає поширюватися думка, що задля створення системи ефективного планування необхідно відібрати владу в політиків та віддати її в руки експертів. При цьому під терміном «експерти» розуміють професійних чиновників або незалежних спеціалістів.

Складна цілісність, усі частини якої повинні бути коректно узгоджені, не створюється шляхом компромісу між поглядами, що суперечать один одному. Для управління економікою країни потрібно узгоджувати інтереси, які часто настільки розбіжні, що демократичним шляхом досягнути згоди неможливо [147, с. 83–84]. Створити в такий спосіб загальний економічний план ще важче, ніж через демократичну процедуру організувати військову кампанію. Відмінність у тому, що генерал має чітку мету і може кинути на її виконання всі наявні під його командуванням ресурси. Проте в економіста ні мета, ні ресурси не є так чітко окресленими. Генералу не потрібно зважувати й оцінювати різноманітні

величини, що між собою не взаємопов'язані, мета генерала проста і зрозуміла. Цілі ж економічного планування та будь-яку їх складову неможливо оцінити незалежно від плану загалом. Складання економічного плану, як правило, є вибором між конфліктуєчими інтересами задоволення різноманітних потреб різних людей. Які інтереси суперечать одні одним, якими з них пожертвувати, задля досягнення інших, яким альтернативам віддати перевагу – це може знати тільки той, хто знає все.

Нерідко буває так, що багато окремих планів – це гірше, ніж відсутність будь-якого плану взагалі. Однак визнання необхідності планування, з одного боку, і нездатність демократичних інститутів влади виробити єдиний загальнодержавний план – з іншого, призведуть до вимоги від частини суспільства створення «сильної руки», тобто дати уряду чи президенту владу і право діяти на власний розсуд. Єдиний економічний план для всього суспільства – це одночасно єдиний політичний план і найкоротший шлях до ліквідації демократії та переходу до авторитарних і тоталітарних способів правління.

Несумісність демократії та єдинопланування в багатьох людей створюють помилкове переконання, що для того, аби чогось досягнути, потрібно звільнити владомощців від обмежень, що накладають на них демократичні процедури. Переконання частини суспільства в необхідності економічної диктатури – це, фактично, переконання в необхідності єдинопланування. Очевидно, що єдинопланування через економічну диктатуру є прямою дорогою і до диктатури політичної. Навіть нечисленні настрої в суспільстві, що прагнуть до єдинопланування, є загрозою для демократії. Планове суспільство відрізняється від демократичного тим, що в ньому дедалі більше сфер суспільного життя, а з часом всі і кожна підпадають під контроль уряду [147, с. 86]. «Демократичний лад потребує, щоби свідомий контроль здійснювався тільки там, де досягнута істинна згода, в іншому ми вимушені покладатися на волю випадку – така плата за демократію», – вважає Фрідріх фон Гаек [147, с. 87].

Проте в суспільстві, що сформоване на централізованому урядовому плануванні, такий контроль неможливо поставити в залежність від того, чи

знайдеться більшість, яка готова за нього проголосувати. У такому суспільстві меншість буде нав'язувати всьому суспільству свою волю, тому що меншість буде найбільшою суспільною групою, яка здатна досягнути одностайності з будь-якого питання [147, с. 87–88].

Думку про те, що демократія і капіталізм несумісні, Гаєк вважає глибоко помилковою. Насправді все навпаки, адже якщо капіталізм означає існування системи вільної конкуренції, яка основана на вільному володінні приватною власністю, то тільки завдяки подібній системі демократія є можливою. Якщо в суспільстві починають домінувати колективістські настрої, то демократія занепадає і гине [147, с. 88].

Свобода – це засіб для досягнення будь-яких цілей і водночас найвища ціль. Свобода потрібна не для доброго управління державою, а як гарант, який забезпечує право кожній людині безперешкодно прагнути до втілення власних ідеалів. Демократія, за своєю сутністю, є засобом, утилітарним пристосуванням для захисту свободи особистості. Демократія не бездоганна, та не є надійною сама по собі. Фрідріх фон Гаєк вважає, що часто в історії розквіт культурної і духовної свободи припадав на часи авторитаризму, а не демократії. Крім того, правління однорідної, догматичної більшості може зробити демократію ще більш нестерпною, ніж диктатуру. Єдинопланування веде до диктатури, тому що диктатура – це ідеальний інструмент насилля і примусової ідеологізації. Диктатура необхідна там, де проводиться масштабне планування. Демократія і єдинопланування є несумісними, конфлікт між ними виникає тому, що демократія протидіє обмеженню свободи та стає, отже, перепорою на шляху розвитку планової економіки. Проте якщо демократія відмовиться від своєї ролі гаранта особистої свободи, вона може спокійно існувати при тоталітарних режимах [147, с. 88–89].

Помилковим та безпідставним є твердження, що поки вища влада належить волі більшості, то це є гарантією від свавілля. Протилежне твердження також було б помилковим, тому що не джерело влади, а її обмеження є надійним засобом від свавілля. Якщо демократія вирішує свої завдання за допомогою

влади, що не обмежена твердо встановленими правилами, вона неминуче вироджується в деспотію.

Дотримання принципів правозаконності є головною відмінністю вільного суспільства від авторитарного чи тоталітарного. У вільному суспільстві уряд обмежений у своїх діях правилами, що дають можливість знати, які заходи примусового характеру він застосовуватиме в різноманітних ситуаціях. Тому будь-який член вільного суспільства може впевнено планувати свої дії. Звичайно, такий ідеал неможливо втілити повністю, тому що ті, хто приймає закони, і ті, хто їх виконує, – звичайні люди, яким властиво помилятися, але значення принципу просте і зрозуміле й полягає в тому, що сфери, де органи виконавчої влади можуть діяти на власний розсуд, повинні бути зведені до мінімуму. Правозаконність – це передусім абсолютний авторитет і верховенство чинного законодавства, що протиставлені свавільним розпорядженням владоможців та запобігають не тільки свавіллю уряду, а й самій можливості діяти йому на власний розсуд у яких-небудь ситуаціях. Будь-який закон завжди обмежує свавілля владоможців і водночас індивідуальну свободу, зменшуючи перелік засобів, котрі індивід може використовувати для досягнення своєї мети.

Однак, з іншого боку, правозаконність, обмежуючи свавілля уряду, не дає йому втручатися в дії індивідів та перешкоджати їхнім планам. Індивід, що знає «правила гри», вільний у втіленні власних цілей та може бути впевненим, що владоможці не заважатимуть йому в цьому. Отже, переконаний Фрідріх фон Гаск, можна стверджувати, що протиставлення системи постійно діючих правил, у межах якої індивіди ухвалюють самостійні економічні рішення, системі централізованого управління економікою «зверху» фактично є протиставленням правозаконності і деспотії. Або уряд обмежується встановленими правилами використання наявних ресурсів, надаючи індивідам право самостійно вибирати економічні приватні цілі, або він керує всіма економічними процесами та бере на себе вирішення питань про засоби виробництва і його кінцеві цілі. Відмінність така ж, як між правилами дорожнього руху та вказівками куди і якою дорогою їхати. Людина може бути вільною лише тоді, коли підкоряється законам, а не

іншим людям. Ця ідея не нова і завжди була під загрозою. Контроль над виробництвом економічних благ – це, фактично, контроль над самим людським життям [147, с. 90].

Держава повинна обмежитися розробкою загальних правил, надавши індивідам свободу у всьому, що стосується обставин місця і часу, тому що тільки самі індивіди можуть володіти повнотою інформації щодо обставин, у яких перебувають, і пристосовувати до них свої дії. Щоб індивіди мали змогу свідомо складати власні плани, уряд має встановити і та зрозумілі, а головне – незмінні загальні формальні правила, згідно з якими індивіди, обстоюючи власні цілі, могли передбачати дії уряду, від яких залежить втілення їхніх планів. Щоб дії уряду були прогнозованими, вони обов'язково мають визначатися правилами, які сформульовані безвідносно до яких-небудь непередбачуваних обставин. Якщо уряд намагається скеровувати дії індивідів, передбачаючи їхні кінцеві результати, його діяльність має враховувати всі наявні в той чи інший момент обставини і, відповідно, є непередбачуваною. Отож, що більше планує уряд, то важче стає планувати індивідові.

Більшість прихильників єдинопланування схиляються до думки, що централізоване управління всією економікою можливе лише завдяки диктатурі, що може бути як більш м'якою, так і більш твердою. Для керування складною системою взаємопов'язаних дій багатьох людей необхідно, щоб постійна група фахівців, якою управляє єдиний командир та яка не зв'язана жодними демократичними процедурами і наділена всією повнотою відповідальності і влади ухвалювати рішення, взяла під своє керівництво і контроль економіку всієї країни. Вочевидь, таке централізоване управління економікою є малоефективне і призводить до економічної диктатури, а разом і політичної. Втім, прихильники єдинопланування так не вважають, навпаки, на їхню думку, у плановому суспільстві може існувати політична демократія у всьому, що не стосується економічного життя. Віддавши свободу там, де вона неважлива, тобто економічну свободу, люди здобудуть більшу свободу у сфері вищих цінностей. Проте таке твердження, на думку Фрідріха фон Гаєка, є помилковим, втрата економічної

свободи завжди веде до втрати і політичної свободи, тобто відмовившись від свободи в економіці, люди нічого не отримують взамін, навпаки – втратять і всі інші свободи [147, с. 103].

Віра в те, що влада над економічним життям – це влада над чимось неважливим, а тому не варто брати близько до серця втрату економічної свободи, не має жодних підстав. Вона виростає з помилкового уявлення, що економічний аспект нашого життя малозначущий та мало пов'язаний з іншими аспектами, а тому при бажанні його можна знехтувати, без жодної шкоди для себе. Звичайно, кінцеві цілі людей, як правило, лежать поза економічною сферою. Немає економічних мотивів, тому що економіка є тільки сукупністю чинників, що впливають на просування людей до інших цілей. А те, що можна назвати економічними мотивами, є лише прагненням до набуття потенційних можливостей, як правило, грошових, для досягнення неекономічних цілей. Якщо люди прагнуть заробити гроші, то роблять це і тому, що вони дають їм свободу, зокрема вибирати, якими будуть результати їхньої праці [147, с. 104].

Економічний контроль неможливо відділити від контролю над всім життям людей, тому що, контролюючи ресурси, неможливо не контролювати цілі, що завдяки їм досягаються. Уряд, котрий монополює розподіляє суспільні ресурси, змушений буде визначитися з критеріями вибору пріоритетів і цінностей, згідно з якими проводитиме розподіл. Визначення можновладцями того, які цінності важливіші, а які менш важливі, призведе до того, що вони визначатимуть також те, яких переконань люди повинні дотримуватися, а яких – ні, та до чого взагалі всі члени суспільства повинні прагнути. Головна ідея єдинопланування полягає в тому, що не людина, а суспільство вирішує економічні питання, а отже суспільство, точніше уряд і та частина суспільства, яка його підтримує, узурповує право судити про правильність тієї чи іншої мети. Тобто економічна свобода у плановому суспільстві – це свобода від обов'язку вирішення людьми власних економічних проблем, а разом і від пов'язаної з ними проблеми вибору. Вибір за людей робитимуть владоможці. Якщо врахувати, що в сучасних умовах люди цілком залежні від засобів, що виробляються іншими людьми, економічне

планування охоплюватиме всі сфери життя. Фактично, уряд зможе контролювати і роботу, і вільний час людей, і найпростіші життєві потреби, і сімейні та дружні взаємини з іншими [147, с. 106].

У суспільстві з керованою економікою, де уряд контролює цілі громадян, він обов'язково підтримуватиме наміри одних громадян та перешкоджатиме намірам всіх інших. Тому люди зможуть отримувати не те, що самі хочуть, а те, що хочуть владоможці. Оскільки уряд контролює виробництво, він зможе контролювати споживання. Але уряд контролюватиме громадян як споживачів лише у другу чергу, а першочерговий урядовий контроль стосуватиметься їх як виробників. Звичайно, ці дві сторони життя нероздільні.

Декларативна мета єдинопланування – це перетворити людину із засобу на ціль, але оскільки в процесі планування неможливо врахувати здібності індивідів, насправді конкретна людина більше, ніж будь-коли перетворюватиметься на засіб, який влада використовуватиме для служіння розпливчатим цілям, на зразок таких, як «загальне благо», «загальний добробут» чи побудова «світлого комуністичного майбутнього».

У суспільстві, де існує вільний ринок і добросовісна конкуренція, можна купити все, або майже все, заплативши справедливую, або близьку до справедливої, ціну, тому що вона формується балансом між попитом і пропозицією та іншими економічними чинниками, а не волюнтаристськими рішеннями урядовців. Це надзвичайно важливо. При урядовому єдиноплануванні можна вибирати тільки з того переліку товарів і послуг, що затверджені урядом, та купувати за затвердженими урядом цінами. А оскільки конкуренції відсутня і споживач, не маючи жодної альтернативи, змушений купувати те, що затверджено урядом, немає жодних стимулів для виробників, і керівництва, і простих працівників, працювати добросовісно та покращувати якість виробленої продукції. Тому при єдиноплануванні неможливо досягнути ні свободи вибору, ні справедливої ціни, ні високої якості.

Політична свобода неможлива без свободи економічної, яка своєю чергою є основою, підґрунтям для будь-якої іншої свободи. Але економічна свобода не

може бути свободою від будь-яких економічних турбот, а саме таку свободу обіцяють соціалістична й комуністична ідеології, що призведе до втрати людьми свободи вибору загалом. Економічна свобода є свободою не тільки будь-якої економічної діяльності, а й свободою вибору, що охоплює пов'язані із самостійно зробленим вибором ризик та відповідальність. У тоталітарних державах під свій контроль уряд бере не тільки працю, а й дозвілля громадян, додаючи його планування до загального плану, відбираючи в такий спосіб навіть свободу проводити вільний час на власний вибір.

4.3 Свобода і конкуренція

Економічна конкуренція є важливим елементом економічної свободи, а отже і свободи політичної. Конкуренцію нерідко звинувачують у «сліпоті». Але у стародавніх звичаях зображували богиню правосуддя із зав'язаними очима, тому що вона повинна діяти не дивлячись на обличчя [147, с. 114]. Тож якщо конкуренція добросовісна і чесна, ніколи неможливо передбачити, хто досягне успіху, а кого спіткає невдача. Конкуренція розподіляє винагороди і збитки, не згідно з чийось уявленнями про справедливість. Так само неможливо наперед передбачити, приймаючи закони, хто виграє, а хто програє від їх застосування. Також неможливо заперечити, що в умовах конкуренції удача і випадок мають не менше значення для конкретної людини, ніж її особисті якості. Вибір, що стоїть перед суспільством, – це не вибір між системою, в якій кожний отримує заслужену частку суспільних благ відповідно до якогось універсального стандарту, та системою, де частка благ, що отримує індивід, залежить від волі випадку. Справжньою альтернативою є розподіл благ, що частково підкоряється волі невеликої групи людей, частково визначається особистими якостями конкретної людини і частко залежить від непередбачених обставин. Поза сумнівом, що в умовах конкуренції шанси не можуть бути рівними, бодай тому, що така система побудована на приватній власності та її успадкуванні, що

створюють природні відмінності початкових можливостей кожної конкретної людини, але це не дискредитує життєвої необхідності добросовісної конкуренції та загалом змагальності в суспільстві людей.

Звичайно, що в конкурентному суспільстві багаті мають на початках більше можливостей, ніж бідні. Проте навіть бідна людина в конкурентному суспільстві має більше свободи, ніж багата у плановому суспільстві, де багатим можна бути лише з дозволу уряду, і то настільки, наскільки вирішить уряд.

Вірогідність для бідної людини розбагатіти в конкурентному суспільстві менша, ніж для людини, що успадкувала багатство. Але вона цілком можлива, більше того, саме конкурентне суспільство дає змогу розбагатіти кожному її члену, відповідно до його особистих якостей та з огляду на удачу, і жодний владоможець не має права перешкодити в цьому. Навіть низькокваліфікований робітник у конкурентному суспільстві має більше прав і свободи, ніж висококваліфікований у плановому суспільстві. Людина в конкурентному суспільстві має незрівнянно більше свободи на власні переконання, зміну роботи, місця проживання чи на проведення дозвілля, ніж має той, хто живе у плановому суспільстві. Навіть якщо це завдасть певних збитків та незручностей, перед людиною у конкурентному суспільстві не встановлено урядових перешкод і бажання внести у своє життя зміни не загрожує позбавленням свободи чи фізичною розправою. У плановому суспільстві, де прибуток від приватної власності ліквідований, як і сама приватна власність на засоби виробництва, зокрема на землю, як засіб виробництва, єдина можливість заробити на життя – це працювати на державних підприємствах. Отже, людина позбавляється свободи економічної, а разом з нею і політичної, та стає повністю залежною від волі можновладців, які тепер мають виключне право вирішувати, яку заробітну платню отримуватиме кожний член суспільства [147, с. 115].

Влада уряду в плановому суспільстві величезна, як правило, значно більша, ніж влада уряду в конкурентному суспільстві. І, відповідно, значно менша свобода громадян. Коли власність належить багатьом різним власникам, що незалежні один від одного, ні один з них не володіє виключним правом

розподіляти прибутки всього суспільства. Межа можливостей кожного окремо взятого власника-роботодавця – це запропонувати людям вищу заробітну плату чи кращі умови праці, ніж пропонують його конкуренти. Отже, приватна власність – це головна гарантія свободи для всіх, і для тих, хто володіє нею, і для тих, хто не володіє. Тільки тому, що контроль над засобами виробництва розподілений між багатьма не пов'язаними між собою власниками, ніхто не має над ними необмеженої влади, що дає більше свободи тим, хто не є власником, та менше влади тим, хто є власником. Якщо віддати всі засоби виробництва в одні руки, незалежно від того, чи це буде приватна особа, чи держава, а точніше чиновництво, всі громадяни відразу потрапляють в ярмо абсолютної залежності та несвободи. Людина, що не володіє власністю, але живе в суспільстві власників, що можуть дати їй роботу, матиме більше свободи, ніж у плановому суспільстві, де приватна власність скасована і особа вважається, згідно з пропагандивними міфами, співвласником частки національного багатства, але фактично повністю підвладна волі адміністративно-бюрократичних органів держави. Що належить всім, те не належить нікому. Державна власність – це, фактично, власність бюрократії. Влада мільйонера, що живе по сусідству та дає роботу на своїх підприємствах, менша, ніж влада чиновника, за спиною якого стоїть весь адміністративний ресурс держави, з її монополією на насильство. У суспільстві, де багаті мають владу, свободи більше, ніж у суспільстві, де багаті лише ті, хто при владі [147, с. 116].

Інститут приватної власності є одним з основних чинників, що забезпечують людям відносну свободу та рівність, які соціалізм і комунізм хотіли розширити максимально, знищивши його. Насправді саме приватновласницький капіталізм з його вільним конкурентним ринком став основою для розвитку демократії і свободи. Скасування вільного конкурентного ринку – це скасування свободи.

Справедливий розподіл результатів праці, в умовах планового суспільства, – завдання надскладне і, практично, неможливе, адже завжди буде спокуса в чиновників перерозподіляти згідно з власними інтересами і вподобаннями,

завжди частина суспільства вважатиме здійснений розподіл несправедливим щодо себе. Чиновник, заробітна плата якого нікчемно мала, відносно того майна, яким він управляє від імені держави, майже завжди zdeградує до корупціонера. Втім, навіть якщо заробітна плата чиновника не є нікчемно малою в порівнянні з державним майном, відданим йому в управління, чиновник – на початках неефективний керівник, адже державне майно, яким він управляє, не його, заробітна плата чиновника не залежить або мало залежить від примноження цього майна, тому він не є зацікавленим в ефективному управлінні, а зацікавлений, щоб частина державного майна непомітно переходила в його приватну власність чи приносила йому якусь користь.

Неможливо, управляючи виробництвом, не управляти споживанням, тому, щоб досягнути максимально можливої справедливості при розподілі результатів праці, потрібно віддати виробництво, а разом і споживання, на волю вільного конкурентного ринку. Ймовірно, можуть бути компромісні рішення, що передбачають контроль за дотриманням принципів рівності та справедливості, запобігання випадкам надто нерівномірного розподілу та встановлення певних пропорцій винагороди між основними суспільними класами. Але відповідальність за реалізацію розподілу, що відбувається всередині класів чи більш дрібних суспільних груп, державні органи планування навряд чи зможуть взяти на себе. Тісний взаємозв'язок всіх економічних явищ не дає обмежити планування попередньо окресленими сферами. Свободу ринкових відносин можна обмежувати тільки до певного критичного рівня, а коли його перейдено уряду доводиться збільшувати контроль, поки він не стає всеохопним. Це відбувається завдяки дії економічних причин, що не дають обмежити сфери планування, а також підкріплюється певними політичними і соціальними тенденціями, які збільшуються разом із зростанням контролю.

Люди змінюють свою оцінку власного положення, коли починають розуміти, що воно залежить не від дії безособових сил вільного ринку, не від балансу конкуренції, а від свідомих рішень урядовців. У реальному житті суспільства важко уникнути нерівності та несправедливості, але коли вони

відбуваються в умовах єдинопланування, що свідомо встановлюється владою, реакція людей стає більш гострою. Нерівність і несправедливість, що стали результатом дії безособових сил вільного ринку, людині витримати легше, ніж якщо вони є наслідком свідомого урядового планування. Якщо в конкурентному суспільстві приватне підприємство звільняє робітника, у цьому немає нічого принизливого [147, с. 118].

Звичайно, тривале масове безробіття може викликати великі негативні психологічні ефекти, але заміна вільного ринку на централізоване управління – не найкращий засіб боротьби з ним. Безробіття і скорочення прибутків можливі в будь-якому суспільстві, але вони менш принизливі, коли є результатом стихійних ринкових процесів, а не свідомих дій влади. Становище індивіда в суспільстві при єдиноплануванні фактично нав'язується людьми, котрі при владі. Люди, що не при владі, як правило, готові покійно терпіти всі команди можновладців, навіть якщо вони завдають їм шкоди. Бути «маленьким гвинтиком» у «великій машині», тобто громадянином у державі з єдиноплануванням, – це значить втратити свободу. Особливо погано, коли громадянам доводиться коритися керівництву, від центрального до місцевого та робочого, якщо вони його не обирали. Громадяни не можуть бути вільними, якщо їхня доля більше залежить від волі різноманітних керівників, ніж від їхньої власної волі. Можновладці, що в ім'я справедливості пішли шляхом загального планування, повинні відповідати за долю кожного громадянина, а насправді в такий спосіб одночасно заради благих намірів позбавляють його свободи вибору та свободи загалом. У плановому суспільстві, на відміну від конкурентного, добробут кожного залежить не від економічних чинників, а від волонтаристських рішень, які приймає влада.

Тому дії багатьох членів суспільства будуть спрямовані не на економічні справи, а на завоювання симпатій керівництва. Ліві ідеології, такі як соціалізм і комунізм, створюють держави, у яких шлях громадян до успіху пролягає не через економічні знання і свободу, економічну та політичну, їх застосування, а через лояльність, і часто готовність коритися перед владоможцями. Формула успіху для пересічних громадян в авторитарних і тоталітарних суспільствах – це обмін

свободи на добробут [147, с. 119]. Коли держава бере на себе виключне право планування всього економічного життя, головне політичне питання, що постає перед нею, – це питання про статус кожного індивіда та кожної суспільної групи. Оскільки це питання вирішується адміністративно-бюрократичним апаратом монополюю, то державна влада, а значить влада чиновників, стає єдиною формою влади, до якої може прагнути людина в такому суспільстві. Усі питання, економічного, соціального та іншого значення, набуватимуть політичного змісту, тобто їх вирішення залежатиме тільки від вищого політичного керівництва країни. Саме воно вирішуватиме кому, що, коли та як даватимуть чи відбиратимуть. Звичайно, у чомусь це правильно, адже будь-який уряд впливає на становище своїх громадян та за будь-якої системи малоімовірно, що залишиться бодай одна сфера життя, на яку він не зможе впливати.

Проте в умовах єдинопланування та вільного конкурентного ринку вплив уряду на громадян має суттєві відмінності. Якщо уряд проводить загальне планування економіки країни, то разом визначає все, що кожний громадянин отримуватиме. Прибуток кожного громадянина в умовах вільного ринку визначається конкуренцією, співвідношенням попиту і пропозиції та іншими економічними чинниками. Звичайно, уряд може на це впливати, але лише опосередковано, через законодавство. Це є однією з головних відмінностей між тоталітарною та ліберальною системами. Ліберальна економіка, на відміну від тоталітарної, функціонує не за вказівками уряду, а за об'єктивними економічними законами. Її альтернативою є авторитарна економіка, що ґрунтується на монополії влади в економічній сфері, та виростаюча з неї тоталітарна економіка з повним контролем правлячої верхівки над усіма цілями людини та її становищем у суспільстві. Звичайно, уряд, що займається загальним плануванням всієї економіки, принаймні декларативно, здійснюватиме розподіл вироблених матеріальних благ між громадянами згідно з якимось уявним ідеалом справжньої справедливості. Але знайти єдину шкалу цінностей для проведення роздачі матеріальних благ, що відповідала б такому ідеалу, була б прийнятна для всіх членів суспільства та виправдала б, в їхніх очах, ієрархічну структуру, на яку б

розподілилося суспільство, надзвичайно важко. На практиці під час розподілу можуть виникати сотні питань, на які не матиме відповіді навіть найбільш продумана шкала цінностей із справедливого розподілу суспільних благ між конкретними людьми. Імовірно, базовим принципом для побудови такої шкали цінностей справедливого розподілу може бути принцип абсолютної рівності всіх людей без винятку, тобто все ділити порівну між усіма. Цей принцип, на перший погляд, є найсправедливішим, але, оскільки внесок кожного індивіда різний, то ті, хто, на їхній погляд, зробив більший внесок, ніж отримав, відчуватимуть несправедливість. Якщо змінити принцип всезагальної рівності на принцип оплати відповідно до об'єктивних результатів праці, то він від початку закладений у ліберальній вільноринковій конкурентній економіці, і перенесення його у планову економіку призведе до фактичного його спотворення. Адже оцінка результатів праці кожного члена суспільства знову буде віддана на суб'єктивний розсуд адміністративно-бюрократичного апарату, тобто чиновництва, якому доведеться шукати справедливу шкалу цінностей, яку знайти дуже складно, а практичне її втілення завжди буде під загрозою, оскільки все залежатиме від особистих інтересів, а також симпатій та антипатій конкретного чиновника.

Звичайно, справедливість неможлива без рівності, але переважна більшість людей не прагне механічної всезагальної рівності, вкладаючи у значення слова «рівність» дещо інші значення, наприклад такі, як рівність перед законом, а не рівність частки розподілу суспільних благ, у грошовому еквіваленті [147, с. 120].

Неприйняття рівності як рівності «все забрати у всіх і поділити порівну між усіма» призводить до того, що ні влада, ні суспільство не можуть мати готових відповідей на питання, що постануть при практичному втіленні загального плану та розподілі результатів праці, які отримані згідно з таким планом. Виникає потреба вирішувати кожний конкретний випадок окремо, порівнювати різних індивідів та різні соціальні групи. Звичайно, бідні верстви суспільства бажатимуть, щоби більше було забрано в багатих, на їхню користь, з чим багаті, зрозуміло, не погоджуватимуться. При практичній реалізації розподілу матеріальних благ зіткнення інтересів окремих осіб і суспільних груп може бути

настільки гострим, що про принцип рівності доведеться забути. Як правило, людям важко повірити, що не існує моральних стандартів, які дають можливість абсолютно надійно, чи принаймні задовільно, вирішувати подібні питання, ніж їх вирішують у конкурентній системі вільного ринку. По суті, такі сподівання є безпідставні.

«Чесна справедлива ціна» і «правильна справедлива оплата» – це тільки оціночні судження, що цілком залежні від особистих інтересів і уявлень того, хто оцінює. Тому малоімовірно, що вони повністю, а то й частково, збігатимуться з оцінкою інших осіб. Політико-економічні уявлення про справедливість ціни і заробітної плати більшості західних суспільств сформувалися під дією вільного конкурентного ринку, і навіть якщо він буде ліквідований, під натиском лівих ідеологій, вони не зникнуть одночасно. Справедлива ціна – це лише звична ціна, що встановлюється шляхом збалансування попиту і пропозиції, конкуренції, інших економічних чинників, та, обов'язково, відсутності монополії чи монопольної змови кількох конкуруючих виробників. Щодо справедливості заробітної плати, то це дуже спірне питання, що визначається не лише економічними факторами, а й уявленнями про справедливість робітників і роботодавців. Імовірно, вони завжди перебуватимуть у постійному протистоянні: перші вважатимуть свою оплату недостатньою, а другі – більш ніж достатньою. Істина десь посередині, та вона відрізнятиметься для вільного ринку і планової економіки. У принципі, можна встановити «справедливу ціну» за який-небудь конкретний товар або «справедливу оплату» за якусь конкретну роботу, якби вже на початках знати, скільки цього товару або який обсяг роботи необхідний безвідносно до їхньої собівартості. Тоді уряд, що здійснює планування, може вирішувати, яка ціна чи обсяг заробітної плати потрібні, щоб забезпечити попит. Тому для того, щоб встановлювати «справедливі» ціну й оплату, потрібно вирішувати скільки випускати товарів кожного виду. Якщо буде прийняте рішення, що потрібно менше вчителів, бо наявні робочі місця зайняті або їх взагалі не вистачає, тому наявну потребу можна задовольнити за допомогою тих вчителів, які погодяться отримувати меншу зарплату, то «справедлива» зарплата

буде більш низькою. Уряд, що приймає загальний економічний план для всієї країни, встановлює ієрархію і пріоритети різноманітних цілей у виробництві, тим самим визначає, чий інтереси (яких соціальних груп) є важливішими. І розглядаючи людину не тільки як засіб, він повинен брати до уваги соціальні наслідки своїх рішень. А це означає, що планування призводить до прямого контролю над умовами існування людей, а отже і над самими людьми [147, с. 122].

Це стосується людей не тільки як представників різних професійних груп, а й кожної людини окремо. Заведено вважати, що прибуток робітників однієї професії є більш-менш однаковим. Проте насправді різниця у прибутках між успішним і неуспішним слюсарем, електриком, спортсменом, актором, письменником та представниками будь-якої іншої професії, може бути дуже значною, доходячи до рівня різниці між класами власників і найманих робітників. Звичайно, при єдиноплануванні уряд намагатиметься ввести певну стандартизацію, наприклад, через створення кваліфікаційних категорій, але суть справи це не змінює. Це все одно є дискримінацією, що здійснюватиметься свідомо, через прикріплення людей до встановлених категорій із фіксованою сумою прибутку кожного. Очевидно, що це втрата свободи, адже в таких умовах жодний із членів суспільства не залишиться економічно вільним, а значить і політично. Можливо, люди були б готові прийняти раз і назавжди встановлені закони, наприклад, про рівність, подібно до того, як вони приймають волю випадку чи зміни погоди, але щоб купка людей при владі оцінювала всіх інших і давала, на власний розсуд, комусь більше, комусь менше, – це суспільство може прийняти тільки внаслідок залякування і терору. Саме такими методами захоплювали владу комуністичні і соціалістичні партії у ХХ столітті. Одне з головних питань, що постає перед урядом у плановому суспільстві, – це питання про те, який ідеал з багатьох повинен підкорити собі всі інші, щоб мобілізувати все суспільство та всі наявні в нього ресурси. Адже для успішного планування обов'язково потрібна єдина, загальна для всіх система цінностей. Саме тому обмеження в матеріальній сфері ведуть до втрати духовної свободи.

Представники лівих ідеологій планують вирішити цю проблему через освіту. Проте мало ймовірно, що це можливо. Багато знань не навчають не тільки мудрості, а й моральності, не створюють етичних цінностей. Жодна освіта не в силах змусити людей дотримуватися однакових поглядів на моральні проблеми, що виникатимуть внаслідок свідомої регуляції всіх сфер життя суспільства. Лише «сліпа» віра, а не раціональні переконання можуть виправдати конкретний план.

Свободу неможливо зберегти в суспільстві, де перемагає ідея політичної партії, що повинна охоплювати всі аспекти існування людини, від колиски до могили, та керувати всіма її переконаннями, а також має бути готова будь-яку проблему перетворити на питання партійної ідеології. Яскравим прикладом цього є всі країни, що пережили соціалізм [147, с. 124].

Поки соціалістичний рух пов'язаний з інтересами якоїсь конкретної соціальної групи, що, як правило, складається з висококваліфікованих промислових робітників, питання напруження єдиного бачення на статус різних індивідів у суспільстві легко узгоджується. Подібний рух безпосередньо зацікавлений у підвищенні соціального статусу конкретної групи. Але бачення проблеми змінюється, коли з розвитком руху всім стає очевидно, що прибуток і суспільне становище будь-якої людини визначатимуться державним апаратом примусу. Тоді всі, хто хоче зберегти або покращити свій стан, намагатимуться стати членом організованої групи, що здатна впливати на державний апарат і навіть контролювати його у своїх інтересах. У боротьбі інтересів, що почнеться після цього, зовсім не обов'язково переможуть інтереси найбільш бідних чи найбільш багатих груп.

Фрідріх фон Гаек пише: «Теорія і практика соціалізму, навіть якщо вони не заражені марксистською догматикою, виходять з ідеї поділу суспільства на два класи, інтереси яких лежать в одній царині, але є антагоністичними, – класу капіталістів і класу промислових робітників. Соціалізм завжди розраховував на швидке зникнення старого середнього класу й абсолютно не помітив виникнення нового середнього класу – незліченної армії конторських службовців і машиністок, адміністраторів і вчителів, торговців і дрібних чиновників, а також

представників нижчих розрядів різних професій. Протягом певного часу цей клас надавав лідерів для робітничого руху. Але згодом, коли ставало зрозуміло, що становище цього класу погіршується, якщо порівнювати зі становищем промислових робітників, ідеали робітничого руху втратили для цих верств свою привабливість. І хоча всі вони залишаються соціалістами в тому значенні, що виражають незадоволення капіталістичною системою і вимагають розподілу матеріальних благ відповідно до своїх уявлень про справедливість, проте саме це уявлення виявилось зовсім не схожим на те, яке втілено у практиці старих соціалістичних партій» [147, с. 125–126].

Ліві ідеології, такі як фашизм, націонал-соціалізм, соціалізм і комунізм, перемогли, зокрема, тому, що насправді їхня теорія обіцяла привілеї тим, хто їх підтримає. Задекларована рівність на практиці обернулася пануванням інтересів певного класу. Диктатура пролетаріату стала диктатурою номенклатури.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що «суперечка про ринковий порядок і соціалізм є суперечкою про виживання – ні більше, ні менше. Наслідування соціалістичної моралі призвело б до знищення більшості сучасного людства і зубожіння більшої частини тих, хто залишився б» [149, с. 9].

4.4 Свобода і захищеність

Політична свобода неможлива без свободи економічної, а економічна – без економічної захищеності, що своєю чергою неможлива без приватної власності. Святість та недоторканість приватної власності, із правом продавати, купувати, здавати і брати в оренду та передавати у спадок, або не робити цього, за власним бажанням та на власний розсуд, є основою економічної захищеності. Якщо людину позбавити приватної власності, а всі засоби виробництва націоналізувати, то єдиним роботодавцем залишається держава, а фактично, чиновництво, тоді опозиція означає голодну смерть, а підтримка влади – втрату свободи. Приказка «хто не працює, той не їсть» змінюється на «хто не підкоряється, той не їсть».

Щоби знищити будь-яку свободу, як політичну, так і економічну, достатньо провести загальну націоналізацію.

Звичайно, захищеність, що отримує людина від володіння приватною власністю, не може гарантувати захист від будь-чого. Загалом, Фрідріх фон Гаєк розділяє захищеність на два типи. Перший тип – це обмежена захищеність, яка повинна бути доступна для всіх, тому є не привілеєм, а законною вимогою кожного члена суспільства. Обмежена захищеність – це гарантований прожитковий мінімум для всіх, тобто що б не сталося з людиною: втратить робоче місце, чи працездатність, чи власність, використання якої давало їй прибуток, вона обов'язково буде забезпечена мінімумом їжі, води, ліків, одягу та всього, що потрібно для фізичного виживання. Другий тип Гаєк називає абсолютною захищеністю, що у вільному суспільстві не повинна існувати, щоправда, можливі винятки, як, наприклад, судді. Абсолютна захищеність – це захищеність, що гарантує не тільки мінімум, який необхідний для фізичного виживання, але й деякий рівень добробуту для певних осіб чи певних категорій суспільства [147, с. 129].

Інакше кажучи, є загальний мінімальний рівень прибутку та є рівень прибутку, який вважається заслуженим для певної людини або групи людей. Захищеність першого типу може бути і в ринковій, і у плановій економіці. Захищеність другого типу властива, як правило, плановій економіці, з її економічною несвободою та повним урядовим контролем над виробництвом і споживанням. Розвинуті західні країни вже досягли такого економічного розвитку, що можуть гарантувати захищеність першого типу, тобто мінімальний прожитковий рівень для всіх членів суспільства, без винятків, не ставлячи під загрозу свободу. Звичайно, визначення мінімального прожиткового рівня викликає багато запитань. Яким саме він повинен бути, що саме людина має гарантовано отримувати від суспільства у критичній ситуації? Також надзвичайно важливим є питання про те, чи має право громадянин, що перебуває на суспільному утриманні, користуватися тими ж свободами, що й інші громадяни [147, с. 130]. Неувага до таких проблем може призвести до серйозних політичних

ускладнень. У будь-якому разі, немає жодного сумніву, що певний мінімум їжі, одягу та житла, який достатній для збереження життя, здоров'я і працездатності, повинен бути забезпечений кожному громадянину, без винятків. Нещасний випадок, хвороба, звільнення, не за власним бажанням, та будь-які інші критичні ситуації, надання допомоги в яких не призводить до симуляції та зловживання, не послаблює бажання людини уникнути шкоди та боротися самостійно з її наслідками, потребують організації соціального забезпечення на державному рівні. Державне соціальне забезпечення повинно бути виваженим, щоб, з одного боку, надавати за необхідності кожному громадянину прожитковий мінімум, з іншого боку, не ослаблювати ефективність конкуренції та не викликати патерналізму. В принципі, намагання держави захистити в такий спосіб громадян є сумісним з індивідуальною свободою. Землетруси, повені та інші стихійні лиха – це біда, якої люди не можуть повністю уникнути, тому, поза сумнівом, необхідна суспільна допомога. Врешті, є значна проблема протидії наслідкам спадів в економічній активності та безробіттю, що супроводжує їх. Це надзвичайно складне питання, для його вирішення потрібне урядове планування, але не таке, що замінить собою ринок та економічну свободу, з її невід'ємним елементом – банкрутством, тобто повною особистою відповідальністю за власні економічні рішення. У будь-якому разі, необхідність надання мінімального прожиткового рівня для всіх, хто постраждав від економічної депресії чи будь-чого іншого, зовсім не рівнозначна введенню системи такого планування, що несе загрозу для свободи. Планування, небезпечне для свободи, – це планування для захищеності другого типу, тобто абсолютної захищеності, що гарантує не прожитковий мінімум, а певний рівень добробуту, за будь-яких економічних обставин. Мета такого планування – застрахувати окремих осіб, групи від того, що є нормою та нерідко відбувається в суспільстві, яке ґрунтується на конкуренції, а саме від зменшення чи втрати прибутку. Поза сумнівом, що таке зменшення чи втрата прибутку, тобто збитки, є об'єктивним наслідком економічної ефективності праці людини, звичайно, якщо конкуренція була добросовісною та якщо це ніяк не пов'язано з її особистими суб'єктивними чеснотами. Якою б

чесною та високоморальною не була людина, її прибуток, в умовах вільного конкурентного ринку, визначається іншими чинниками економічного характеру, передусім попитом на товари чи послуги, що вона виробляє. Вимога абсолютної захищеності – це вимога, що руйнує економічну свободу, а разом і політичну. В економічно вільному суспільстві, тобто в суспільстві з вільною конкурентною ринковою економікою, прибуток кожної людини є об'єктивним результатом її праці та оцінкою користі, що приносить вона суспільству в порівнянні з іншими, навіть якщо при цьому не враховуються її моральні якості. Як правило, результати роботи дорівнюють затраченим зусиллям, але не завжди. Також інколи буває так, що якась справа стає непотрібною. Це може трапитися в суспільстві будь-якого типу. Як правило, таке відбувається внаслідок науково-технічного прогресу. Наприклад, так сталося із колись надзвичайно почесною професією – метранпажа, старшого складача друкарні, який верстає набір. Звичайно, для будь-якого професіонала своєї справи, майстерність якого набута багатолітньою практикою, інколи навіть десятиліттями роботи, є трагедією знецінення і втратою професії внаслідок запровадження нових винаходів, що, поза сумнівом, приносять велику користь суспільству. XX століття особливо багате на такі приклади, що змінили життя мільйонів людей. Коли людина втрачає роботу і прибуток, який вона приносила, хоч і була майстром своєї справи та працювала багато, важко їй наполегливо, це викликає співчуття і бажання допомогти. Тому більшість суспільства підтримує та вважає справедливими вимоги до держави забезпечити належний рівень прибутку для таких людей. Як наслідок, уряди в багатьох країнах не тільки надають постраждалим прожитковий мінімум, але нерідко гарантують отримання стабільного прибутку на попередньому рівні, у такий спосіб вони втрачають рятуючи і водночас призводять до занепаду всього суспільства, разом із «врятованими». Якщо уряд штучно і незалежно від реальних результатів праці утримує прибуток частини суспільства на певному рівні, коштом всього суспільства, то, фактично, одним громадянам надаються привілеї, а соціальний захист всіх інших зменшується. У таких випадках також страждає свобода, адже щоб зберегти свободу вибору праці, уряд не може гарантувати

стабільність прибутків для всіх. Надання для всіх людей гарантій стабільності їхніх прибутків можливе тільки при знищенні свободи вибору життєвого поприща. Звичайно, такі всезагальні гарантії популістські політики представляють перед суспільством як мету, до якої потрібно прагнути, але на практиці все відбувається зовсім інакше. У реальності такі гарантії роздаються частинами, то одній групі людей, то іншій, як наслідок, у більшості суспільства, що залишається поза роздачею таких гарантій (хоч вони роздаються за її рахунок), росте невпевненість у завтрашньому дні. Це призводить до того, що цінність таких гарантій у суспільній свідомості постійно зростає, тому їх хочуть отримати всі, навіть якщо за це доведеться розплатитися свободою. Якщо захищати тих, чия праця стала менш корисною, з огляду на різні обставини, яких вони не могли передбачити та уникнути, компенсуючи їм збитки, одночасно обмежуючи прибутки тих, чия користь не зменшилася, а то й виросла, то оплата праці втрачає будь-який зв'язок з реальною користю, що вона приносить. Вона починає визначатися тільки суб'єктивними уявленнями, інтересами та симпатіями й антипатіями чиновників, а не справжнім попитом суспільства на товари і послуги. Оплата праці перестане бути стимулом, що штовхатиме людей якісно робити і вдосконалювати той чи інший продукт. Більше того, люди навіть не зможуть судити, наскільки корисними були б нововведення. Процес суспільного розвитку стимулює людей змінювати робочі місця і професії, але якщо уряд надає соціальні гарантії збереження наявних прибутків на колишньому рівні, не зважаючи на реальні економічні результати, він починає штучно гальмуватися. При гарантованому урядом рівні прибутку людям байдуже, чи залишатися на робочому місці, чи ні. Адже вони не виграють і не програють, якщо залишаться чи перейдуть на інше робоче місце. Тому право вибору, фактично, переходить до тих, хто розподіляє прибутки.

Питання, що тут виникає, – це питання, як стимулювати людей працювати краще, виконувати свою роботу добросовісно. Однак це питання не вичерпує всієї проблеми. Поза сумнівом, люди повинні мати стимул для старанної праці, але не менш важливим є право вільного вибору праці. Також необхідно, щоб у

суспільній свідомості існувало просте і зрозуміле мірило відносної соціальної користі кожної професії та роду занять. Навіть якщо людина має найбільш благі наміри, їй складно вибрати одну справу з багатьох, якщо переваги, що має кожна з них не пов'язані з їхньою користю для суспільства. Аби людина мала бажання змінити роботу і професійне середовище, до яких звикла і, можливо, любить, потрібно, щоб соціальна цінність кожного місця праці, яка змінюється відповідно до обставин, відображалася у розмірі заробітної плати [147, с. 133].

Людина лише за умови фінансової чи особистої зацікавленості готова віддавати всі сили роботі. Проблема стимулювання є важливою і у сфері виробничої праці, і у сфері організації та управління. Застосування методів інженерного проектування до цілої країни порушує питання трудової дисципліни та добросовісності виконання роботи, адже, на відміну від вільного конкурентного ринку, прямої фінансової зацікавленості в якості результатів своєї праці в таких умовах немає. Тож щоб уникнути швидкого краху єдинопланування, все одно потрібно залишити хоча б маленьку зону непланованої економічної діяльності. Особливо це важливо на ринку праці, де повинен бути якийсь додатковий резервуар, з якого можна набирати робітників. Якщо робітника звільнено, то він повинен зникнути не тільки з місця роботи, а також із кошторису заробітної плати. За відсутності такого резервуару трудову дисципліну доведеться підтримувати лише тілесними покараннями, як при рабстві. Що стосується недбалості та халатності при виконанні управлінської праці, то в умовах вільної конкурентної економіки останньою карною інстанцією є судовий виконавець, а при плановій економіці – палач [147, с. 134].

В умовах планової економіки директор будь-якого заводу матиме значні повноваження, але його прибуток і соціальний статус мало залежатимуть від економічної ефективності довіреного йому підприємства, зрештою, як і тамтешніх робітників. Оскільки ні директор, ні працівники не ризикують і не виграють, або програють, з усіма наслідками, що є у вільній ринковій економіці, враховуючи процедуру банкрутства, вирішальним чинником їх успішності є не добросовісність виконання службових обов'язків, а лояльність до вищих

керівників, згідно з ієрархією єдинопланування, та деяка правилоподібність поведінки. Помилка власника заводу у вільній конкурентній ринковій економіці – це економічна помилка, за яку він розплачується економічними збитками, а помилка директора заводу при плановій економіці – це вже не економічна помилка, а кримінальний чи, частіше, політичний та ідеологічний злочин проти народу, з усіма відповідними наслідками. Допоки директор заводу, при плановій економіці, дотримується неписаних правил адміністративно-чиновницького апарату та всіляко демонструє лояльність до вищого керівництва, він може бути набагато впевненіший у стабільності свого становища і прибутку, ніж власник заводу, що працює в умовах вільної конкурентної економіки. Проте тільки він відходить від лояльності щодо вищого керівництва, або вирішив висловити незгоду з «генеральною лінією політики партії та уряду», наслідки будуть гірші від банкрутства. Директор заводу при єдиноплануванні соціально захищений, поки ним задоволене керівництво, але цей захист купується ціною свободи, і економічної, і політичної. Отже, людство стоїть на роздоріжжі між двома несумісними шляхами суспільного устрою, що ведуть у протилежні боки, взаємозаперечуючи один одного. Це правий капіталізм, який часто називають комерційним, та лівий соціалізм, або, в більш крайній формі, комунізм, що часто називають воєнізованим. Терміни, які їх характеризують, неточні та нерідко піддавалися зловживанню, тому початкові їх значення спотворені. Деяка термінологічна плутанина приховує той факт, що вказані шляхи – це реально наявна альтернатива і третього не дано [147, с. 134]. Людині або дається свобода, із правом вибору та відповідальністю за власний вибір, або свобода забирається, а разом з нею і право вибору та відповідальність за нього. Вдалою ілюстрацією суспільного устрою лівого типу є армія, де роботу і робітників розподіляє командування та будь-яка дія відбувається лише за командою. Звичайно, армія дає тільки приблизне уявлення про суспільство, що організується за подібним типом. Такий суспільний устрій, з ієрархічними відносинами, добрий і життєво необхідний для армії, але для всього іншого суспільства він згубний та повністю знищує свободу. Якщо він і дає якусь

захищеність, то це захищеність казарм і бараків. Звичайно, цілком можливо у вільному суспільстві створити, крім армії та інших силових відомств, інші сфери життя, організовані за таким принципом, якщо на це добровільно погодяться ті, хто братиме у цьому участь, але робити такий образ життя єдиним для всього суспільства – неприпустимо. На практиці це означає пов'язати його путами авторитаризму чи тоталітаризму. Імовірно, що добровільна трудова служба, організована за військовим зразком, є одним з найкращих способів, завдяки якому уряд може дати всім роботу і мінімальні засоби для виживання. І якщо подібні пропозиції відкидалися, то тільки тому, що люди, які готові пожертвувати свободою заради захищеності, вимагали також позбавити свободи тих, хто на це не погоджувався. Поза сумнівом, ніхто не має права відбирати свободу в інших, навіть в ім'я благих цілей. Якщо тільки частина суспільства так організована, то присутня в ній несвобода компенсується тим, що поряд є і вільне життя, куди, при бажанні, можна перейти [147, с. 135].

Ідеал прихильників лівого шляху устрою суспільства – це перетворити його на велику єдину фабрику з рівною працею і рівною оплатою та ввести до такої фабрики всі країни і народи планети Земля. Малоімовірно, що серед людей знайдеться багато охочих обміняти свободу на пайку в такій загальносвітовій фабриці, якби не обіцяли їй гарантованість. Але якщо уряд надаватиме абсолютну захищеність то одній, то іншій соціальній групі, це дуже негативно впливатиме на настрої в суспільстві. Бажання отримати гарантію добробуту з державного бюджету для певної частини суспільства може стати сильнішим за бажання свободи. Звичайно, така гарантована захищеність одних – це завжди більша незахищеність всіх інших. Якщо для когось гарантований певний шматок від суспільного пирога, який постійно змінюється в розмірах, то завжди є ризик, що хтось інший залишиться голодним. Одночасно послаблюється дія головного чинника безпеки, що властивий вільній конкурентній економічній системі, – це багатоальтернативність відкритих для кожного можливостей.

В умовах ринкової економіки захищеність окремих груп може бути забезпечена лише через особливі методи планування, що називаються рестрикції. Щоб гарантувати певний рівень прибутку виробникам якогось товару, потрібний «контроль», тобто обмеження обсягу виробництва, що дає змогу встановлювати «відповідні» ціни та отримувати «необхідний» прибуток. Але це обмежує можливості всіх інших виробників. Якщо виробник, неважливо підприємець це чи робітник, буде застрахований від наслідків діяльності підприємств, які не входять до монопольних об'єднань та виробляють той самий товар за нижчою ціною, фактично, це означає, що інші перебувають у гіршому становищі та не допускаються до відносного добробуту, який досягнуто в конкретній галузі. Будь-які обмеження доступу нових виробників до певного сегменту ринку зменшує їхню впевненість у завтрашньому дні. Що більшою буде кількість людей та галузей із гарантованим, за рахунок державної казни, прибутком, тим меншими будуть захищеність та можливості заробити всіх інших членів і груп суспільства. Коли робітники штучно захищеної галузі мають можливість збільшувати свій прибуток, через недопущення інших робітників, то ті, хто залишився без роботи, нерідко взагалі не мають можливості працевлаштуватися. Як наслідок, зміни кон'юнктури ринку призводять до сплесків безробіття. Безсумнівно, що безробіття у ХХ столітті пояснюється значною мірою прагненням отримувати урядові гарантії економічної захищеності. Лише той, хто на собі відчув повну безнадійність становища людини в розділеному непроникними соціальними бар'єрами суспільстві, хто виявився позбавленим можливості працевлаштуватися на робочі місця, з гарантованою заробітною платою, тільки той може зрозуміти, яка прірва розділяє безробітного та щасливого власника робочого місця, який настільки захищений від конкуренції, що навіть не думає потіснитися. Звичайно, це не означає, що працевлаштовані повинні віддати свої робочі місця безробітним, але все ж таки вони не повинні бути штучно, через урядові преференції, ізольовані від загального нещастя та нести разом з усіма іншими збитки, через зменшення або принаймні не збільшення заробітної плати. Проте це неможливо, поки існує

переконавання, підтримуване урядом, що соціальна захищеність повинна бути абсолютною, а не обмеженою, і гарантувати не мінімальний прожитковий рівень, а збереження прибутків на певному рівні, незалежно від рентабельності. Внаслідок такого урядового підходу до економіки різким коливанням піддаються не ціни і заробітні плати, а виробництво і зайнятість. Мабуть, в історії людства ще не було такої експлуатації, як ця, викликана урядовою «регуляцією» конкурентних відносин. Фактично, це експлуатація виробниками, які твердо стоять на ногах, менш успішних виробників або початківців. Існує небагато гасел, які завдали стільки шкоди, скільки заклики до стабілізації цін або заробітків, тому що, зміцнюючи становище одних, вони ослаблюють становище інших. Що більше уряд намагається забезпечити загальну абсолютну економічну захищеність, втручаючись у саморегуляцію вільного конкурентного ринку, то меншою стає справжня економічна захищеність людей. Та, що важливо, це призводить до сильного соціального розриву між тими, хто отримав привілеї, і тими, хто їх не одержав. Саме ж перетворення захищеності на привілеї робить її більш бажаною в очах значної частини суспільства. Зростання кількості тих, хто отримав привілеї, і посилення розриву між ними та всіма іншими призводить до спотворення моральних і соціальних цінностей. Тому вже не економічна свобода, а разом з нею і політична, а економічна захищеність, навіть в обмін на свободу, визначають успішність і соціальний статус людини в суспільстві [147, с. 137].

Ліві ідеології розповсюдили в західних суспільствах осудження підприємництва та бажання заробляти більше, як щось аморальне і погане, навіть якщо це відбувається чесним шляхом, без жодних порушень закону. Антикапіталістична пропаганда змінила цінності дуже багатьох людей, зокрема підмінивши цінність економічної свободи та вільного конкурентного ринку на економічну захищеність командно-адміністративної планової економіки, хоча така захищеність – не більше ніж пропагандистський міф.

Коли тільки державна служба забезпечує становище в суспільстві, а виконання службових обов'язків вважається чимось більш гідним, ніж вільне

підприємництво, коли всі види економічної діяльності, які не дають місця в державній ієрархії або права на гарантований фіксований прибуток вважаються майже непристойними, значна частина суспільства надасть перевагу не свободі, а захищеності. Не варто дивуватися, що багато людей не зможуть побороти спокусу замінити свободу на захищеність, якщо альтернативою невільному, але захищеному становищу є непередбачуваність вільного конкурентного ринку, який викликає презирство, і в разі невдач, і в разі успіху. Коли подібні ліві настрої починають наповнювати суспільство, слово «свобода» втрачає свій позитивний зміст, стаючи майже лайливим. Люди, обмануті антиліберальною пропагандою, починають думати, що свобода – це маловартісна і непотрібна річ, якою можна безболісно пожертвувати або поміняти на обіцянки захищеності [147, с.139].

Поза сумнівом, надання за потреби всім без винятку громадянам прожиткового мінімуму повинно бути невід’ємною частиною політики будь-якого уряду. Так само, як і застосування заходів на підтримку вибору людьми більш перспективних справ. Але щоб такі заходи були успішними та не загрожували свободі особистості, будь-які гарантії потрібно надавати поза межами вільного конкурентного ринку. Конкуренція повинна функціонувати безперешкодно. Урядова гарантія прожиткового мінімуму важлива для збереження свободи, адже більшість людей готова йти на ризик, якщо він не дуже великий. Тобто будь-який громадянин повинен бути впевненим, що в разі банкрутства його підприємницької справи йому та його родині буде на що жити. Головне, щоб гарантія прожиткового мінімуму не переростала в гарантію збереження рівня прибутку, попри реальні економічні результати праці, бо тоді вона несе загрозу для свободи і можливий занепад економіки. Надзвичайно небезпечно для свободи протиставлення її захищеності, воно вводить в оману багатьох людей. Насправді свобода – це і є захищеність. Людина, що не має свободи, що залежна від волі когось іншого, завжди буде перед цим кимось незахищена. Лише маючи свободу від чужої волі, можна бути захищеним від неї. Обмін свободи на захищеність призводить до втрати і свободи, і

захищеності. Свобода – найголовніша цінність для людини, і вона не дається задарма. За свободу потрібно платити матеріальними жертвами, а інколи, на жаль, і життям.

Висновки до розділу 4

У четвертому розділі досліджено розуміння Фрідріхом фон Гаєком економічної свободи, якій вчений надає надзвичайно великого значення. Гаєк переконаний, що без економічної свободи не може бути і свободи політичної, і будь-якої іншої. Класичний лібералізм, який сповідує та теоретиком якого був Гаєк, є індивідуалістичною ідеологією на протигагу лівим ідеологіям, в основу яких покладено колективізм. Першооснова індивідуалізму – це абсолютна цінність людської особистості та її свобода, обмеженням якої може бути тільки свобода інших індивідів.

У ХХ столітті була дуже популярною ліва ідея єдиного централізованого урядового всеохопного загальнодержавного планування, або коротко – єдинопланування. Гаєк вважає її особливо шкідливою, руйнуючою економічну та політичну свободу. Єдинопланування неможливе без єдиномислення, а свобода неможлива при єдиномисленні. Крім того, єдинопланування позбавляє людину права вибирати власні цілі відповідно до своїх особистих потреб і уподобань, тому коли все суспільство змушують працювати на єдину мету, яку встановлює уряд, економічна свобода неможлива початково.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що людина повинна бути господарем собі, незалежним суб'єктом, який сам знає, що для нього добре і що погано. Без свободи економічної людина ніколи не зможе бути господарем самої себе. А економічна свобода можлива тільки за умови приватної власності на засоби виробництва, зокрема землю, як засіб виробництва. Якщо людину позбавити приватної власності, а всі засоби виробництва націоналізувати, то єдиним

роботодавцем буде держава, а фактично, чиновництво, тоді опозиція означає голодну смерть, а підтримка влади – втрату свободи. Приказка «хто не працює, той не їсть» змінюється на «хто не підкоряється, той не їсть». Щоби знищити будь-яку свободу, і політичну, і економічну, достатньо провести загальну націоналізацію. Приватна власність – це той водорозділ, що розділяє праві та ліві ідеології. Фрідріх фон Гаєк вважає, що існує тільки дві моделі економіки – права ліберальна, у формі вільного конкурентного ринку, з приватною і, частково, державною власністю на засоби виробництва, та ліва соціалістична, чи комуністична, у формі командно-адміністративного єдинопланування, з лише державною формою власності на засоби виробництва.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що економічна свобода неможлива без права виробляти, купувати та продавати товари і послуги за будь-якою ціною, на яку знайдуться споживачі. Будь-які спроби контролювати ціни чи кількість вироблених товарів і послуг обмежують економічну свободу та призводять до дезорієнтації ринку, тому що коливання цін перестають відображати реальний стан ринку, його кон'юнктури та більше не можуть бути орієнтиром для виробників і споживачів. Втім, на думку вченого, уряд може і повинен вживати заходи, що не зменшують економічної свободи та не впливають на добросовісність конкуренції, але захищають людей. Так, наприклад, уряд зобов'язаний встановлювати санітарно-гігієнічні та екологічні норми і правила для виробництва, забороняти використовувати шкідливі речовини, контролювати точність приладів міри ваги, довжини й об'єму, які використовують під час продажу, тривалість робочого дня і щорічної відпустки, протипожежну безпеку тощо. Наявність економічної свободи не призводить до відсутності роботи для уряду.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що добросовісна чесна конкуренція – це найкращий спосіб управління економікою, більш ефективний, ніж централізоване урядове управління. Знищення конкуренції – це несвобода для споживачів, які стають заручниками монополістів та урядовців. Конкуренція є фундаментом економічної свободи, а отже й політичної.

Економічна свобода настільки поєднана з політичною свободою, що відмова від неї, як від чогось неважливого, такого, що можна знехтувати та ради чого не варто протестувати, призводить до втрати будь-якої свободи. Фрідріх фон Гаек стверджує, що там де немає економічної свободи, там немає свободи загалом.

Основні положення розділу відображено в публікаціях дисертанта [58; 61; 65; 66; 67].

РОЗДІЛ 5

МЕЖІ СВОБОДИ ОСОБИ ТА ВЛАДИ ДЕРЖАВИ

5.1 Децентралізація

Сучасні держави, навіть федеративні, мають дуже високий ступінь централізації. Однією з причин такого стану є велика кількість війн в історії людства, у таких випадках держава повинна бути сильною, чого неможливо досягнути без жорсткої централізованої вертикалі. Але що добре у воєнний час, не завжди добре в мирний. Надзвичайний стан потребує надзвичайних повноважень, а звичайний стан – звичайних. Необхідно, щоби структура влади відповідала цим простим вимогам.

Федеральний устрій, на відміну від унітарного, передбачає двопалатний парламент. У схемі, що пропонує Фрідріх фон Гаек, поділ парламенту на дві палати має інше призначення, проте у федерації початкову функцію двопалатності можна зберегти в інший спосіб. Наприклад, подвійним підрахунком голосів, принаймні в урядовій палаті, один раз «по головам», а другий раз – об'єднуючи голоси за регіонами, які вони представляють [150, с. 453].

Для країн з федеральним устроєм бажано, зберігши єдиний законотворчий орган, щодо уряду дотримуватися федерального принципу. Тобто немає потреби на кожному рівні влади мати і законодавчий, і урядовий орган влади, адже урядова влада обмежена законодавчою, незалежно від того, на яку територію поширюється. Проте так буває не завжди, є винятки, коли центральний уряд править землями з різним правом, наприклад, у Великобританії, де Англія та Шотландія мають різне приватне право, або в США, де в більшості штатів діє звичайне право, а в одному – кодекс Наполеона. Також трапляються випадки, коли верховна влада видає закон загальний для багатьох, в іншому незалежних урядів, зразком такого є Британська Співдружність Націй.

В унітарних та, особливо, федеральних країнах бажана децентралізація, коли центральний уряд передає частину урядових функцій регіональним і місцевим органам влади, що повинні бути обмежені в праві використовувати примус. Часто централізації сприяють бажання бідних регіонів отримувати більше з центрального бюджету, коштом багатших регіонів. В умовах демократії більшості, щоб залишатися більшістю, потрібно більше голосів, тому, аби підкупити бідніші регіони, це їхнє бажання використовують та вводять до великих територіальних адміністративних одиниць, де їхня частка зростає коштом інших більш забезпечених регіонів.

Необмеженість демократії істотно посприяла посиленню централізованої влади, що забрала собі більшість функцій, які раніше належали регіональним і місцевим органам влади. Мабуть, за винятком Швейцарії, центральні уряди забрали собі всю повноту влади в європейських країнах та в більшості країн світу. Центральний уряд сьогодні займається не тільки загальними питаннями внутрішньої і зовнішньої політики, а й дедалі більше адміністративних послуг контролюються його розпорядженнями. Переважно така тенденція зростання ролі центрального уряду сприймається позитивно, як природна й органічна. Хоча відцентрові і навіть сепаратистські рухи також мають тенденцію до зростання в деяких країнах, таких, наприклад, як Іспанія.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що головною причиною зростання централізованої вищої влади в більшості країн світу є необмежена влада центрального законодавчого органу, особливо в державах унітарного типу, якою не повинен володіти ніхто. Сучасний парламент має владу приймати такі закони та в такій формі, що бюрократія отримує широкі повноваження, які дають їй можливість жорстко контролювати економіку, руйнуючи економічну свободу індивіда та вільний конкурентний ринок. Якщо центральний уряд може ухвалювати рішення, що не компетентна приймати місцева влада, то найкраще можна задовольнити вимоги організованих груп інтересів, піднявши рівень прийняття рішень до столичної влади [150, с. 466].

Щоб зупинити непотрібно велику централізацію правління, потрібно позбавити парламент можливості використовувати законодавчу процедуру для того, щоб наділяти владними повноваженнями адміністрацію, тобто чиновницько-бюрократичний апарат.

Зловживання законом на користь приватних інтересів можна зупинити, за умови, якщо чиновницько-бюрократичний апарат, на чолі з урядом, та урядова палата парламенту не матимуть можливості впливати на його розробку і прийняття. Більшу частину послуг, що надає центральний уряд, бажано було б передати до регіональних і місцевих органів влади. Також місцева й регіональна влада могли б взяти на себе такі функції, як збір податків та встановлення податкової ставки, згідно із загальними правилами, що визначатиме центральний уряд.

Фрідріх фон Гаєк пише: «Я думаю, що у результаті цього місцеве і навіть регіональне правління перетворилось би у квазікомерційні корпорації, конкуруючі між собою за громадян. Вони пропонували би певний набір благ за певну ціну, і їм довелося би прагнути до того, щоби ця комбінація була по крайній мірі не гіршою, ніж у інших районах, розташованих у межах досяжності для громадян цієї місцевості. Якщо закон заборонить обмежувати міграцію і практикувати податкову дискримінацію, місцева влада буде зацікавлена головним чином у тому, щоби залучити людей, здатних у даних умовах вносити найбільший вклад у сукупний продукт. Передача більшості службових функцій уряду низовим одиницям може призвести до відродження комунального духу, вже майже удушеного централізацією» [150, с. 467].

Занадто сильна політична централізація позбавляє людину можливості брати пряму участь у перетворенні місцевості її проживання на комфортне середовище. Імовірно, саме гіперцентралізація влади, що створює відірваність та відсутність можливостей змінювати на краще свою вулицю, свій район, своє місто чи селище, для звичайних громадян є причиною певної дегуманізації у стосунках між ними. Втім, для більшості людей важливо, навіть емоційно, брати участь в управлінні справами своєї місцевості. Але таку можливість у них відбирає бюрократія, що, як правило, дуже далека від реальних місцевих проблем. Хоча,

здавалося б, їй повинно бути вигідно використовувати інтереси людей щодо середовища їх проживання. Проте все відбувається навпаки, сама ідея місцевого активізму часто так лякає місцеву владу, що та намагається її скомпрометувати. Така ситуація є негативним побічним ефектом того, що Фрідріх фон Гаєк називає «великим суспільством», розуміючи під ним абстракцію, тобто якийсь абстрактний економічний порядок, з якого людина черпає ресурси для досягнення своїх цілей і в який вкладає свій анонімний внесок [150, с. 468].

Аби влада становила якомога меншу загрозу політичній та економічній свободі, її потрібно децентралізувати. Вільна конкурентна економіка є найефективнішим засобом зменшення влади одних людей над іншими через децентралізацію.

Немає потреби, щоб уряд володів монополією на суспільні послуги. Звичайно, уряд, маючи монопольне право на збір податків, зокрема із застосуванням примусу, може зберігати за собою виключне право на певний набір деяких послуг, але не на всі. Послуга, що надається монополістом, завжди неякісна, адже в нього немає жодного стимулу для її покращення. В інтересах суспільства – не допускати монополізму, за винятком тих випадків, де монополія дійсно є природною.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що уряд, який володіє монопольним правом на збір податків, зобов'язаний компенсувати громадянинові сплату за послуги, якщо він вирішив отримати їх в якийсь інший спосіб. Так повинно бути з усіма послугами, крім послуг виконання і дотримання закону та утримання армії, поліції й інших «силових» державних органів. Іншими словами, державної монополії не повинно бути в усьому, що стосується таких сфер, як освіта, транспорт, зв'язок, засоби масової інформації, фінанси та, особливо, друк грошей. Не є можливо поліпшити обслуговування та захиститися від хабарництва з боку чиновництва, поки не буде альтернативної можливості отримання адміністративних послуг. Альтернатива важлива не тільки з погляду якості надання послуг, але передусім з погляду незалежності і свободи громадян від бюрократично-чиновницького апарату [150, с. 469].

5.2 Негативна форма цінностей

Для адекватного розуміння таких фундаментальних цінностей, як свобода, справедливість тощо, потрібне правильне тлумачення тієї особливості, що цінності вільного відкритого суспільства повинні бути антонімічно виражені, через протиставлення, у негативній формі. Вони мають давати індивідові право діяти на власний розсуд задля досягнення власних цілей у межах, встановлених у негативній заборонній формі. Справді, гармонійна самоорганізація суспільства можлива тільки через сформульовані негативно правила, що забороняють. Відповідно, усе, що заборонено, робити не можна, а все, що не заборонено, – дозволено, робити можна. Фрідріх фон Гаєк вважає, що врешті люди повинні зрозуміти, що верховна влада, за винятком надзвичайного стану, взагалі не повинна володіти жодною позитивно-наказовою функцією, інакше свобода неможлива. Функція влади може бути тільки заборонною, згідно із загальними правилами справедливої поведінки [150, с. 451].

Закони для вільних людей – це завжди закони лише в негативній заперечній формі. Причина цього надзвичайно проста: жодна людина чи група людей, що направляють всіх інших людей, не можуть знати всього про все і про всіх, тобто всієї безлічі фактів, обставин та деталей, до найдрібніших, що складають повноту життєдіяльності індивіда зокрема та суспільства загалом. Абсолютна неможливість знати все залишає для суспільства вільних людей лише єдиний шлях до свободи, справедливості та добробуту – створення абстрактної системи універсальних правил справедливої поведінки, згідно з якою поведінка всіх і кожного підкорялася б обмеженому переліку заборон, що не служать жодним приватним інтересам. Образно це можна порівняти з правилами дорожнього руху, що встановлюють, як потрібно їхати, але при цьому кожний водій вільний їхати туди, куди хоче. Завдання законодавчої палати парламенту – надати суспільству в абстрактній формі негативно сформульовані правила, що заборонять щось

робити, але все, що не буде ними заборонено, індивід вправі робити. Завдання урядової палати парламенту – спільно з урядом та проти уряду стежити, щоб заборони не порушувалися, і карати тих, хто їх порушує, зокрема й сам уряд, згідно із законами, встановленими законодавчою палатою парламенту. Важливо, щоб суспільство зрозуміло, що альтернативи правилам у негативній формі немає, саме вони і є найбільше благо, що люди можуть отримати від влади. Сьогодні є тільки один ідеал, сформульований у негативній формі, що приймає все суспільство. Цей ідеал є відсутністю війни, тобто – це мир. Дещо гірша ситуація з іншими ідеалами, що висловлені в негативній формі.

Якщо намагатися висловлювати в позитивній формі ідеали, на зразок таких, як закон, справедливість чи свобода, то це призведе до спотворення їхнього початкового значення. Усі найважливіші для людини блага, як правило, мають значення заперечення чогось поганого і злого. Наприклад, здоров'я – відсутність хвороб, спокій – відсутність тривог, мир – відсутність війни, справедливість – відсутність кривди, чесність – відсутність брехні, свобода – відсутність поневолення, закон – відсутність беззаконня і свавілля.

Через те, що в повсякденній мові слова «позитивний» та «негативний» частіше сприймаються як синоніми понять «добро» і «зло», у людей складається помилкове враження, що висловлене в негативній формі є негативним, тобто поганим, таким, що завдає шкоду, антиподом й антагоністом цінності, такою собі антицінністю. Таке неправильне розуміння часто не дає людям можливості об'єктивно оцінити блага, що містять ідеали, висловлені в негативній формі.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що сучасна цивілізація основана на трьох цінностях, котрі висловлені в негативній формі: це свобода, мир і справедливість. На жаль, вони все ще перебувають під загрозою, навіть у європейських країнах [150, с. 452].

Уряд, отримуючи монополію на насильство, може гарантувати свободу і справедливість, лише якщо його право застосовувати силу буде спрямоване на змушення індивідів дотримуватися загальних правил справедливої поведінки, які не скеровують до якоїсь конкретної мети, а дають змогу кожному індивідові

створити свою приватну сферу й захистити її від вторгнення інших, зокрема й уряду, залишаючи в такий спосіб індивідові найбільше свободи. Отже, якщо найважливіше завдання уряду – захищати приватну сферу індивіда, то людям потрібна лише така влада, яка захищатиме, але не володітиме жодними «позитивними» повноваженнями, яка може забороняти ті дії, що не відповідають загальним правилам справедливої поведінки, проте не може наказувати робити щось. Влада, що не наказує, – це звучить фантастично, тому що люди звикли бачити її всесильною, всепоглинною, всеобширною, що поєднує в собі всі можливі й неможливі функції. Проте жодного виправдання чи будь-яких, навіть найменших, підстав для існування такої влади немає. За винятком надзвичайного стану, коли є загроза для життя людей. Влада, яка оберігає свободу, – це влада, що повністю підкоряється загальним правилам справедливої поведінки й запобігає втручанню сторонніх осіб чи їхніх груп у приватну сферу особистості, а також не втручається сама.

Демократія, що є захисною процедурою від узурпації влади, також подібно до таких ідеалів, як свобода, справедливість і мир, повинна формулюватися в негативній формі. Вона не менш важлива та разом з трьома «Великими Запереченнями», як називає Фрідріх фон Гаєк, свободу, справедливість і мир, утворює єдину конвенцію запобігання злу. На жаль, ідея демократії, як і свободи та справедливості, скомпрометована спробами вкласти в неї позитивний зміст. Фрідріх фон Гаєк пише: «Я абсолютно впевнений, що дні необмеженої демократії пораховані. Якщо ми хочемо зберегти основні цінності демократії, ми повинні прийняти іншу її форму, або рано чи пізно трапиться так, що ми уже не зможемо позбутися від репресивного «демократичного» уряду» [150, с. 454–455].

Сучасна демократична система утворена так, що всі питання в суспільстві вирішуються не через переконання більшості, а через підкуповування різноманітних лобістських груп. Саме існування більшості є результатом задобрення та надання привілеїв організованим групам інтересів. Якщо досягнення суспільної згоди щодо загальних правил справедливої поведінки є цілком можливим, то ухвалення парламентською більшістю конкретних рішень

для задоволення інтересів лобістських груп є лише імітацією демократії. Сучасна демократія, що перетворилася на купівлю підтримки більшості через задоволення лобістських інтересів, не має нічого спільного з початковим ідеалом демократії та суперечить фундаментальній моральній концепції, згідно з якою будь-яке застосування сили має бути публічно узгоджене з думкою більшості.

Імовірно, поки законодавчий представницький орган має право видавати і загальні закони, і законоподібні укази, які регулюють поточну роботу уряду, практика купівлі голосів депутатів буде постійною, що компрометує саму ідею демократії. Така демократія є чим завгодно, але тільки не послідовним втіленням принципу, згідно з яким переконання більшості визначають хід суспільного розвитку та керують суспільством. Викривлення цього принципу є наслідком помилкового уявлення, що більшість має право робити все, що захоче. Утворення більшості є результатом торгу між організованими групами інтересів, тому ніколи не представляє переконання більшості суспільства. Такий парламент-базар, фактично, спотворює, а то й пригнічує бажання виборців. А така «торговельна» демократія несумісна з ідеалом свободи та суперечить принципам конституції. Якщо демократично обрані органи представницької влади ухвалюють складні рішення, значення яких зрозуміле тільки вузькому колу фахівців, а більшість виборців далека від питань такого рівня складності, ці рішення можуть відповідати переконанням більшості, якщо узгоджені із загальними правилами справедливої поведінки.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що за сучасної форми чесне правління неможливе, навіть якщо політики будуть справжніми ангелами, свято переконаними у вищій цінності особистої свободи. Адже щоби пробитися до влади для добрих справ, вони повинні брати на себе зобов'язання перерозподіляти бюджет на користь організованих груп інтересів коштом усіх платників податків. Такій роздачі благ придумали псевдоетичне виправдання, так звану «соціальну справедливість», яка не відповідає моральним принципам, що забезпечують добровільну і добросовісну співпрацю людей [150, с. 456].

Головна теза, що сповідує Гаєк, полягає в тому, що примус у суспільстві вільних людей може бути оснований тільки на принципах, які поділяє більшість і які сформульовані в загальних правилах справедливої поведінки, що направляють й обмежують індивіда. Мирне і процвітаюче суспільство може існувати тільки за умови, якщо ці правила насаджуються, зокрема, через застосування насильства. Суспільство гармонійно розвивається лише тоді, коли його метою є дотримання абстрактних загальних правил справедливої поведінки, що обов'язкові до виконання для всіх членів суспільства, а не якісь конкретні цілі, на зразок планів досягнути більшої виплавки чавуну і сталі, як у соціалістичних та комуністичних утопіях, і разом побудувати «світле комуністичне майбутнє». Вища влада завжди повинна бути обмежена загальними правилами справедливої поведінки та мати лише одну головну мету, а саме – утримувати уряд, індивіда та групи індивідів від порушення цих правил. Тільки санкція вищої влади дозволяє силове утвердження загальних правил справедливої поведінки. І лише дотримання самою вищою владою цих правил може бути підставою її легітимності [150, с. 456].

Завдання законодавчого органу – сформулювати закони згідно з панівними уявленнями в суспільстві про свободу і справедливість. Якщо йому це вдається, то він насправді стає виразником поглядів більшості народу.

5.3 Негативний кадровий відбір при авторитаризмі і тоталітаризмі

Фрідріх фон Гаєк вважає, що найгірші прояви тоталітаризму зовсім не випадкові та рано чи пізно виникають при будь-якому тоталітарному правлінні. Подібна закономірність проявляється в тих випадках, коли державний діяч, який прийшов до влади в демократичній країні, намагатиметься перебудувати економіку на планову. Перед ним відразу постане дилема: або переходити до диктатури, або відмовлятися від своїх планів. Так само диктатор, що править в умовах тоталітаризму, якщо захоче перейти до демократичного правління, змушений буде насправді вибирати: або відмовитися від звичних моральних

принципів, або повне політичне банкрутство. Саме тому в суспільстві, де домінують тоталітарні тенденції, люди, що є нечесними і непринциповими, мають значно більше шансів посісти владні посади. Тоталітарне суспільство від ліберального відділяє передусім саме моральна несумісність колективізму з індивідуальною свободою особистості [147, с. 142].

Фрідріх фон Гаєк вважає глибоко помилковими думки про те, що своїми найбільш негативними рисами тоталітарні режими зобов'язані історичній випадковості, що джерелом кожної такої історичної випадковості є купка негідників та бандитів і що коли в тоталітарній державі віддати владу порядним людям, то тоталітаризм вони використають на благо всім. Тому диктатура добрих людей – це добре, і її варто підтримати. І взагалі, тоталітаризм – це ефективний інструмент, і його можна використовувати для добра, варто тільки віддати владу людям доброї волі, тому що причина не в системі, а в поганих керівниках. Усі такі твердження, на думку Гаєка, є помилковими. Звичайно, особисті характеристики кадрового наповнення органів влади мають величезне значення, але й організаційна будова для створення й утримання авторитарних і тоталітарних форм правління надзвичайно важлива [147, с. 141].

Гаєк також переконаний, що при побудові недемократичних режимів дуже важливі національні особливості кожної країни. Зокрема, він пише: «Я абсолютно впевнений, що фашистський режим в Англії чи в США серйозно відрізнявся би від його італійської і німецької версій. І якщо би перехід до нього не супроводжувався насильством, наші фіюрери могли би виявитися значно кращими. І коли б мені було долею накреслено жити при фашистському режимі, я надав би перевагу фашизму англійському чи американському перед всіма іншими його різновидами» [147, с. 141–142].

Особливості авторитаризму і тоталітаризму не є випадковими. Тоталітарні ідеології будуються надзвичайно жорстко і послідовно. Якщо прийняти їхні базові ідеї як істинні, то вже важко уникнути певної лінії послідовності всіх подальших висновків. Тоталітаризм – це «чистий» колективізм, повністю очищений від індивідуалізму. Ідеологічною сутністю тоталітаризму є організація,

яку його прихильники розуміють як повне підкоренням індивіда владі. Сильний уряд чи вождь і слабка людина – таке співвідношення є ідеалом для тоталітаризму. Людина або керує, або підкоряється. Кожному відведене своє місце в суспільній ієрархії, відповідно, кожний виконує свою функцію. У тоталітарному розумінні, справжня держава – це держава чиновників і підлеглих їм робітників, без приватної власності на засоби виробництва.

При тоталітаризмі не держава існує для людини, а людина живе для держави. Тоталітаризм засуджує свободу, вважаючи її егоїстичним ідеалом. Мета свободи, на думку тоталітаристів, полягає в тому, щоб змусити людину служити власним «шкірним» інтересам, а не вождю і правлячій партії. Війна, з погляду прихильників тоталітаризму, є втіленням героїчного життя та органічно необхідна задля утвердження їхніх ідеалів [147, с. 176].

Тоталітаризм не бачить потреби в розмежуванні держави й суспільства. Тоталітаристи порівнюють формування громадської думки із заводським виробництвом товарів, вважаючи, що виробництво громадської думки відбувається так само, як і масове виробництво товарів [147, с. 184].

Будь-який державний діяч, що демократично прийшов до влади, якщо вирішить піти шляхом єдинопланування, навіть заради найбільш благих намірів, неминуче опиниться перед вибором або відмовитися від обраного шляху, або перейти до диктатури. Так само диктатор, в умовах тоталітаризму, повинен вибирати між відмовою від моральних принципів або поразкою і втратою влади. Саме тому в суспільстві, де домінують тоталітарні тенденції, люди готові діяти аморально, мають перевагу над тими, хто не готовий такого робити. Тоталітарне суспільство від демократичного відрізняє готовність переступати через принципи моралі. Моральна атмосфера колективізму взагалі не сумісна з корінними індивідуалістськими цінностями західної цивілізації. Взаємодія моральності із суспільними інститутами може призвести до того, що етика, яку виробив колективізм, буде сильно відрізнятись від етичних ідеалів, що направляли до нього. Благі наміри часто призводять до протилежних результатів. Якщо в уяві прихильників колективізму його втілення приведе до позитивних результатів, то в

реальності все відбувається з точністю до навпаки. Моральність у колективістському суспільстві залежатиме частково від індивідуальних якостей людей, що надають їм переваги над іншими в суспільстві такого типу і частково від потреб апарату тоталітарної влади. Встановленню авторитаризму і тоталітаризму, як правило, передують масове незадоволення урядом, його нездатність радикально діяти, через стримування демократичними процедурами. У подібній ситуації, коли значна частина суспільства бажає швидких і рішучих дій, найбільш привабливими виглядають ті політики і політичні партії, які мінімально демократичні та максимально жорсткі, готові за потреби «ламати через коліно». Як правило, подібні жорсткі політики і політичні партії не мають більшості ні в суспільстві, ні в парламенті, але їм сприяє те, що суспільне незадоволення викликане саме нерішучістю, а то й навіть бездіяльністю, парламентської більшості. Важливо, щоб політики подібного типу викликали в суспільстві враження сильних, твердих, готових до радикальних кроків державних діячів. А політичні партії були організовані на військовий лад, тому що воєнізованість політичної партії створює враження її сили. Для завоювання влади подібні воєнізовані політичні партії беруть на озброєння принцип ієрархії з абсолютною жорсткою дисципліною всіх її членів. Можливість встановлення авторитарного чи тоталітарного режиму в країні значною мірою залежить від особистих якостей політичних лідерів організувати свою політичну партію так, щоб її члени були переконані в необхідності суворої дисципліни та готові були силою нав'язувати її іншим. На практиці часто буває так, що політики, передусім це стосується соціалістів і комуністів, встановлюють перед собою такі політичні ідеали, досягнути яких можна, лише порушуючи загальноприйняті моральні норми, тому що суспільство ніколи не погодиться на них добровільно, а частина суспільства завжди буде готова боротися проти їх втілення із зброєю в руках. Втілити соціалізм і комунізм можливо тільки силою, тому їхні прихильники так часто в ім'я добра чинили зло [147, с. 143].

У плановому суспільстві немає згоди більшості, а є лише узгоджені дії однієї жорстко організованої групи чи партії, що узурпувала владу та керує всіма

політичними й економічними процесами в країні. Існує три причини, чому велика й потужна група людей з близькими поглядами в будь-якому суспільстві охоплюватиме не найкращих, а найгірших кандидатів. Тобто відбір буде фактично негативним, вибиратимуть не найкращих, а найгірших. Критерії, згідно з якими формуватиметься група, матимуть виключно негативний характер.

Насамперед що більш розумово розвинуті та більш освічені люди, то більш різноманітні їхні погляди і смаки та складніше очікувати від них одностайності з приводу будь-якої конкретної системи цінностей. Відповідно, щоб досягнути максимальної одноманітності поглядів, група мусить рекрутувати до своїх лав членів із тих прошарків суспільства, для яких характерний низький моральний та інтелектуальний рівень, а, також примітивні грубі смаки та інстинкти. Це зовсім не означає, що люди є аморальними, але найбільшу ціннісно-однорідну верству населення становлять люди, моральний рівень яких є відносно невисоким. Образно можна сказати, що цю частину суспільства поєднує найменший загальний моральний знаменник. Тому, якщо потрібна численна група, що буде достатньо сильною, аби нав'язувати всьому суспільству свої погляди і цінності, не варто звертатися до людей з розвинутим смаком і світоглядом. Найбільше підійдуть «люди натовпу» чи, інакше, «люди маси», як найменш оригінальні, але здатні здійснювати тотальний ідеологічний тиск на суспільство завдяки своїй численності. Проте якби потенційний диктатор покладався лише на людей з примітивними і схожими інстинктами, їх все одно було б недостатньо, ні кількісно, ні, головне, якісно для виконання поставлених завдань. Тому неможливо обмежитися тільки залученням подібних кандидатів [147, с. 144].

Тоді в силу вступає другий негативний критерій відбору. Найпростіше домогтися підтримки в людей легковірних і слухняних, що не мають власних переконань та згодні прийняти будь-яку готову систему цінностей, достатньо лише посильніше втовкмачувати її їм, повторюючи часто й голосно. Так лави тоталітарної партії будуть поповнюватися людьми емоційними з нестійкими поглядами, які легко піддаються чужій нав'язливій думці.

Третій, імовірно, найважливіший критерій, необхідний для будь-якого політика, що старається згуртувати свою групу, полягає в тому, що люди швидше і краще знаходять взаєморозуміння на основі протиставлення себе іншим та на основі ксенофобії. Як, наприклад, ненависть до чужинців, чи до зрадників, чи до дисидентів, чи до багатих або бідних. «Ми» і «вони», «свої» і «чужі» – саме на таких протиставленнях побудована свідомість будь-якої спільноти, та саме це протиставлення підштовхує до боротьби, надихає відчуттям власної кращості і вищості. Образ ворога об'єднує сильніше за будь-що. «Ми» завжди добрі, тому що це ми, «вони» завжди погані, тому що «вони» не «ми». Будь-який політичний діяч, щоб досягнути масової підтримки, обов'язково використовуватиме у своїх інтересах образ ворога, як внутрішнього, наприклад, «кулаки», «дисиденти», так і зовнішнього, наприклад, «імперіалісти», «капіталісти». Будь-який політичний лідер, що намагається виховати в мас беззастережну відданість, передусім буде регулярно пояснювати, хто такі «ми», а хто такі «вони», і чому «ми» кращі, а «вони» не заслуговують на співчуття. Образ ворога, зовнішнього чи внутрішнього, є обов'язковим атрибутом в арсеналі будь-якого диктатора. Таке протиставлення властиве будь-якій груповій свідомості та є тим «цементом», що скріплює ряди тоталітарних партій у їхній «священній» боротьбі проти ворога. Диктатор, як правило, виправдовує свою диктатуру необхідністю протистояння ворогу, тобто наявності ворога, що загрожує, є легітимацією для існування диктатора, бо якщо немає ворога, то й потреби в диктаторі також нема [147, с. 145].

Малоймовірно, що ліві ідеології, підґрунтям яких є колективізм, взагалі можуть бути не партикулярними та проявлятися не через протиставлення себе іншим, як, наприклад, у формі радянського комунізму, чи німецького націонал-соціалізму. Ідеологія, яка вимагає віри у свої ідеали, нерідко до фанатизму, та, фактично, уподібнюється релігії, потребує максимальної схожості мислення, повного або майже повного єдиномислення. Найменший сумнів в ідеалах та цілях ідеології, що перетворилася на світську релігію, вважається зрадою і повинен каратися, часто з усією революційною суворістю [147, с. 146].

Представники лівих ідеологій мріють про об'єднання всіх народів світу в єдину колективістську державу чи союз держав, але таке об'єднання порушить багато моральних питань. Передусім це питання рівномірного розподілу прибутків між усіма народами, що заселяють нашу планету. Це складне питання, його важко вирішити, навіть у межах окремих країн, де нерідко існує певне протистояння інтересів, що часто призводить до відчуття несправедливості у представників деяких регіонів чи соціальних груп, що їх несправедливо обділили на користь мешканців інших регіонів чи представників інших соціальних груп. Соціалісти і комуністи, як правило, виходять із гасла, що капітал належить народу, але малоімовірно, що більш багаті народи, які власною працею створили свої багатства, будуть готові порівну поділитися з менш багатими народами. Хоча, якщо послідовно дотримуватися принципу колективізму, то це було би справедливо. Однією з головних суперечностей колективізму є те, що він оснований на гуманістичній моралі, яка розвинулася в межах індивідуалізму, тому придатна для застосування тільки у відносно невеликих групах людей [147, с. 146].

Ліві ідеології, насамперед такі, як комунізм і соціалізм, декларативно сповідують інтернаціоналізм і братерство народів, але на практиці завжди глибоко націоналістичні, а часто шовіністичні та імперіалістичні, і завжди тоталітарні [147, с. 147]. Колективізм не залишає місця для гуманізму та підштовхує до тоталітарного партикуляризму. Якщо колектив поставлено вище від індивіда, а цілі колективу підкоряють собі або ігнорують цілі індивіда, то зберегти демократію складно. В умовах колективізму людину можна поважати лише як члена групи, пропорційно до того, наскільки ця людина сприяє втіленню цілей колективу. Саме цим, а не людською самоцінністю визначається її значення. Оскільки будь-які гуманістичні цінності, разом з інтернаціоналізмом, є результатом індивідуалізму, вони чужі колективізму.

Перебудувати суспільство на колективістське можливо тільки за умови встановлення єдиних цілей для всіх її членів. Також ще існує низка чинників, які посилюють тенденції до замкнутості та ізоляціонізму. Одним з найважливіших із

них є бажання ототожнювати себе з групою, що створює відчуття, нерідко фальшиве, захищеності та переваги над тими, хто до цієї групи не входить. Звичайно, інколи це дає можливість безкарно вилити агресію на тих, хто поза межами групи.

Часто буває так, що моральні поодинокі люди, коли збираються у групу, то разом поведуться вже аморально. Людина, що діє від імені групи за її межами, немовби звільняється від моральних обмежень, яких дотримувалася всередині групи. Шовінізм та імперіалізм серед прихильників лівих ідеологій зустрічаються надзвичайно часто, хоча переважно у прихованій або неусвідомленій формі, однією з головних причин чого, ймовірно, є колективізм, із його перетворенням моральної людини (окремо) в аморальну разом із групою. Свобода і незалежність інших народів, особливо нечисленних, для колективістів нічого не означає. Для прихильників колективізму, які засадничо імперіалісти та схильні до гігантоманії, ідеальною держава є велика держава, що більша, то краще. Світом повинні володіти великі і сильні держави, у яких управляють чиновники, а поліція підтримує порядок.

Суть філософії колективізму полягає у виборі між особистим приватним будинком, з одного боку, та гуртожитком – з іншого, саме гуртожитку. Або у виборі між особистою приватною квартирою та комунальною квартирою комунальної квартири. Комуна, комунальна квартира, гуртожиток – це ідеал лівих ідеологій: соціалізму і комунізму. Якщо соціалізм обмежується лише скасуванням приватної власності на засоби виробництва і, зокрема, на землю, як засіб виробництва, то комунізм у своїх крайніх військових формах скасовує приватну власність на предмети виробництва, тобто фактично на все, що використовує та вживає людина, від житла до одягу і взуття. Відповідно, остаточною та повною гарантією знищення приватної власності є ліквідація інституту сім'ї. Сім'я – це останній форпост приватної власності, якщо її скасувати, то виникає повністю позакласове та безприватне колективне суспільство, ідеальна комуна «трьох гуртожитків», чоловічого, жіночого і дитячого, де взагалі немає приватної власності на будь-що, усе колективне, навіть діти. Оскільки приватна власність

розподіляється нерівномірно і несправедливо, то, на думку лівих, найкращий спосіб це виправити – не домагатися справедливого розподілу, а знищити приватну власність як таку. Немає приватної власності, отже не буде і соціальної несправедливості. Ця «ліва» ілюзія початково помилкова, навіть в ідеальній комуні «трьох гуртожитків» матеріальні блага будуть розподілятися несправедливо, ті хто управлятимуть комуною, все одно відміряють собі більшу або кращу пайку від загального «пирога». Знищення інституту приватної власності та інституту сім'ї – це повне знищення свободи [147, с. 148].

Сутність лібералізму полягає в запереченні будь-яких привілеїв, якщо під поняттям «привілей» розуміти початкове його значення, тобто право, що уряд надає вибірково одним та не надає всім іншим.

Для прихильників лібералізму влада добра лише тоді, коли вона суворо обмежена, а для послідовних колективістів влада є самоціллю. Імовірно, саме прагнення організувати все життя суспільства за єдиним планом викликає жадобу влади. Щоби втілювати свої фантазії, колективістам обов'язково необхідна влада. Влада над усім суспільством, всіма його членами в таких масштабах, які забезпечать можливість робити все, що завгодно, проводити навіть найбільш утопічні соціальні експерименти. Від того, чи зможуть колективісти досягнути такої влади, залежить доля всіх їхніх теоретичних напрацювань, тому свобода і колективізм початково несумісні. Глибоко помилковим є твердження, що якщо владу розпоряджатися власним життям, яку мають індивіди в умовах лібералізму, передати «колективістському» суспільству, то це вб'є її як явище. Насправді це лише її посилить. Адже тоді влада, що була розділена між багатьох, концентрується в руках керівної групи.

Влада центрального плануючого державного органу завжди буде більшою за математичну суму влади приватних виробників, навіть за умови існування монопольної змови між ними. В умовах вільного конкурентного ринку ніхто не володіє навіть сотою долею влади, яку має центральний плануючий орган при єдиноплануванні. Крім того, помилково стверджувати, що існує сукупна влада капіталістів, бо насправді свідомо нею скористатися не може ніхто. Якби

керівники всіх компаній дійсно змогли б домовитися між собою про спільні дії, то це, фактично, стало би кінцем вільного конкурентного ринку та початком планової економіки.

Розподіл політичних й економічних цілей необхідний для збереження індивідуальної свободи. Концентрація в одних руках політичної та економічної влади є найкоротшим шляхом до авторитаризму і тоталітаризму. Поза сумнівом, економічна влада може бути таким же знаряддям примусу, як і влада політична. Але в умовах вільного конкурентного ринку економічна влада – це влада окремої приватної особи, тому вона завжди обмежена. Саме це відрізняє її від об'єднаної централізованої економічної і політичної влади уряду при єдиноплануванні, залежність від такої влади нагадує рабство. Коли йдеться про владу, надзвичайно точним є порівняння її з поняттям фізичної сили, що має значення безособової, але антропоморфної, спонукальної причини явищ. Якщо неможливо говорити про зменшення чи збільшення сукупної сили, що існує у світі, то це не стосується влади, яку одні люди свідомо застосовують стосовно інших.

Будь-яка система, що побудована на принципі колективізму, приходять до встановлення, нерідко примусового, єдиної мети для всього суспільства та узурпації влади, яка необхідна для здійснення встановленої мети. Колективістська система породжує особливі моральні норми, які в чомусь збігаються із звичними, а в чомусь різко відмінні від них. Найбільшою відмінністю колективістської моралі від звичайної є те, що в ній індивідуальна свідомість не тільки не може виробляти власних правил, але й не знає жодних загальних правил, що діють без винятку за будь-яких обставин. Тому надзвичайно важко сформулювати принципи колективістської моралі, хоча, звичайно, вони існують. Тут обставини подібні до ситуації із правозаконністю. Норми індивідуалістської етики, подібно до формальних законів, є загальними за формою й універсальними за застосуванням. Вони забороняють дії певного характеру, незалежно від того, якими би благими намірами вони не виправдовувалися. Наприклад, красти чи брехати не можна, хай навіть заради «високих» цілей. Звичайно, інколи бувають такі ситуації, що людям доводиться вибирати із двох бід меншу, але кожна з них

все одно залишається бідною, злом. Твердження, що мета виправдовує засоби, на практиці, фактично, призводить до повного ігнорування будь-яких моральних норм і принципів. У колективістській етиці це твердження береться на озброєння як одне з головних. Не залишається нічого, на що не готовий був би піти послідовний колективіст заради спільної «великої» мети, оскільки вона перетворюється для нього на єдиний критерій моральності. Тому що в колективістському суспільстві добре тільки те, що веде до єдиної спільної мети, наприклад, побудови комунізму, і якщо совість чи мораль стоять на перешкоді, їх потрібно відкинути. Згідно з колективістською мораллю, мета завжди виправдовує засоби, а оскільки переможців не судять, то злочин в ім'я благої мети виправданий нею і не є злочином. Звичайно, хоч у колективістській етиці немає абсолютних формальних правил, це не означає аморальність у всьому. Навпаки, деяким моральним нормам, наприклад статевої рівноправності, колективістське суспільство приділятиме більше уваги, ніж індивідуалістське. Проте така увага матиме більше декларативний характер і не вирішуватиме реальних проблем у всій їхній глибині та складності [147, с. 151].

Критичне ставлення до влади, що надзвичайно важливе для розвитку і процвітання суспільства, породжується лише довгими традиціями свободи. Будь-які індивідуальні чесноти особи є одночасно й чеснотами суспільства, до якого належить ця особа. Тобто індивідуальні якості членів суспільства є якостями соціальними, що гармонізують чи, навпаки, ускладнюють міжособову та міжгрупову взаємодію всередині суспільства.

Помилково вважати, що в авторитарних і тоталітарних державах люди, котрі підтримують несвободу, є повністю аморальними. Якраз все з точністю до навпаки, будь-які ідеології, що знищують свободу, несуть в собі таке морально-етичне наповнення, що їхні прихильники, як правило, переживають щось на зразок духовного катарсису, подібного до того, який переживали учасники великих релігійних рухів. Проте ефект від такого немовби морального очищення цілковито зворотний, тому що там, де людина є лише засобом для досягнення якоїсь вищої мети, наприклад, побудови «світлого

комуністичного майбутнього», і заради цієї мети людиною можна і потрібно жертвувати, смерть свободи та всі інші жахи авторитаризму і тоталітаризму стають неминучими. Прямими наслідками втілення колективізму в життя суспільства є нетерпимість і грубе придушення будь-якого дисидентства, повна зневага до життя і щастя конкретної людини. Однак прихильники колективізму щиро переконані, що такий суспільний лад більш справедливий і прогресивний, ніж індивідуалістський, бо, на їхню думку, в індивідуалістському суспільстві заохочуються егоїстичні нахили людей. Звичайно, людині, що вихована в ліберальній традиції свободи, важко зрозуміти переконання колективістів, що тільки виконання боргу перед суспільством заслуговує на повагу, а прагнення індивіда до особистого щастя й добробуту є егоїстичними, порочними та аморальними. У суспільстві, де всіх підкорено тому, щоби втілювати єдину загальну вищу мету та за потреби вбивати заради неї або гинути самому, не залишається жодних моральних норм і правил, яких не можна було б знехтувати. Вільні демократичні суспільства також переживають щось подібне, але тільки у виняткових випадках, таких як війна. Проте навіть війна та пов'язані з нею небезпеки породжують у демократичних суспільствах лише помірне звуження свободи заради виживання в боротьбі з ворогом і тільки до перемоги над ним. Якщо ж усе суспільство, як правило, проти волі більшої його частини, мобілізується на втілення якоїсь єдиної вищої, інколи сакралізованої, мети, тоді неминуче жорстокість виконання обов'язку стає знаком його якості, а дії на зразок розстрілу заручників чи вбивства слабих і хворих розглядаються тільки з погляду доцільності, а не гуманності. А, наприклад, примусове переселення десятків чи навіть сотень тисяч людей розцінюється як добра і справедлива справа. Прихильники ідеологій, що ґрунтуються на принципі колективізму, передусім таких, як соціалізм і комунізм, вважають, що мета, до якої вони прагнуть, настільки велика і прекрасна, що заради неї можна піти на будь-що, свобода та жодні права людини не повинні бути перешкодою. Носії колективістських ідеологій роблять аморальні вчинки через відданість ідеалу, моральна «чистота» якого для них беззаперечна та

виправдовує все. Так, наприклад, побудова «світлого комуністичного майбутнього» дає його adeptам індульгенцію на будь-які, навіть найбільш жорстокі й аморальні злочини, однак дії їхні є цілком безкорисливими. Звичайно, це стосується лише пересічних членів колективістських партій, щодо керівництва, то мало ймовірно, що вони не розуміють справжнього змісту і сприймають на віру добре значення злих вчинків. Хоча готовність вождів колективістських партій заради досягнення своїх цілей нехтувати будь-які моральні закони також не викликає сумнівів. В авторитарних та тоталітарних державах єдину мету для всіх встановлює верховний вождь, тому для звичайного чиновника чи партійного функціонера, що сам, фактично, є інструментом у руках вождя, важливо, заради власного виживання, не мати жодних моральних переконань і обмежень та бути беззастережно особисто відданим своєму лідерові і готовим на все, без винятків. Члени колективістського суспільства не повинні мати відмінних власних ідеалів чи уявлень про добро і зло від тих, що сповідує вождь та його партія. У таких умовах несвободи люди, що сповідують власні «не такі» переконання, не матимуть ні можливості, ні стимулів займати державні посади. Проте люди аморальні, що прагнуть влади заради неї самої, щоб отримувати задоволення від того, що інші їм підкоряються та що вони є частиною великої машини, проти якої ніхто не здатний протистояти, охоче претендуватимуть на державні посади. А також охоче виконуватимуть так звану «брудну» роботу, наприклад, залякування, переслідування, стеження, що, на думку партійного керівництва, необхідна для досягнення вищої мети. Люди, які мають моральні переконання, не будуть її виконувати, тому готовність до «брудної» роботи в авторитарних і тоталітарних суспільствах є пропуском до кар'єри і влади. Відповідно створюється система негативного кадрового відбору, коли що більше людина є аморальною і безпринциповою, то більше в неї шансів зайняти високу посаду [147, с. 154].

5.4 Свобода Фрідріха фон Гаєка

Ідейним ядром політичної доктрини класичного лібералізму Фрідріха фон Гаєка, його першоосновою є абсолютна цінність людської особистості та її свобода, першочерговим обмеженням якої є свобода інших особистостей. Свобода, на думку Фрідріха фон Гаєка, є найбільшою цінністю для людини, найбільш дієвою гарантією недоторканості її прав, власності, честі та гідності.

Суспільство вільних людей – це суспільство диктатури закону. Свобода і демократія неможливі, якщо уряд змушує індивідів служити якій-небудь конкретній меті, що, на думку влади, єдиноправильна та обов'язкова для всіх, незалежно від їхньої згоди. Завдання уряду і парламенту – дотримуватися загальних правил справедливої поведінки та стимулювати, змушувати і контролювати, щоби всі члени суспільства чинили так само. Тобто єдиною загальнонародною і всесуспільною метою, що обов'язкова для всіх і кожного, може бути мета дотримання абстрактних загальних правил справедливої поведінки. Будь-яка інша, особливо конкретна мета несумісна зі свободою і демократією та веде до узурпації влади й ущемлення прав і свобод громадян. Уряд повинен створити умови, в яких кожний індивід чи група індивідів можуть вільно працювати на досягнення власних цілей, за умови, що їхні цілі та способи досягнення не суперечать загальним правилам справедливої поведінки. Застосування примусу виправдовує необхідність проведення меж, що окреслюють всі можливі сфери, де індивід може застосовувати свої знання й можливості для задоволення власних інтересів. За єдиним винятком, коли обставини потребують тимчасової надзвичайної влади, яку можна в будь-яку хвилину позбавити надзвичайних повноважень і яка обов'язково, у будь-якому випадку, буде їх позбавлена, коли обставини повернуться до звичайного стану.

Важливою функцією уряду є зібрання податків, що необхідні для забезпечення роботи деяких служб. Наприклад, пожежної, поліцейської,

пенітенціарної, санітарно-епідеміологічної тощо. Збираючи податки, уряд має легітимне право на застосування примусу.

Фрідріх фон Гаєк вважає важливою проблемою підміну таких понять, як держава і суспільство. Держава – це організація, що створена людьми, які живуть на одній території, задля єдиного управління. Держава є необхідною умовою розвитку суспільства, але в жодному разі не тотожна самому суспільству. Суспільство – це набір структур, що самоорганізуються та мають певний ступінь свободи, яка і робить суспільство суспільством. Якщо суспільство вільне, то держава є найбільшою, але тільки однією з багатьох організацій, функція якої – забезпечити зовнішні межі, у яких зароджується та існує стихійний порядок. Держава, як організація, втілена в урядовому апараті та не визначає діяльності вільних індивідів. Держава може охоплювати різноманітні добровільні організації, але саме стихійно самоорганізована мережа зв'язків між індивідами та групами індивідів становить суспільство. Суспільство створює, а держава створюється. Тобто спершу стихійно через самоорганізацію та співпрацю індивідів виникає суспільство, а потім, вторинно, із нього виростає, як надбудова, через свідоме вирішення та консенсус більшості індивідів та їхніх груп, держава. Цей консенсус охоплює принцип і розуміння, що державі, як організації, віддається монопольне право на насильство [150, с. 461].

Помилково брати за прототип суспільства ті чи інші політичні і громадські об'єднання, адже сучасна людина є членом багатьох всеможливих груп. Сьогодні суспільство складається з різних груп, зібраних за різноманітними ознаками та інтересами, тому один індивід може бути одночасно членом кількох різних груп, що надзвичайно добре. Отже, суспільство є мережею добровільних взаємозалежностей між індивідами та їхніми групами та немає жодного індивіда, що цілком би належав лише до однієї з наявних груп. Крім того, сучасні об'єднання, як правило, не обмежені національними та географічними кордонами, тому індивід може бути членом інтернаціональних та трансконтинентальних груп.

Мережа взаємозалежностей, які створюють суспільство та визначають його розвиток і життєдіяльність, є настільки складною і багатопшаровою, що будь-яка

персоніфікація суспільства як єдиного цілого, що щось «думає», «робить», «вимагає», «очікує» чи «хоче», викривлює об'єктивне розуміння суспільних процесів. Еволюція суспільства відбувається через стихійну співпрацю всіх її членів, а не примусову перебудову згідно з кимось придуманою теоретичною конструкцією. Керувати нею – значить обмежити її рівнем інтелекту керівника чи групи керівників, що завжди буде меншим від сукупного інтелекту всіх членів суспільства, що співпрацюють заради власних інтересів, шляхом проб і помилок, відбраковують хибні варіанти співдії та співорганізації. Фактично, окрема людина чи група людей не здатні керувати суспільною еволюцією, вона можлива тільки за умови, що її ніхто не передбачатиме, не направлятиме і не керуватиме нею. Інакше еволюція обмежиться лише до того, що здатний уявити індивід чи кілька індивідів, які її направляють. Уява ж кожної людини є обмеженою. Суспільство удосконалюється тільки через процес проб і помилок, що часто буває болісним. Єдина можливість для урядовців, політиків, політичних партій та будь-кого сприяти суспільній еволюції – це дати індивідам повну свободу думати, планувати та робити все, що вони хочуть, за єдиної умови: при цьому вони не повинні порушувати загальні правила справедливої поведінки.

Дотримання загальних правил справедливої поведінки – це, фактично, гра за єдиними правилами. Вона дає рівні початкові можливості для всіх, але не гарантує однакового кінцевого результату. Очевидно, що, відштовхуючись від єдиного, люди досягатимуть різного, відповідно до власних особливостей, таких як мудрість, талант, наполегливість, схильність до ризику тощо. Розуміння цього лягло в основу класичного лібералізму, привівши його до ідеї позбавити владомощців права вирішувати, хто і скільки повинен отримувати за свою працю. Винагорода робітника повинна визначатися тільки добросовісною конкуренцією, співвідношенням попиту і пропозиції на результати його роботи та іншими властивостями вільного конкурентного ринку. Економічна свобода – одна з важливих умов справедливої оплати. Проте, звичайно, уряд зобов'язаний гарантувати кожному члену суспільства необхідний прожитковий мінімум у разі критичних ситуацій чи втрати працездатності.

Якщо рівень заробітної плати визначатиметься балансуванням вільного конкурентного ринку, то його уже некоректно розглядати з погляду справедливості. Адже він встановлюватиметься через відносну суспільну цінність різноманітних видів господарської діяльності, а не завдяки вольовому рішенню уряду. Ціни, що встановлює ринок, служать не винагородою за працю робітникам, а сигналами, які вказують, що їм необхідно робити у власних, а також одночасно спільних інтересах. Вільний ринок, з його сигнальною системою цін, є найкращим способом повністю використовувати розсіяні в суспільстві знання і навички. Вільний конкурентний ринок – це єдиний ефективний і точний спосіб отримання економічної інформації про переваги і недоліки того чи іншого виробництва товарів або надання послуг. Основною рисою такої економічної інформації є її розсіяність між всіма учасниками ринку. Тому її неможливо повністю зібрати до купи та віддати уряду, довіривши йому тотальне управління економікою через єдинопланування.

Інститут приватної власності не є егоїстичним. Він не був створений для нав'язування волі власників іншим людям та є вигідним для всіх, незалежно від того, чи володіє людина якоюсь власністю. Адже цей інститут передає функцію управління економікою із рук кількох можновладців, знання яких обмежені, ринку, системі, яка об'єднує всіх членів суспільства та саморегулюється через їх співпрацю, конкуренцію і споживання, а також забезпечує максимальне використання знань всіх учасників. Отже, інститут приватної власності корисний для всіх, і власників, і невластників. Свобода для всіх не вимагає, щоб усі володіли приватною власністю, але вимагає, щоб нею могли всі володіти.

Фрідріх фон Гаєк пише: «Сам я, безперечно, вважав би за краще, не маючи власності, жити в країні, де багато інших чимось володіють, а не жити там, де вся власність перебуває в «колективному володінні» і де її конкретним використанням розпоряджається влада» [149, с. 67–69].

Навіть якщо початкові можливості для кожного індивіда виникли внаслідок більш ранніх випадкових обставин, при яких не дотримувалися добросовісної конкуренції, все одно потрібно застосовувати єдині загальні правила справедливої

поведінки для всіх, надаючи в такий спосіб можливість визначатися прибутку кожного індивіда постійними змінами, що завжди відбуваються в економіці у процесі розвитку.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що тільки основна концепція класичного лібералізму уможлиблює розважливе і безпристрасне правління. Її суть в тому, що уряд повинен розглядати людей рівними, хай якими нерівними насправді вони були б. Якщо уряд в якийсь спосіб обмежує чи заохочує дії одного громадянина, відповідно, він повинен, згідно з тими самими загальними правилами справедливої поведінки, обмежувати або заохочувати дії всіх інших громадян. Уряд не повинен проявляти особливе ставлення до будь-кого, за винятком особливих випадків, таких, наприклад, як захист від насильства чи надання мінімального прожиткового мінімуму, якщо індивід потрапить у скрутне становище [150, с. 463].

Звичайно, люди є нерівними у своїх розумових та фізичних можливостях, але це не може бути виправданням для будь-якої, навіть, на перший погляд, найбільш невинної дискримінації. Саме суворе дотримання урядом і суспільством загальних правил справедливої поведінки дає кожному індивідові рівні умови та максимально можливий ступінь свободи. Адже свобода не може бути безмежною, якщо її не окреслити певними кордонами, вона швидко буде знищена свавіллям одних індивідів, що відберуть свободу в інших, чи деградує в охлократію. Вільна людина, щоб не втратити свободу, мусить підкорятися загальним правилам справедливої поведінки. Образно кажучи, свобода – це диктатура загальних правил справедливої поведінки, що сформульовані у вигляді законів. Тобто свобода – це правління закону.

Гра всіх за єдиними правилами справедливої поведінки, в умовах вільного конкурентного ринку, вигідна не тільки переможцям, що виграли, тому що найкраще врахували потреби своїх споживачів, але всім без винятку, тому що вони одержали можливість отримати кращий товар чи якіснішу послугу. Тому винагорода переможців є тільки частиною їхнього внеску в суспільний продукт. Лише вільний конкурентний ринок, що забезпечує повну економічну свободу для

кожного індивіда, дає можливість використовувати всі наявні в суспільстві ресурси і можливості з максимальною ефективністю. Жодний інший метод, що відомий на сьогодні, не має такого високого ступеня ефективності.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що ефективне обмеження влади є найважливішою умовою свободи індивіда та гармонійного суспільного порядку. Звичайно, головна функція уряду – захищати людей від насильства, тому без нього неможливий порядок у суспільстві, але якщо владу уряду не обмежити, він сам може перетворитися на найбільше джерело насильства. Тому монополія уряду на примус і насильство для індивіда є одночасно і благом, і загрозою [150, с. 449].

Обмеження права владоможців застосовувати силу було омріяною метою засновників конституційних урядів у XVII–XVIII століттях, але їхні зусилля значною мірою були марними, через помилкову оцінку, що демократичного контролю достатньо для цього завдання. Подальший історичний розвиток показав, що всесильність демократично обраних представницьких органів влади робить депутатів заручниками тиску різноманітних груп інтересів. Парламентська більшість, якщо хоче залишатися більшістю, мусить підкорятися лобістському тиску. Зупинити це можна тільки одним способом, а саме, позбавити більшість можливості роздавати блага на власний розсуд. Поширена думка, що це неможливо при демократії, адже щоб встановити контроль над більшістю виборного представницького органу, потрібно встановити над ним владу іншого ще вищого органу. Проте насправді демократія більше, ніж будь-які інші форми правління, потребує обмеження влади, тому що вона найменше захищена від тиску лобістських груп, зокрема маленьких, але які володіють, образно кажучи, «золотою акцією», невеликою кількістю голосів, від яких залежить набрання достатньої кількості голосів (50% плюс один голос) для ухвалення рішень. Саме забуття старого ідеалу, що будь-яка влада повинна правити згідно зі схваленим суспільством, довготривалим збірником загальних правил справедливої поведінки, який не можна змінювати для ситуаційних вигід, стало причиною помилкової думки про неможливість обмеження влади в умовах демократії. Збірник загальних правил справедливої поведінки, схвалений суспільством, є

джерелом легітимності влади. Влада визнається суспільством владою, поки вона дотримується правил цього збірника. Забобони конструктивістсько-позитивістського характеру створили у громадській свідомості помилкове уявлення, що повинна існувати вища необмежена влада в останній інстанції. Сучасне демократичне правління структурно організоване так, що служить лобістським групам інтересів, а не більшості, купуючи їх роздачею благ з державного бюджету, щоб не втратити підтримки, а разом з нею і влади. Поступово це призводить до щораз більшої дискримінації та стає загрозою для західної цивілізації, що побудована на індивідуальній свободі. Мораль, добробут та спокій суспільства можуть бути остаточно зруйновані через помилкове конструктивістське розуміння суспільного порядку, справедливості і свободи. Фрідріх фон Гаек пише: «Тільки сліпий тепер не бачить, що головна небезпека для особистої свободи надходить від лівого флангу політичного спектру, і зовсім не тому, що там переслідують якісь особливі ідеали, а тому, що соціалістичні рухи – єдині великі організації, готові заради привабливих і популярних ідей збудувати суспільство за наперед розрахованою схемою. Це врешті-решт веде до повного відмирання моральної відповідальності індивіда – і вже ліквідувало одну за одною багато гарантій індивідуальної свободи, набутих протягом століть послідовного розвитку законності» [150, с. 450].

Фрідріх фон Гаек переконаний, що вирішальна битва проти свавілля влади ще попереду. Це буде передусім битва проти соціалізму, за скасування влади, що примушує індивіда працювати за її командами та перерозподіляє результати його праці на власний розсуд. Гаек пише: «Я сподіваюсь, що прийде час, коли стане ясно, що всякий соціалізм настільки ж тоталітарний і деспотичний, як фашизм чи комунізм. І тоді отримають схвалення конституційні бар'єри проти будь-якої спроби встановити таку тоталітарну владу під будь-яким приводом» [150, с. 472].

Фрідріх фон Гаек переконаний, що твердження про необхідність підкорювати соціальні сили, подібно до того, як людство підкорює собі сили природи, є не тільки шляхом до тоталітаризму, а й шляхом до руйнування людської цивілізації. Якщо людство піде цим шляхом, то подальший розвиток

стане неможливим. Лише свобода, політична та економічна, може зберегти цивілізацію, її сучасні досягнення та забезпечити подальший розвиток людства.

Свобода особистості не сумісна з домінуванням єдиної для всього суспільства мети. Винятком із цього правила може бути війна або великі катастрофи, що потребують об'єднання всіх сил суспільства задля їх подолання. Можна тимчасово пожертвувати часткою свободи сьогодні в ім'я її утвердження завтра [147, с. 199].

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що людина як особа й особистість розвивалася не в умовах свободи. Первісно людина була членом маленької групи, вихід з якої був для неї приреченням на смерть в умовах дикої природи. Тому людина початково могла бути ким завгодно, але тільки не вільним створінням. Свобода – це артефакт цивілізації, що почав утворюватися після неолітичної революції та звільнив людину від диктату малої групи. Свобода розвинулася через поступову еволюцію дисципліни цивілізації, що одночасно є й дисципліною свободи. Ця дисципліна свободи шляхом встановлення абстрактних загальних правил справедливої поведінки захищає індивіда від свавілля і насильства з боку інших, дає йому можливість обгородити й обжити свою землю, що буде захищена від вторгнення. На своїй землі індивід зможе вільно використовувати свої знання і сили для задоволення своїх інтересів [150, с. 485].

Свобода утворюється не через вседозволеність, а через обмеження. Саме проведення невидимого кордону, чого не можна робити, перетворює несвободу на свободу, а хаос на гармонію. Правила поведінки, що створюють порядок у суспільстві, часто суперечать вродженим людським інстинктам виживання. Цивілізація є результатом переходу від малих груп, де більшість знає один одного в лице, до великого відкритого суспільства, де навіть сусіди, як правило, не знайомі, що об'єднане не загальними цілями, а абстрактними універсальними правилами справедливої поведінки. Найважливіше, щоб люди зрозуміли, що саме такі правила і є істинними цінностями, які ведуть суспільство до порядку, процвітання і свободи. Якщо ж суспільство вибирає за цінності якісь конкретні цілі, якими б ідеальними і прекрасними вони не були в теорії, на практиці їх

втілення призведе до негативних зворотних результатів, передусім до несвободи. Людина може бути вільною лише тоді, коли може сама вибирати цілі для себе, а не підкорятися встановленим «зверху», на зразок побудови комунізму. Життя у великому відкритому суспільстві, ґрунтованому на обміні, суттєво відрізняється від життя маленької групи збирачів і мисливців. Якщо збирачами і мисливцями люди були тисячі чи десятки тисяч років, і це, ймовірно, позначилося навіть на інстинктах, то на закріплення типу поведінки у відкритому суспільстві з розподілом праці на тисячі професій, і фізичних, і розумових, пішло значно менше часу. Для закріплення нового типу поведінки людям довелося не тільки вчити нові правила, а й придушувати деякі інстинктивні реакції, перейняті від предків. Вивчаючи ж нові правила, люди нерідко не усвідомлюють, чим вони ліпші від тих, що були раніше. Сучасна економічна система, що називається вільний конкурентний ринок, не є результатом роботи людського інтелекту, тому що його можливостей для цього недостатньо. Люди наштовхнулися на неї шляхом проб та помилок, і вона дала змогу досягнути значних результатів, що розбудили амбіції, які тепер можуть цю систему зруйнувати. Для тих, хто визнає лише вроджені інстинкти, або свідомо придумані конструкції суспільної будови, або поєднання першого і другого одночасно, формування вільної конкурентної ринкової економіки є непередбаченим і незрозумілим наслідком стихійного суспільного розвитку. Проте жодна людина донині не змогла придумати щонебудь краще та ефективніше від вільного конкурентного ринку.

Економічна свобода індивіда створила суспільство обміну, із широким розподілом праці та сигнальною системою ринкових цін. Також це стало можливим завдяки поступовому поширенню певних моральних принципів. Особливо добре ці принципи були засвоєні там, де населення складалося переважно з незалежних фермерів, ремісників і торговців. В етиці таких людей високо цінувалися бережливість, працелюбство та праця на перспективу, задля ліпшої долі своїх дітей, накопичення капіталу. Працюючи на себе, вони працювали на благо інших, що і стало причиною зростання загального суспільного добробуту.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що якщо будуть втілені в життя його ідеї, то це приведе до глобальних позитивних змін в історії людства, фактично, відбудеться якісна революція. Деякі ідеї Гаєка справді революційні. Так, наприклад, введення принципу, згідно з яким будь-яка вища влада матиме право вирішувати всі питання, щоправда, лише в негативній формі, тобто її функція обмежиться словом «ні», коли потрібно буде зупинити те, що не відповідає універсальним абстрактним правилам справедливої поведінки. Водночас все, що не заборонено цими правилами, індивід і суспільство можуть робити за власним бажанням, на власний розсуд та для задоволення власних інтересів. Якщо всі вищі суспільні цінності висловлені в негативній формі, то й вища влада повинна робити одне – забороняти.

У минулому столітті була популярною серед західних інтелектуалів ідея створення міжнародного уряду. Фрідріх фон Гаєк ставився до неї скептично та багато критикував. Він вважав це помилковим шляхом, тому що задля реалізації такої ідеї намагалися створити багато різноманітних спеціалізованих органів влади, тобто безмірно нарощували бюрократичний апарат, який повинен був контролювати всі сфери життя багатьох дуже різних народів. Насправді потрібно всі сили спрямувати на створення справжнього міжнародного права, що обмежувало б можливість країн завдавати шкоду одна одній [150, с. 470].

Політика, на думку Гаєка, перетворилася на важливу, дорогу і шкідливу справу. Вона забирає багато енергії і ресурсів та одночасно втрачає повагу і підтримку суспільства, яке дедалі частіше бачить в ній необхідне, і тому невиліковне, зло. Проте величезна політична «індустрія», що проникає у всі сфери суспільного життя, не є результатом вільного вибору людей. Насправді вона виникла на підставі виходу чиновницько-бюрократичного апарату з-під контролю суспільства, а також на основі необмеженої демократії та егоїстичного лобізму. У народній свідомості існує образ влади, персоніфікований у людиноподібне створіння, якому можна довіряти чи не довіряти, яке може бути добрим або поганим і злим. Також воно може бути розумним, навіть мудрим або, навпаки, нерозумним. Сам же Фрідріх фон Гаєк порівнює владу з машиною, що

скеровується «політичною необхідністю» та «політичною доцільністю» і має дуже далекий стосунок до переконань більшості [150, с. 471].

Законодавство повинно бути ґрунтоване на постійних або принаймні довготривалих принципах, а не конкретних поточних інтересах, що визначають конкретні повсякденні дії уряду. Помилковою є думка, що ці дії зумовлюються об'єктивною необхідністю, щодо якої всі розумні люди повинні дійти згоди.

Мета завжди вимагає певних жертв, і що більша мета, то більше жертв потрібно покласти задля її досягнення. Втім, неможливо бути повністю об'єктивним щодо важливості встановленої мети та ніколи не можна точно наперед оцінити кількість покладених жертв.

Загальні правила справедливої поведінки, що дають змогу знайти партнера для взаємовигідної співпраці, не мають нічого спільного з лобістськими заходами, котрі спрямовані на вигоду окремим групам. Поки уряд володітиме правом перерозподілу матеріальних благ, зокрема із застосуванням примусу, неможливо буде зупинити егоїзм різноманітних організованих груп інтересів, що вимагатимуть дедалі більше для себе. Добре правління неможливе, якщо політика перетворюється на безкінечний торг за більшу частку в загальному «пирозі». Надзвичайно важливо заборонити будь-який примус щодо забезпечення певного рівня прибутків для деяких груп, як аморальний та антисуспільний. Щоправда, тут є один виняток – надання мінімального прожиткового мінімуму для тих, хто потрапив у скрутне становище.

Сьогодні законодавчий орган володіє владою загалом не обмеженою законом, але залежною від потреб бюрократично-чиновницького апарату та лобістських груп. Така форма демократії компрометує саму ідею народовладдя та є руйнівною для суспільства. Вона покладає на уряд завдання, що початково є невіршуваним, якщо для них потрібна узгоджена думка більшості. Потрібно обмежити владу, щоб захистити демократію від самої себе.

Запропоновані Фрідріхом фон Гаєком зміни до конституції роблять перерозподіл державного бюджету, особливо в соціалістичному дусі, неможливим. Це не менш потрібно, ніж будь-яке інше конституційне обмеження

влади, та має запобігти руйнуванню демократії і розвитку авторитаризму й тоталітаризму [150, с. 472].

Категорично не можна дозволяти політикам вмішуватися у природний порядок вільного конкурентного ринку заради підвищення добробуту деяких груп населення, від голосів яких вони залежні. Таке втручання порушує саморегулювальний порядок ринку, що працює на благо всіх. Політика не повинна домінувати над економікою.

Фрідріх фон Гаск переконаний, що існує тільки два шляхи організації економіки, а всі так звані «треті шляхи» є лише варіантами двох реально можливих. Це або вільний конкурентний ринок, де ніхто не має права свавільно вирішувати, або планова командно-адміністративна економіка, де все вирішує уряд. Людству потрібно вибрати один із цих шляхів, оскільки поєднання їх неможливе, адже заважає досягненню мети, що переслідує кожний із них. Будь-який компроміс між вільним конкурентним ринком і командно-адміністративною економікою на практиці призведе до руйнації ринку. Звичайно, ринкову конкурентну економіку не варто ідеалізувати, але вона веде до економічної і політичної свободи. Тимчасом як планова командно-адміністративна економіка – пряма дорога та незмінний атрибут авторитаризму і тоталітаризму та характерна для таких ідеологій, як соціалізм, націонал-соціалізм, комунізм і фашизм [150, с. 472].

Світом правлять ті моральні принципи, у які вірить більшість людей. Розвиток передової цивілізації став можливим завдяки тому, що більшість повірила у принцип індивідуальної свободи, яка можлива тільки за умови, що індивід у своїх діях керується не розпорядженнями когось, а тільки правилами справедливої поведінки. У суспільстві вільних людей не повинно бути жодних правил колективної поведінки, що обмежували б свободу індивіда. Всіма своїми досягненнями людство зобов'язане тому, що індивідові надано можливість створити для себе захищену приватну сферу, у межах якої він вільний використовувати всі свої можливості та майно для досягнення власних цілей.

Фрідріх фон Гаск переконаний, що єдине, чого не зможе витримати демократія – це необхідності істотно знизити рівень добробуту в мирний час або

на досить довгий період, упродовж якого не буде поліпшення життя. Моральні принципи нерозривно пов'язані з індивідуальною поведінкою людей та діють лише тоді, коли люди є вільними та можуть ухвалювати рішення самостійно. А також готові, за потреби, заради дотримання принципів моралі жертвувати власною вигодою. Поза сферою особистої відповідальності немає ні добра, ні зла, ні добродійності, ні жертви. Рішення людей можуть бути моральними чи аморальними тільки тоді, коли вони приймаються в умовах свободи, коли люди відповідають за свої дії, коли жертви, на які вони йдуть, добровільні. Альтруїзм неможливий за чужий рахунок. Альтруїзм без свободи не є альтруїзмом [147, с. 203].

Свобода – це найнеобхідніша умова для існування моральних принципів. Тільки люди, що володіють свободою, можуть здійснювати вчинки всупереч обставинам, у які потрапили, та відповідати за них. Аби мораль не була «порожнім звуком», потрібна відповідальність людини не тільки перед іншими людьми, а й перед власною совістю, усвідомлення обов'язку, який не має нічого спільного з примусом. А також готовність приймати наслідки власних рішень.

Вплив колективізму на свободу та моральність особистості був руйнівним. Це було закономірним результатом руху, що проголосив однією зі своїх цілей звільнення від особистої відповідальності. Такий рух не міг не стати аморальним, якими б не були ідеали, що його спричинили. Легко чекати від влади вирішення проблем та підкорятися її рішенням, але важко діяти самостійно, керуючись власною совістю, особливо всупереч громадській думці та волі владоможців.

Самостійність, готовність до ризику, готовність до співпраці з іншими, твердість у відстоюванні своєї думки, якщо вона суперечить думці більшості – це ті чесноти, що виховує в людях свобода. Колективізм може їх знищити, але не має чим їх замінити, крім вимоги підкорятися рішенням влади. Президентські, парламентські чи місцеві вибори – це те, до чого сьогодні дедалі більше звужується моральний вибір людей, поряд з політичним. Свобода і незалежність, правдивість й інтелектуальна чесність, а також поваги до людини, але не як до

члена організованої групи, а як до особистості, – ось справжні ідеали лібералізму, в основі якого лежить істинний індивідуалізм [147, с. 205].

Класичний лібералізм Фрідріха фон Гаєка – це право вільно мислити та висловлювати свої думки, вільно вибирати власну мету, вільно працювати і творити, вільно пересуватися та бути повністю відповідальним за наслідки свого вибору. В ідеологіях, що побудовані на принципі колективізму, все навпаки. Вони надають великого значення правам тих чи інших груп, для яких штучно підтримують, за рахунок всіх інших, гарантований рівень добробуту. Дискримінація тих, хто не потрапив до груп із привілеями, для колективістських ідеологій є нормою, прихильники ідеологій подібного типу не вважають це несправедливістю. Моралі колективізму чужі такі чесноти, як незалежність і самостійність, ініціативність і відповідальність, готовність працювати добровільно та не лізти у справи сусідів, терпимість до іншої думки та критичне ставлення до влади. Колективістські ідеології і демократія несумісні. Жодні благі наміри та ефективна організація не збережуть людяності в системі, де немає свободи і відповідальності особистості.

Людство платить високу ціну за нехтування принципів лібералізму, особливо в міжнародних відносинах, з яких це нехтування і почалося. Реалізація в різних державах різних політико-економічних систем, незалежно один від одного, призводить до протистояння та війн між ними. Поки кожна країна може здійснювати будь-які заходи на власний розсуд, неможливо зберегти мир у світі.

Єдинопланування штовхає уряди до ізоляції їхніх країн від всього іншого світу, що порушує право людей на свободу пересування та знищує вільну торгівлю. Надзвичайно шкідливо, коли міждержавні кордони стають «залізними завісами», що розділять людей, унеможлиблюючи будь-які контакти, економічну співпрацю, культурний обмін, міжнаціональні шлюби та будь-що інше. Усе це призводить в підсумку до непорозуміння між народами, що часто переростає у конфлікти і війни. Коли економічна співпраця із співпраці між людьми перетворюється на співпрацю між державами, зіткнення їхніх інтересів викликає міжнародну напругу. Фрідріх фон Гаєк вважає помилковою думку про те, що

через міжнародні переговори можна врегулювати будь-які конфлікти за ринки збуту товарів і джерела сировини. Насправді такі переговори, як правило, закінчуються тим, що аргумент сили перевищує всі інші аргументи. Бажано, щоб усі питання економічної співпраці між різними державами вирішувалися не на міждержавному рівні, а на індивідуальному рівні, між людьми, що є громадянами цих держав [147, с. 211].

Міжнародне єдинопланування є ще більш шкідливим, ніж у межах окремих держав. Протистояння між свободою і єдиноплануванням, при його збільшенні до міжнародних масштабів, значно посилиться, адже зросте потреба охопити загальним економічним планом всю різноманітність цінностей і життєвих стандартів різних народів. Нескладно планувати економічне життя якогось невеликого поселення, із нечисленним населенням, складніше спланувати економіку міста, ще складніше – області, дуже складно – провести планування для цілої країни, навіть якщо вона відносно невелика. А особливо складно, практично неможливо, зробити це бодай відносно ефективно для різних країн.

Що більше людей потрібно охопити єдиним економічним планом, то меншою буде згода між ними щодо пріоритетів планування, тому, відповідно, центральному уряду доведеться щораз більше застосовувати примус до незгодних. Навіть у невеликих суспільствах не завжди є взаєморозуміння з різноманітних питань, коли ж єдиним економічним планом потрібно об'єднати різні народи, то може виявитися, що їхні цінності, традиції, звичаї та інтереси є антагоністичними і взаємозаперечують одні одних [147, с. 212]. Оптимальний шлях розвитку протилежний, це шлях до децентралізації, до збільшення ролі місцевого самоуправління. Без розвинутого місцевого самоуправління демократія малоефективна. Місцеве самоуправління – це чудова школа для виховання майбутніх політичних лідерів [147, с. 223].

Міжнародні принципи правозаконності повинні бути захистом і від тиранії держави над індивідом, і проти тиранії сильніших держав над слабкішими. Ідеалом світового устрою повинна бути не побудова наддержав-імперій, не

формальна асоціація «вільних націй», а співдружність націй, що складаються з вільних людей [147, с. 224].

Фрідріх фон Гаек, відповідаючи на запитання, як можна забезпечити більше свободи для всіх, переконує, що аби цього досягнути, потрібно обмежити свободу всіх єдиними абстрактними правилами, які запобігатимуть свавіллю та насильству одних людей стосовно інших та перешкоджатимуть вторгненню будь-кого у сферу особистого життя кожної людини. Для суспільства не повинно бути загальної конкретної мети, а тільки єдині абстрактні правила справедливої поведінки. Завдання уряду полягає в тому, щоб змусити всіх членів суспільства дотримуватися цих правил, захищаючи кожного з них від втручання інших. Підкорення всього суспільства єдиній конкретній меті – це дорога до несвободи, підкорення всього суспільства загальним абстрактним правилам справедливої поведінки – навпаки, шлях до свободи, а також різноманітності. Інколи помилково вважають, що різноманітність веде до хаосу, який ставить під загрозу порядок, що пов'язаний з підкоренням спільній меті та який асоціюється із цивілізацією, але насправді що більше різноманітності, то більше порядку. Крім того, хоча це може здатися парадоксом, різноманітність індивідуальних мрій і прагнень значно більше сприяє задоволенню потреб, ніж одноманітність та єдинодумство [149, с. 84]. Справжня свобода завжди обмежена та не має нічого спільного із вседозволеністю, що веде до охлократії й хаосу. Справжній порядок можливий тільки там, де є свобода, яка обмежена абстрактними загальними правилами справедливої поведінки [149, с. 57].

Фундаментальною суперечністю між свободою і несвободою є те, що свобода створюється через правління абстрактних загальних законів, а несвобода – через правління конкретних директив, як правило, законоподібних. При свободі діяльність уряду зводиться до примусу громадян дотримуватися універсальних законів справедливої поведінки. При несвободі – до примусу виконувати конкретні розпорядження й укази. Свобода неможлива, якщо уряд не обмежено певною кількістю повноважень, та він може використовувати дану йому владу в будь-який спосіб, на власний розсуд.

Свобода індивідуального вибору неможлива без відповідальності особи за свій вибір. Людина, роблячи свій вибір, змушена ризикувати і має отримувати винагороду залежно не від власних чеснот і моральності намірів, а від цінності отриманих результатів. Збереження свободи неможливе без збереження відповідальності, збереження економічної свободи неможливе без або прибутку, або збитків і банкрутства, залежно від об'єктивних результатів праці.

Держава, як цілеспрямовано організована влада, повинна становити тільки невелику частинку значно більшого організму, що називається суспільством, та забезпечувати правові межі, всередині яких свобода людей була би повною. Для суспільства, що побудоване на індивідуальній свободі, надзвичайно важливі ті традиції і звичаї, які обмежують свободу людини лише свободою інших людей. Готовність підкорятися таким традиціям і звичаям не тільки тоді, коли людина не розуміє їх обґрунтованості, а й не знаходить ґрунтовних аргументів проти них, є важливою умовою підтримання й удосконалення норм соціальної взаємодії.

Висновки до розділу 5

У п'ятому розділі проаналізовано розуміння Фрідріхом фон Гаєком меж свободи особи і влади держави, що визначаються цінностями в негативній формі, а також важливості свободи слова і думки. Наведено й пояснення вченого щодо того, чому при тоталітаризмі й авторитаризмі до органів влади залучаються найгірші члени суспільства.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що для збільшення ефективності роботи органів влади та обмеження влади центрального уряду потрібно знизити високий ступінь централізації, коли столичний уряд передає частину повноважень місцевим органам самоврядування, які повинні бути обмежені у праві використання примусу. Децентралізація влади, на думку вченого, є важливим запобіжним заходом проти узурпації влади та створення авторитарних і

тоталітарних режимів, які завжди характеризуються наявністю жорсткої централізованої вертикалі. Гаєк вважає, що занадто сильна централізація влади обмежує можливості громадян впливати на благоустрій та регіональні проблеми сфери їх проживання. Крім того, гіперцентралізація влади створює певну дегуманізацію у стосунках між сусідами та дезорганізує їх у спробах об'єднатися заради вирішення проблем їхньої місцевості. Для обмеження влади держави і збільшення впливу громадянського суспільства децентралізація вкрай потрібна, але, звичайно, до певної межі, щоби це не призвело до ослаблення держави, на випадок надзвичайних обставин, як, наприклад, природні катаклізми чи агресія з боку інших держав. Децентралізація, на думку вченого, – це завжди більше свободи для кожної людини.

На переконання Фрідріха фон Гаєка, гармонійна організація суспільства можлива лише через негативно сформульовані правила, які встановлюють межі свободи людини. Усе, що вони забороняють, робити не можна, але все, що не заборонено, – дозволено, робити можна. На думку вченого, люди повинні зрозуміти, що верховна влада, за винятком надзвичайного стану, взагалі не повинна володіти жодною позитивно-наказовою функцією, інакше свобода завжди буде під загрозою. Функція влади – перешкоджати всім діям людей, які порушують цими діями загальні універсальні правила справедливої поведінки, що сформульовані у формі законів. Але все, що не заборонено, люди вправі робити згідно з власними бажаннями і потребами та на власний розсуд. Гаєк вважає, що закони свободи – це завжди закони, висловлені в негативній заборонній формі. Так є тому, що жодна людина чи група людей, які направляють всіх інших, не можуть знати всього про все і про всіх, тобто всієї безкінечності фактів, обставин і деталей, до найдрібніших, що складають повноту життєдіяльності індивіда зокрема та суспільства загалом. Абсолютна неможливість знати все залишає для суспільства вільних людей єдиний шлях до свободи, справедливості і добробуту – це створення абстрактної системи загальних універсальних правил справедливої поведінки, згідно з якою поведінка всіх і кожного повинна підкорятися обмеженому переліку заборон,

що не слугують жодним приватним інтересам. Образно це можна порівняти з правилами дорожнього руху, які встановлюють, як можна їхати, але при цьому кожний вільний їхати туди, куди хоче.

Глибоко помилковою Фрідріх фон Гаєк вважає думку, що коли в тоталітарній державі віддати владу чесним і порядним людям, то вони використають її на благо всім. Мовляв, диктатура добрих людей – це добре, і таку диктатуру, на відміну від диктатури злих людей, необхідно підтримувати. Звичайно, на думку вченого, особисті якості людей при владі важливі, але організаційна будова, ідеологія, обрана модель економіки та інші аспекти є не менш важливими. Люди із «чистими» намірами, але помилковими ідеалами чи «брудними» методами отримують результати прямо протилежні очікуваним.

Фрідріх фон Гаєк наводить три причини, чому при авторитарних і тоталітарних режимах кадровий відбір призводить до того, що правляча група набирає до себе не кращих, а гірших кандидатів. По-перше, що більш розумово розвинута людина, то різноманітніші та складніші її погляди, а недемократичні режими потребують єдиномислинства, відповідно, для досягнення максимальної одностайності змушені брати до своїх лав тих членів суспільства, для яких характерний спрощений низький інтелектуальний і моральний рівень. По-друге, людей легковірних і слухняних, які не мають власних переконань, завжди простіше переконати. Отже, ряди тоталітарних партій поповнюються людьми емоційними, які не здатні до критичного мислення і легко піддаються чужій нав'язливій думці. Третій, найважливіший критерій негативного відбору, на думку Гаєка, полягає в тому, що взаєморозуміння люди швидше знаходять на протиставленні себе іншим. Образ ворога об'єднує сильніше за будь-що. Ксенофобія ж завжди більш поширена серед людей низького інтелектуального і морального рівня.

Найбільшим благом та найбільшою цінністю для людей Фрідріх фон Гаєк називає свободу. Свобода формується не через всюдозволеність, а через обмеження. Саме проведення невидимого кордону, чого не можна робити, перетворює несвободу на свободу, а хаос на гармонію. Найважливіше, щоб люди

зрозуміли, що загальні універсальні правила справедливої поведінки, висловлені в негативній формі, і є істинними цінностями, що ведуть суспільство до порядку, процвітання і свободи.

Основні положення розділу відображено в публікаціях дисертанта [58; 61; 65; 66; 67].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні проаналізовано політичні та, частково, економічні погляди видатного австрійського вченого, лауреата Нобелівської премії Фрідріха фон Гаєка щодо свободи, як політичної, так і економічної, та її меж, а також меж влади держави. Відповідно до поставлених мети і завдань отримано такі висновки:

1. Джон Локк, Шарль Луї де Монтеск'є, Іммануїл Кант, Адам Сміт, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, Джеремі Бентам, Бенжамен Констан, Джон Стюарт Мілль, Томас Джефферсон, Джеймс Медісон, Богдан Кістяковський, а також Фрідріх фон Гаєк розуміли лібералізм як заснований на особистій ініціативі і свободі вибору спосіб дій, готовність до сприйняття нових ідей і разом з тим заперечення диктату ідеологій, політики і влади. Воля до свободи породила ліберальну ідеологію. Свобода є фундаментом гідності людини та засобом її самореалізації. Свобода, з погляду лібералізму, у повсякденному житті є сукупністю невідчужуваних прав, які утворюють простір, у якому людина може діяти вільно, сама визнаючи свій шлях. Перелік таких фундаментальних прав обов'язково містить основні людські права і свободи, такі як право на життя, честь і гідність, недоторканість приватної власності, свободу совісті та віросповідання, свободу вільно обирати заняття, свободу самовираження в усіх сферах буття, свободу слова і друку та інше. Класичний лібералізм, що сповідував Фрідріх фон Гаєк, – це право вільно мислити та висловлювати свої думки, вільно вибирати власну мету, вільно працювати і творити, вільно пересуватися та вповні відповідати за наслідки свого вибору.

2. Вирішення питання про методологію дослідження мало для Фрідріха фон Гаєка надзвичайно важливе значення. Вона слугувала засобом для виділення особливого предмета дослідження – утворення стихійного розширеного порядку людської співпраці. У своїх дослідженнях Гаєк використовує переважно суб'єктивізм та методологічний індивідуалізм. Суб'єктивний методологічний принцип полягає в аналізі суспільства як певної реальності, із постійно діючими

механізмами утворення, підтримання і відтворення суспільного життя. Згідно з принципом методологічного індивідуалізму, відтворити цілісність соціальної структури можна, лише вивчаючи результати діяльності конкретного індивіда.

3. Демократія, на думку Фрідріха фон Гаєка, є особливою процедурою ухвалення урядових рішень, незалежно від цілей правління, що забезпечує змінюваність і мирну передачу влади. Демократія не бездоганна, проте вона досі є ідеалом, за який потрібно боротися до кінця, попри її недоліки. Демократія потребує віри в себе, коли люди втрачають віру в демократію, вони починають втрачати і демократію. Демократія є основною гарантією свободи, що можлива лише за умови дотримання принципу, згідно з яким примус може застосовуватися тільки для забезпечення дотримання законів. Демократія – це верховенство закону, вона справжня лише там, де люди підкоряються законам, а не іншим людям. Демократія для Фрідріха фон Гаєка є ідеалом, який, щоправда, вчений закликає не ідеалізувати. На думку науковця, демократію можна і потрібно критикувати, інакше вона деградуватиме. Демократія є непомітною доти, доки вона є, але якщо її зруйнувати, наслідки цього будуть очевидними і катастрофічними. Тому, на переконання Фрідріха фон Гаєка, за демократію необхідно боротися до кінця. Жертви в ім'я демократії завжди виправдані, бо шкода, що завдає людям її відсутність, завжди незрівнянно більша. Суспільство без демократії приречене на несвободу, несправедливість, аморальність, застій та деградацію. Соціальна справедливість у суспільстві без демократії неможлива.

4. Фрідріх фон Гаєк вважає, що демократії завдають значної шкоди лобізм організованих груп, монополізм, гіпертрофія уряду та профспілковий рух. Лобізм, монополізм та профспілковий рух знищують економічну свободу, руйнують саморегулювання ринку і добросовісність конкуренції. Збільшення кількості чиновників, на жаль, не підвищує якості управління. Зайва зарегульованість, що завжди зростає одночасно з чисельністю бюрократичного апарату, ускладнює функціонування ринку, а часто й руйнує його. Чиновник завжди буде гіршим управлінцем, ніж власник. Політизоване чиновництво, як клас, завжди прагне до збільшення своєї влади над суспільством та легко деградує до авторитарних та

тоталітарних форм правління. Тому надзвичайно важливо стримувати гіпертрофію уряду та інших державних органів, обмежуючи їх кількість оптимальним необхідним мінімумом.

5. На думку Фрідріха фон Гаєка, надзвичайно великої шкоди свободі слова і думки завдала пропаганда і зловживання термінами. Вони призвели до втрати їхнього початкового змісту. У ХХ столітті соціалістична і комуністична пропаганда викривила до протилежного значення таких слів, як закон, вибори, справедливість тощо. Масова і постійна пропаганда й агітація настільки сильно впливають на свідомість і мислення людей, що нерідко вони взагалі перестають відчувати відмінність між правдою і неправдою, між добром і злом та починають виправдовувати найжахливіші злочини. Фрідріх фон Гаєк переконаний, що свобода слова і думки є найважливішим аспектом свободи. Повний контроль можновладців над засобами масової інформації дає їм повну владу над суспільством. Від тотальної пропаганди, без жодної можливості отримати інформацію з альтернативних джерел, навіть у найбільш незалежно мислячих людей відбувається деформація мислення та втрачається здатність до критичного об'єктивного світосприйняття. Свобода слова – це не свобода брехні, за здійснений наклеп особа чи група осіб мають відповідати, зокрема варто пам'ятати про кримінальне покарання.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що свобода думки життєво необхідна для будь-якого суспільства. Вона, образно кажучи, є компасом для меншості, яка веде за собою більшість. Без свободи думки людство приречене на регрес і занепад. Ніхто не повинен мати владу над мисленням і поглядами інших людей. Сутність свободи думки, як першодвигуна інтелектуального розвитку, не тільки в тому, що кожний має право говорити і писати те, що думає, а й у тому, що будь-яка ідея може бути предметом публічної дискусії. Поки суспільство веде відкрите обговорення, завжди знайдеться хтось, хто побачить помилки в головних ідеях та вкаже на них всім, або ж запропонує нові ідеї, винісши їх на обговорення. Основою розвитку думки є процес інтелектуального взаємообміну між людьми, які володіють різними здібностями і знаннями. Соціальна природа людського

розуму потребує різномислення. Будь-які думки, що володіють розумом людини, направляючи хід її мислення, одночасно обмежують його. Неможливо передбачити висновки, до яких прийде багато різних людей, адже їхні знання та інтелектуальні можливості різні. Так само неможливо передбачити, які уявлення сприятимуть прогресу, а які ні. Планувати інтелектуальний, як і будь-який інший, розвиток неможливо і небажано, таке планування є абсурдом, суперечливим у термінах. Якщо планування все-таки відбудуватиметься, то воно завжди буде обмежене уявою того, хто планує, та створюватиме помилкову ілюзію, що можна обійтися без проб і помилок. Уникнення шляху проб і помилок – це уникнення розвитку. Думка, що людський розум здатний контролювати власний розвиток, є результатом змішування уявлень про індивідуальний розум, який тільки й може що-небудь «свідомо контролювати», з уявленнями про міжособовий та надособовий процеси, завдяки яким цей розвиток відбувається. Насправді контроль інтелектуального розвитку – це встановлення кордонів для нього. Раніше чи пізніше подібний контроль призведе до інтелектуального занепаду. Колективістські ліві ідеології, що проголошують розум головним чинником розвитку, насправді ведуть до його руйнування, тому що помилково розуміють процес, який є основою руху розуму. Колективістський принцип «свідомого» планування наділяє вищою владою індивідуальний розум якогось індивіда, а індивідуалізм, навпаки, дозволяє зрозуміти значення в суспільному житті надіндивідуальних сил.

6. Схема розподілу влади, яку розробив Фрідріх фон Гаєк, передбачає утворення двопалатного парламенту, що складається із законодавчої та урядової палат, які повинні бути незалежні одна від одної. Завдання законодавчої палати – прийняття й удосконалення законів у класичному розумінні цього терміна, тобто як загальних абстрактних правил справедливої поведінки. Завдання урядової палати – розробка законів і законодавчих актів, що регулюють і направляють роботу уряду, не дозволяючи йому переходити на «ручне управління». Наприклад, щорічного закону про державний бюджет. І третій орган, згідно зі схемою Гаєка, – це уряд. Отже, влада буде розділена між трьома автономними

органами, з яких жодний не володітиме всією повнотою влади та матиме максимально обмежені можливості для її узурпації.

7. Індивідуалізм вперше яскраво проявився в епоху Ренесансу, хоча зародився в античній філософії та в ранньому християнстві. Він став однією з головних причин утворення західної цивілізації. Першоосновою індивідуалізму є абсолютна цінність людської особистості та її свобода, єдиним обмеженням якої може бути лише свобода інших особистостей. Згідно з ліберальними уявленнями, суспільство – це сукупність самостійних індивідів, наділених природними правами на життя, свободу, власність тощо. Людина є незалежним суб'єктом, котрий сам знає, що для нього добре і що погано. Колективізм є повною протилежністю індивідуалізму. У його основу покладено пріоритет колективу, спільноти над окремим індивідом. Колективізм став підґрунтям для лівих ідеологій, таких як комунізм, соціалізм та ін.

Для індивідуалізму характерні терпимість до різних думок і смиренність перед соціальними силами. Колективізм же, з його інтелектуальною гординою, цілком протилежний тому, що породжує ідея єдиного управління всім життям суспільства.

8. У ХХ столітті дуже популярною була ліва ідея єдиного централізованого урядового всеохопного загальнодержавного планування, або, коротко, єдинопланування. Фрідріх фон Гаск вважає її особливо шкідливою, що руйнує економічну і політичну свободу. Єдинопланування неможливе без єдиномислення, а свобода неможлива при єдиномисленні. Крім того, єдинопланування позбавляє людину права вибирати власні цілі, відповідно до своїх особистих потреб і уподобань, тому коли все суспільство змушують працювати на єдину мету, яку встановлює уряд, економічна свобода неможлива початково. Без свободи економічної людина ніколи не зможе бути господарем сама собі. А економічна свобода можлива лише за умови приватної власності на засоби виробництва, зокрема землю, як засіб виробництва. Якщо людину позбавити приватної власності, а всі засоби виробництва націоналізувати, то єдиним роботодавцем буде держава, а фактично, чиновництво, тоді опозиція

означає голодну смерть, а підтримка влади – втрату свободи. Щоби знищити будь-яку свободу, і політичну, і економічну, достатньо провести загальну націоналізацію.

Урядове централізоване єдинопланування, коли порівнювати з високоточною координацією дій вільного конкурентного ринку, через сигнальну систему цін, є неточним, дезорієнтуючим та неефективним. Сучасна цивілізація досягла такого рівня розвитку лише тому, що не була свідомо спланованою тими, хто жив раніше. І вона зупиниться у своєму подальшому розвитку, якщо його почнуть планувати ті, хто живе сьогодні.

Економічна свобода Фрідріха фон Гаєка – це передусім право вільно володіти майном та засобами виробництва, купувати і продавати їх, здавати і брати в оренду, дарувати й передавати у спадок за власним бажанням та на власний розсуд, а також використовувати власне майно та засоби виробництва для виробництва і продажу чи обміну будь-яких товарів і послуг, що не заборонені законодавством, у будь-яких кількостях і за будь-якою ціною. На думку Фрідріха фон Гаєка, економічна свобода неможлива там, де є урядове єдинопланування, монополізм, протекціонізм, різноманітні пільги і привілеї та недоброчесна конкуренція.

Фрідріх фон Гаєк переконаний, що є лише два типи економіки. Перший тип – це ліберальна економіка, побудована на приватній власності, тобто вільний конкурентний ринок. Другий тип – це соціалістична чи комуністична командно-адміністративна економіка, у якій всі засоби виробництва перебувають у державній власності та управляються чиновниками. Третього, на думку вченого, не дано. Тобто або вільний конкурентний ринок, або урядове єдинопланування, або свобода, або несвобода, або лібералізм, або соціалізм чи комунізм. Саме форма власності, на думку Гаєка, є одним з головних ідеологоутворювальних факторів. Форма власності в економіці – це ідеологія в політиці. Тому Гаєк виділяє три справжні первинні основні ідеології. Перша ідеологія – це лібералізм, основою якого є приватна власність на засоби та предмети виробництва. Класичний лібералізм, прихильником і теоретиком якого є вчений, – єдина, на

його думку, справжня права ідеологія. Друга ідеологія – це соціалізм, основою якого є державна форма власності на засоби виробництва, а фактично, приватна власність на предмети виробництва. Третя ідеологія – це комунізм, основою якої є суто державна форма власності, і на засоби виробництва, і на предмети виробництва, тобто на все. Обидві ліві ідеології, і соціалізм, і комунізм, на глибоке переконання Гаєка, є утопією та дорогою до рабства. Всі інші ідеології, на думку вченого, є вторинними та залежними від цих трьох початкових ідеологій.

9. Фрідріх фон Гаєк переконаний в необхідності максимального використання потенціалу конкуренції, що координує економічну діяльність значно ефективніше за централізоване урядове управління та дає людям можливість самостійно вибирати і зважувати успіхи, невдачі, ризики і виграти обраної справи. Добросовісна чесна конкуренція – найкращий спосіб управління діяльністю людей. Можна легко планувати або контролювати нескладну ситуацію, коли одна людина чи невеликий орган здатні враховувати всі обставини. Але якщо обставини складні і їх багато, до того ж вони постійно змінюються, то їх складно, практично неможливо, ні врахувати, ні об'єднати, ні регулярно відстежувати. Неможливість враховувати всі чинники економічного життя, що залежать від рішень, які ухвалює значна частина учасників економічного процесу, потребують координації, яка повинна бути не свідомим контролем «зверху», а системою правил, які дають змогу учасникам оперативно й ефективно узгоджувати свої дії з діями інших. Важливо, щоб виробники мали право вести свою економічну діяльність згідно з відомими тільки їм обставинами і поєднувати свої плани з планами партнерів. Жодний урядовий центральний плануючий орган не може знати всі обставини постійно змінюваних попиту та пропозиції на повний перелік товарів та послуг, загалом кон'юнктури ринку, й оперативно враховувати цю інформацію та віддавати відповідні розпорядження на місця, конкретним виробникам. Необхідна сигнальна система, що враховувала б дії всіх учасників ринку та відображала б їх в універсальній формі, слугувала орієнтиром для них. В умовах вільного конкурентного ринку такою системою є

ціни, які утворюються внаслідок балансу попиту і пропозиції та інших економічних чинників, а не є штучно встановленими рішенням уряду, як при єдиноплануванні. Що розвинутіша економіка країни, то більше значення має розподіл знань між всіма учасниками економічного життя, які координують свої дії завдяки безособовому механізму передачі економічної інформації, яким є система цін.

Конкурентний ринок, що побудований на свободі вибору, є гарантією прогресу, зокрема матеріального, що перебуває у прямій залежності від різноманітності пропозиції, тому що ніхто не може знати, яка лінія розвитку виявиться перспективною. Свобода дає можливість для розвитку, тому що його напрями, як правило, просто неможливо передбачити. Навіть якщо на певному рівні розвитку знань може здатися, що примус дає переваги, потрібно зберегти свободу, інакше, без неї, розвиток суспільства буде обмежений уявою охочих застосувати примус задля втілення їхнього бачення прогресу. Свобода є найбільшим досягненням цивілізації. Надзвичайно важливо її оберігати, навіть якщо для цього доведеться йти на якісь жертви.

Фрідріх фон Гаєк впевнений, що прогрес неможливо запланувати, можливо лише створити умови для нього, і найважливішою умовою прогресу є свобода. Щоб цивілізація і надалі розвивалася, необхідна гарантія політичної й економічної свободи для кожного індивіда. Важливо не допустити, щоб політики замінювали стихійний ріст суспільства своїми теоретичними конструкціями. Загалом, не потрібні жодні теоретичні конструкції, що претендують на рецепт побудови процвітаючого суспільства. Процвітання і добробут суспільства є результатом динамічного процесу постійних змін, тому будь-яка статична конструкція лише перекриє шлях до розвитку. Як двічі не зайти в одну річку, так само неможливо придумати ідеальну суспільно-політичну формацію на всі часи. Аби суспільство процвітало, воно має змінюватися, адаптуючись до безперервного процесу мінливості світу. А щоби воно могло змінюватися, потрібна максимально можлива свобода для кожного індивіда, проте суворо обмежена абстрактними універсальними правилами справедливої поведінки. Саме

свобода, політична і, особливо, економічна, є двигуном прогресу та гарантією добробуту, тому єдина прогресивна політика – це політика, спрямована на досягнення свободи особистості.

10. Свобода – це і є захищеність. Людина, що залежна від волі когось іншого, завжди буде перед цим кимось незахищена. Лише маючи свободу від чужої волі, можна бути захищеним від неї. Фрідріх фон Гаєк надає економічній свободі першочергове значення. Саме економічна свобода, на думку вченого, є першоосновою, фундаментом для всіх інших видів свободи. Фундаментом же економічної свободи є приватна власність, особливо на засоби виробництва, зокрема землю, як засіб виробництва. Людина, яка позбавлена власності та не має засобів до існування, не може бути ні вільною, ні захищеною. Вона завжди залежатиме від інших та підкорятиметься тому, хто дасть їй роботу. Гаєк переконаний, що гідність і приватна власність – взаємозалежні поняття. Людина, яка є власником, завжди матиме незрівнянно більше можливостей зберегти свою честь і гідність, ніж людина, яка не має нічого. Політична свобода неможлива без свободи економічної, а економічна свобода неможлива без економічної захищеності, що своєю чергою неможлива без приватної власності. Святість та недоторканість приватної власності, що зароблена чесним шляхом, із правом продавати, купувати, здавати і брати в оренду та передавати у спадок або не робити цього, за власним бажанням та на власний розсуд, є основою економічної захищеності.

11. Фрідріх фон Гаєк переконаний, що для збільшення ефективності роботи органів влади та обмеження влади центрального уряду потрібно знизити високий ступінь централізації, коли столичний уряд передає частину повноважень місцевим органам самоврядування, які повинні бути обмежені у праві використовувати примус. Децентралізація влади, на думку вченого, є важливим запобіжним заходом проти узурпації влади та створення авторитарних і тоталітарних режимів, які завжди характеризуються наявністю жорсткої централізованої вертикалі. Гаєк вважає, що занадто сильна централізація влади обмежує можливості громадян впливати на благоустрій та регіональні проблеми

території їх проживання. Для обмеження влади держави і збільшення впливу громадянського суспільства децентралізація необхідна, але, звичайно, до певної межі, щоби це не призвело до ослаблення держави, на випадок надзвичайних обставин, як, наприклад, природні катаклізми чи агресія з боку інших держав.

12. Фрідріх фон Гаєк вважає, що закони свободи – це завжди закони, висловлені в негативній заборонній формі. Так є, тому що жодна людина чи група людей, які направляють всіх інших, не можуть знати всього про все і про всіх, тобто всієї безкінечності фактів, обставин і деталей, до найдрібніших, що становлять повноту життєдіяльності індивіда зокрема та суспільства загалом. Абсолютна неможливість знати все залишає для суспільства вільних людей лише єдиний шлях до свободи, справедливості та добробуту – створення абстрактної системи загальних універсальних правил справедливої поведінки, згідно з якою поведінка всіх і кожного має підкорятися обмеженому переліку заборон, що не служать жодним приватним інтересам. Образно це можна порівняти з правилами дорожнього руху, які встановлюють, як можна їхати, але при цьому кожний вільний їхати туди, куди хоче. Фрідріх фон Гаєк переконаний, що свобода є найважливішою цінністю та найбільшим благом для людини. Людина без свободи – це людина поза мораллю. Моральні принципи нерозривно пов'язані з індивідуальною поведінкою людей та діють лише тоді, коли люди є вільними та можуть ухвалювати рішення самостійно. А також готові, за потреби, задля дотримання принципів моралі жертвувати власною вигодою. Поза сферою особистої відповідальності немає ні добра, ні зла, ні добродійності, ні жертви. Рішення людей можуть бути моральними чи аморальними тільки тоді, коли вони приймаються в умовах свободи, коли люди відповідальні за свої дії, коли жертви, на які вони йдуть, добровільні. Альтруїзм неможливий за чужий рахунок. Альтруїзм без свободи не є альтруїзмом.

Свобода – це найнеобхідніша умова для існування моральних принципів. Тільки люди, що володіють свободою, можуть здійснювати вчинки всупереч обставинам, у які потрапили, та відповідати за них. Щоб мораль не була «порожнім звуком», потрібна відповідальність людини не лише перед іншими

людьми, а й перед власною совістю, усвідомлення обов'язку, який не має нічого спільного з примусом. А також готовність приймати наслідки власних рішень.

13. Фрідріх фон Гаєк переконаний, що існує три причини, чому при авторитарних і тоталітарних режимах кадровий відбір призводить до того, що правляча група набирає до себе не кращих, а гірших кандидатів. По-перше, що більш розумово розвинута людина, то більш різноманітні та складні її погляди, а недемократичні режими потребують єдиномислення, відповідно, для досягнення максимальної одностайності змушені брати до своїх лав тих членів суспільства, які мають спрощений низький інтелектуальний і моральний рівень. По-друге, людей легковірних і слухняних, які не мають власних переконань, завжди простіше переконати. Отже, ряди тоталітарних партій поповнюються людьми емоційними, не здатними до критичного мислення і такими, що легко піддаються чужій нав'язливій думці. Третій, найважливіший критерій негативного відбору, на думку Гаєка, полягає в тому, що люди швидше знаходять взаєморозуміння на протиставленні себе іншим. Образ ворога об'єднує сильніше за будь-що. Ксенофобія ж завжди більш поширена серед людей низького інтелектуального і морального рівня.

14. Політична свобода Фрідріха фон Гаєка – це неухильне дотримання всіма без винятку членами суспільства загальних (універсальних) правил справедливої поведінки, що сформульовані у формі абстрактних законів негативного заборонного характеру та не підлаштовані ні під чиї приватні інтереси. Інакше кажучи – це лаконічний, чіткий і легко зрозумілий перелік заборон того, чого робити не можна. Усе, що ним не заборонено, робити можна. Ці заборони є межами свободи особи і влади держави. На думку вченого, люди повинні зрозуміти, що верховна влада, за винятком надзвичайного стану, взагалі не повинна володіти жодною позитивно-наказовою функцією, інакше свобода завжди буде під загрозою. Функція влади – перешкоджати всім діям людей, які порушують цими діями загальні (універсальні) правила справедливої поведінки, що сформульовані у формі законів. Але, все, що не заборонено, люди вправі робити відповідно до власних бажань і потреб та на власний розсуд.

Найважливішою умовою свободи є принцип, що примус допустимий тільки для забезпечення дотримання загальних правил справедливої поведінки, так, як їх розуміє більшість. Саме цей принцип є гарантією мирного співжиття людей у суспільстві. Проте легітимація насильства більшістю не означає, що її влада повинна бути необмеженою, як і те, що воля більшості з будь-якого приводу повинна бути обов'язковою для всіх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арентд Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. 2-ге вид. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 584 с.
2. Арістотель. Політика. Переклав з давньогрецької Олександр Кислюк. Київ: [б. в.], 2000. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm> (дата звернення: 12.03.2019).
3. Афонін Е. Спенсер Герберт // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ: Парламент. вид-во, 2011. 681 с.
4. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 254–262.
5. Бауман З. Індивідуалізоване общество / пер. с англ. Москва: Логос, 2005. 390 с.
6. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: монографія. Київ: МАУП, 2003. 424 с.
7. Бебик В. М. Політологія: наука і дисципліна: підручник. Київ: Каравела, 2009. 406 с.
8. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / пер. з нім О. Юдіна. Київ: Ніка-Центр, 2011. 408 с.
9. Беллами Р. Ліберальні права, соціалістичні цілі та обов'язки громадянина // Лібералізм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. С. 983–1000.
10. Берк Е. Права людини // Консерватизм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. С. 281–285.
11. Берлін І. Чотири есе про свободу / пер. з англ. О. Коваленка. Київ: Основи, 1994. 272 с.
12. Берман Ш. Громадянське суспільство та інституціалізація. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?do=print&id=1197562970> (дата звернення: 15.05.2019).

13. Біблія. Книги Святого Письма Старого і Нового Завіту / пер. ієромонаха о. Рафаїла (Романа Турконяка). 3-тє вид. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2016.
14. Брегеда А. Ю. Політологія: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. Київ: КНЕУ, 1999. 108 с.
15. Бурдяк В. І., Ротар Н. Ю. Політична культура, ідеологія, психологія: навч. посіб. / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Рута, 2000. 104 с.
16. Бжезинський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів; Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000. 236 с.
17. Богданович М. Л. Основні детермінанти діяльності груп інтересів. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/04-BOGDANOVICH.pdf> (дата звернення: 22.04.2019).
18. Бодуен Ж. Вступ до політології / пер. з фр. Київ: Основи, 1995. 174 с.
19. Бойко О. Д. Анатомія політичного маніпулювання: навч. посіб. Ніжин: ДС «Міланік», 2007. 223 с.
20. Валлерстайн И. После либерализма. Москва: Эдиториал УРСС, 2003. 253 с.
21. Вдовичин І. Я. Свобода особи в правій українській політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.): монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 512 с.
22. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / пер. з нім. А. Онишко. Львів: Літопис, 2000. 319 с.
23. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку: учеб. для высш. учеб. зав. Изд. 2, перераб. и доп. Москва: Изд. корпорация «Логос», 1999. 544 с.
24. Гаек Фрідріх Август фон. Істинний смисл демократичного ідеалу // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 432–434.
25. Гаек Фрідріх Август фон. Конституція свободи / пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. Львів: Літопис, 2002. 556 с.
26. Гаек Фрідріх Август фон. Чому я не консерватор // Консерватизм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. С. 65–81.

27. Гелей С., Рутар С. Політологія: навч. посіб. 3-тє вид., переробл. і допов. Київ: Знання, 1999. 427 с.
28. Гелд Д. Моделі демократії // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 155–175.
29. Гозман Л. Я., Шестопап Е. Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 448 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/belin/38.php (дата звернення: 05.06.2019).
30. Головченко В. Констан Анрі Бенжамен де Ребек // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламент. вид-во, 2011. С. 354.
31. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз: монографія / за наук. ред. д. політ. н. Л. Є. Шкляра. Київ: НАДУ, 2009. 392 с. URL: <http://nbuv.gov.ua/books/2009/09glpp.pdf> (дата звернення: 05.06.2019).
32. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ: ППС-2002, 2007. 436 с.
33. Даймонд Л. Три парадокси демократії // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 92–104.
34. Даль Р. Дилеми плюралістичної демократії // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 533–544.
35. Дальтон Р. Демократична система та її громадяни: моделі політичних змін. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1197562970> (дата звернення: 15.06.2019).
36. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / пер. з нім. А. Орган. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006. 109 с.
37. Децентралізація та ефективне місцеве самоврядування: навч. посіб. для посадовців місцевих та регіон. органів влади та фахівців з розвитку місцевого самовряд. Київ: ПРООН/МПВСР, 2007. 269 с.

38. Древаль Ю. Д. Пряма, безпосередня і представницька демократія як форми втілення ідеї народовладдя. URL: <http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/1813/1/politic.50.2003.55-63.pdf> (дата звернення: 10.04.2019).
39. Дюверже М. Политические партии. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Duverg/ (дата звернення: 10.04.2019).
40. Заблоцький В. Лібералізм. Ідея. Ідеал. Ідеологія. Донецьк: Наук. думка, 2001. 215 с.
41. Загальна декларація прав людини: міжнар. док. від 10.12.1948 / ООН // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 10.04.2019).
42. Енциклопедія політичної думки / за ред. Девіда Міллера. Київ, 2000. 412 с.
43. Инглхарт Р., Вельцер К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. Москва: Новое изд-во, 2011. 464 с.
44. Ишияма Дж. Т. Партии – преемницы коммунистических и организационное развитие партий в посткоммунистической политике. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/publication/Starie_publicacii_Polisa/I/1999-4-12-Ishiyama_Partii_preemnici_kommunisticheskix.pdf (дата звернення: 11.04.2019).
45. Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції / пер. з англ. Р. Ткачук. Київ: Основи, 2000. 142 с.
46. Крістол І. Капіталізм, соціалізм, нігілізм // Консерватизм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. С. 212-226.
47. Кирилюк Н. А. Базові напрямки проявів політичної активності громадян в умовах демократизації. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=28> (дата звернення: 11.04.2019).
48. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навч. посіб. Київ: Центр учб. л-ри, 2009. 520 с.

49. Кирилюк Н. А. Специфіка політичної активності серед інших форм політичної поведінки особистості. URL: http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/-Politologia/26700.doc.htm (дата звернення: 13.04.2019).
50. Климов И. А. Социальная мобилизация: к истории понятия // Человек. Сообщество. Управление. 2004. № 1. URL: http://chsu.kubsu.ru/arhiv/2004_1/2004-1_Klimov.pdf (дата обращения: 02.12.2018).
51. Кирилюк Ф. М. Історія політології. Київ, 2001. 535 с.
52. Кирилюк Ф. М., Ковш О. Г. Западноевропейские социально-политические учения XIX века. Киев, 1991. 156 с.
53. Кисельов С. Локк Джон // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламент. вид-во, 2011. С. 409.
54. Климчук В. Н. З погляду ліберала. Політика і культура / Ін-т лібералізму. Харків: Константа, 2006. 143 с.
55. Коэн Д. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Москва: Изд-во «Весь Мир», 2003. 784 с.
56. Лазоренко О. В., Лазоренко О. О. Теорія політології: навч. посіб. Київ: Вища шк., 1996. 179 с.
57. Лукашенко Є. Демархія (Ф. А. Гаєк) // Наука, технології, інновації: світові тенденції та регіональний аспект: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28–29 верес. 2018 р.). Одеса: ГО «Ін-т інновац. освіти», 2018. С. 121–122.
58. Лукашенко Є. Дорога до свободи Фрідріха фон Гаєка // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 4. С. 5–12.
59. Лукашенко Є. Законодавча і урядова палати парламенту (Ф. А. Гаєк) // Осінні наукові читання: тези XXII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Вінниця, 28 верес. 2018 р.). Вінниця: ГО «Наука та практика. Міжнародні інтернет-коференції», 2018. С. 14–17.
60. Лукашенко Є. Індивідуалізм Фрідріха фон Гаєка // Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: тези Міжнар. наук.-

практ. конф. (м. Київ, 12–13 жовт. 2018 р.). Київ: ГО «Київ. наук. суспільнознавча організація», 2018. С. 88–92.

61. Лукашенко Є. Істинний індивідуалізм Фрідріха фон Гаєка // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Вип. 23. С. 128–135.

62. Лукашенко Є. Конкуренція – самий ефективний спосіб управління економікою та шлях розвитку (Ф. А. Гаєк) // Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 жовт. 2018 р.). Львів: ГО «Львів. фундація сусп. наук», 2018. С. 91–94.

63. Лукашенко Є. Негативна форма цінностей (Ф. А. Гаєк) // Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14–15 верес. 2018 р.). Дніпро: Наук. об'єднання «Відкрите с-ство», 2018. С. 91–94.

64. Лукашенко Є. Негативний кадровий відбір при авторитаризмі та тоталітаризмі (Ф. А. Гаєк) // Теорія і практика актуальних наукових досліджень: тези III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 28–29 верес. 2018 р.). Запоріжжя: Наук. жур. «Молодий вчений», 2018. С. 115–117.

65. Лукашенко Є. Розширений порядок Фрідріха фон Гаєка // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 2. С. 22–27.

66. Лукашенко Є. Свобода і державна монополія на друк грошей (Ф. Гаєк) // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 3. С. 25–28.

67. Лукашенко Є. «Суспільство вільних» Фрідріха фон Гаєка // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 6. С. 22–27.

68. Людина в сучасному світі: у трьох книгах. Книга 3. Антропний принцип концептуалізації політики у науковому дискурсі: кол. моногр. / [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, О. Ю. Дацаківська та ін.]; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 770 с.

69. Лазор О. Д. Інституціоналізація публічної самоврядної влади в Україні: монографія. Львів: ЛРІДУ НАЛУ, 2009. 440 с.

70. Лебединська Г. О. Політична участь як головний критерій розбудови громадянського суспільства. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/11351/99%20-%20Lebedinska.pdf?sequence=1> (дата звернення: 13.06.2019).
71. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ. Москва: Смысл, 1999. 425 с.
72. Мазуренко Л. Неурядові організації як суб'єкт соціальної політики // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія комунікації». 2012. № 4. URL: <http://social-science.com.ua/article/908> (дата звернення: 13.06.2019).
73. Майбутнє демократії. Н. Боббіо // Демократія: Антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 105–119.
74. Малькевич А. А. Технология управления политическим поведением. URL: http://www.aspvestnik.com/2010_1-2/articles/45_malkevich.pdf (дата звернення: 12.06.2018).
75. Меєр Френк С. Свобода, традиція, консерватизм // Консерватизм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. С. 344–356.
76. Міл Дж. С. Про свободу: есе / пер. з англ. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
77. Мирошниченко И. В. Модели политического поведения социально-профессиональных групп // Человек. Сообщество. Управление. 2005. № 2. URL: http://chsu.kubsu.ru/arhiv/2005_2/2005-2_Miroshnichenko.pdf (дата звернення: 12.05.2019).
78. Михельсон О. Революція досвідченої молоді. URL: <http://tyzhden.ua/Society/96562> (дата звернення: 12.05.2019).
79. Мунтян М. А. Политические перемены, политическое развитие и политическая модернизация. URL: <http://www.viperson.ru/wind.php?ID=276119&soch=1> (дата звернення: 10.05.2018).
80. Окунев И. Ю. Стэнфордская модель кризиса развития. URL: <http://www.politstudies.ru/files/File/2009/3/13.pdf> (дата звернення: 12.06.2019).

81. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп. Київ: Лібра, 2004. 272 с.
82. Онук О. Кризис и социальная мобилизация в государствах переходного периода. URL: http://issuu.com/undp_in_europe_cis/docs/transition/1 (дата обращения: 14.04.2019).
83. Ордешук П. Уроки для громадян нових демократій / пер. з англ. і наук. ред. В. Пасісниченко. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2005. 188 с.
84. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас // Вибрані твори / пер. з іспан. В. Бургардта, В. Сахна, О. Товстенка. Київ: Основи, 1994. С. 15–139.
85. Основи демократії: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій; МОН України, Акад. педаг. наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. Вид. 2, стер. Київ: Вид-во «Ай Бі», 2004. 668 с. URL: <http://political-studies.com/?p=20> (дата звернення: 14.04.2019).
86. Основи політичної науки: курс лекцій / за ред. Б. Кухти. Львів: Наук. думка, 1996. 650 с.
87. Основи політології: навч. посіб. / А. Ю. Брегеда. Вид. 2, переробл. і допов. Київ: КНЕУ, 2000. 312 с.
88. Основи політології (курс лекцій) / за ред. проф. Н. І. Сазонова. Харків, 1993. 512 с.
89. Остапенко М. С. Суб'єкти політичної комунікації в інформаційному суспільстві. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/-Gileya44/P6_doc.pdf (дата звернення: 13.05.2019).
90. Пампульов В. Я. Дискусія щодо меж реалізації свободи у філософії сучасного лібералізму // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. праць. Київ: 2008. Вип. 8. С. 297–304.
91. Партії у виборчому процесі // Офіц. веб-сайт Центральної виборчої комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp501?PT001F01=910> (дата звернення: 12.04.2019).

92. Патнем Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 302 с.
93. Петроє О. М. Соціальний діалог як інститут державного управління: навч.-метод. матер. / упоряд. В. В. Святненко. Київ: НАДУ, 2013. 84 с.
94. Перегудов С. П. Гражданское общество как субъект публичной политики // Полис. Политические исследования: журн. 2006. № 2. С. 139–150. URL: <http://www.politstudies.ru/article/3692> (дата звернення: 12.03.2019).
95. Пінчук С. А. Соціальна мобілізація як фактор забезпечення сталого розвитку громад. URL: <http://refdb.ru/look/2252880-p41.html> (дата звернення: 12.03.2019).
96. Подолянко Л. А. Свобода, яку ми вибираємо // Нова парадигма: журн. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. Вип. 64. С. 6–16.
97. Пойченко А. М. Політика, теорія і технології діяльності. Київ: Ін-т політології і нац. відносин НАН України, 1995. 164 с.
98. Політологічний енциклопедичний словник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. Київ: Генеза, 1997. 635 с.
99. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
100. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Генеза, 2004. 735 с.
101. Політологія: курс лекцій (навчально-методичний посібник) / авт. кол.: доц. Л. Г. Будьонна, доц. Г. Я. Буртяк та ін. Вінниця, 2008.
102. Політологія / уклад.: О. М. Кузь, П. В. Брунько та ін. Харків: ХДЕУ, 2004.
103. Політологія: підруч. для студ. ун-тів / О. І. Семків, В. А. Шпилюк, А. І. Пашук та ін. Львів: Світ, 1993. 574 с.
104. Політологія: типові питання та відповіді з лекційного курсу: [навч. посіб. для студ.]. Київ: Каравела, 2002. 176 с.

105. Політична філософія / Є. М. Суліма, М. А. Шепелєв, В. В. Кривишеїн, В. Ю. Полянська; за ред. Є. М. Суліми. Київ: Знання, 2006. 799 с.
106. Політологія: типові питання та відповіді з лекційного курсу / уклад.: В. М. Піча, К. М. Левківський, Н. М. Хома. Київ: Каравела, Львів: «Новий світ – 2000», 2002. 176 с.
107. Політологія: підручник / за ред. М. М. Вегеша. 3-тє вид., переробл. і допов. Київ: Знання, 2008. 348 с.
108. Політологія: підручник / за ред. проф. В. Г. Кремень, проф. М. І. Горлача. Харків: Друк. центр «Єдинорог», 2002. 640 с.
109. Політологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенко. Київ: Вид. центр «Академія», 2003. 528 с.
110. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2003. 664 с.
111. Політологія: навч. посіб. / за заг. ред. М. П. Гетьманчука. Львів, 2010. 232 с.
112. Політологія: наука про політику / за заг. ред. проф. В. Г. Кременя, проф. М. І. Горлача. Київ; Харків, 2001. 640 с.
113. Політологія: підруч. для вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: Вид. центр «Академія», 2001. 528 с.
114. Політологія: підручник / за заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. Київ: Вища шк., 1998. 415 с.
115. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях: навч. посіб. / за ред. І. С. Дзюбка, І. Г. Оніщенко, К. М. Левківського, З. І. Тимошенко. Київ: УФІМБ, 1999. 161 с.
116. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги / пер. з англ. О. Буценка. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 494 с.
117. Посібник з розвитку громад: практ. порадник для небайдужих / кол. авт.: Л. О. Єльчева, І. М. Ібрагімова та ін. Київ: ЛАТ & К, 2007. 458 с.

118. Практикум з політології / за ред. Ф. М. Кирилюка. Київ: Вид. дім «Комп'ютерперес», 2003. 622 с.
119. Пригожин И., Стингер И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / пер. с англ. Ю. А. Данилова. Москва: Прогресс, 1986. 431 с.
120. Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. Изд. 3, перераб. и доп. Москва, 2000. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Pugach/index.php (дата обращения: 13.04.2019).
121. Райт Г. Економічний розвиток місцевих самоврядувань. Київ: ІДУС, 1994. 56 с.
122. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Євгена Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2009. 287 с.
123. Рормозер Г. Кризис либерализма. Москва: ИФРАН, 1996. 298 с.
124. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів: Астролябія, 2005. 366 с.
125. Ролз Дж. Політичний лібералізм / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 2000. 382 с.
126. Романчук Я. Либерализм. Идеология счастливого человека: Модно, умно, круто! Киев: К.И.С., 2010. 556 с.
127. Ротар Н. Ю. Теорія політичної участі: навч. посіб. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2010. 168 с.
128. Ротар Н. Ю. Форми участі населення у політичних процесах: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2004. 78 с.
129. Рубцов В. П. Індикатори та моніторинг у муніципальному управлінні: наук.-теорет. посіб. Київ: Гнозис, 2002. 148 с.
130. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. Київ: Либідь, 2004. 480 с.
131. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. 2-ге вид., стер. Київ: Либідь, 2006. 480 с.
132. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота: навч. посіб. Тернопіль: Астон, 2007. 304 с.

133. Рыбакина А. В. Проблемы политического дискурса. 2011. URL: https://www.pglu.ru/upload/iblock/5b3/uch_2009_ii_00039.pdf (дата звернення: 12.05.2019).
134. Саханенко С. Є. Політичне управління містом в умовах самоврядування. Одеса: ОФ УАДУ, 2001. 380 с.
135. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.
136. Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. Вступ до політології. Київ: Основи, 1996. 718 с.
137. Сміт Дж. Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал // Незалежний культурологічний часопис «І». 2001. № 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/smith.htm> (дата звернення: 12.05.2019).
138. Сміт Е. Нації та національні ідентичності у глобальну епоху / пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. 2-ге вид., стер. Київ: Ніка-Центр, 2009. 320 с.
139. Сучасна політична лексика: навч. енцикл. словн.-довід. / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.; за ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ – 2000», 2015. 394 с.
140. Сучасна політична філософія: антологія / пер. з англ.; упоряд. Я. Кіт. Київ: Основи, 1998. 575 с.
141. Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / пер. с англ. Б. С. Пинскера; под ред. А. В. Куряева. Челябинск: Социум, 2009. 202 с.
142. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: посібник. Київ: Ленвіт, 2012. 64 с.
143. Фукуяма Ф. Всесвітня ліберальна революція // Лібералізм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. 2-ге вид. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. С. 1061–1071.

144. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / пер. с англ. М. Б. Левина. Москва, 2004. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/fuku/index.php (дата обращения: 13.05.2019).
145. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редкол.) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наук. ред.); І. О. Покаржевська (худ. оформл.). Київ: Абрис, 2002. 742 с.
146. Хазагеров Г. Конец века толп // Хазагеров Г.: авторский сайт. 2009. URL: <http://www.khazagerov.com/cultural-situation/73-2009-02-18-08-50-29.html> (дата обращения: 02.06.2019).
147. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству / пер. с англ. М. Гнедовский. Москва: Новое изд-во, 2005. 264 с.
148. Хайек Ф. А. фон. Индивидуализм и экономический порядок / пер. с англ. О. Дмитриева. Челябинск: Социум, 2016. 432 с.
149. Хайек Ф. А. фон. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / под ред. У. У. Бартли; пер. с англ. Елены Осиновой; под ред. Елены Гордеевой; науч. ред. Ростислава Капелюшникова. Москва: Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallax», 1992. 304 с.
150. Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3 т. / пер. з англ. Н. Комарова. Київ: Сфера, 1999–2000. 648 с.
151. Хайек Ф. А. фон. Судьбы либерализма в XX веке / пер. с англ. Б. Пинскера; под ред. Т. Даниловой и А. Куряева. Москва; Челябинск: ИРИСЭН, Мысль, Социум, 2009. 337 с.
152. Хайек Ф. А. фон. Частные деньги / пер. с англ. М. Лозинского. Москва: Ин-т Нац. Модели Экономики, 1996. 240 с.
153. Хан Е. А. Избирательная система как элемент электоральной инженерии. URL: <http://www.academia.edu/4139333> (дата обращения: 03.06.2019).
154. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

155. Хейвуд Э. Политология: учеб. для студ. вуз. / пер. с англ.; под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 544 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/heywood-politology-2005-orig2002.htm#_Тос209391736 (дата обращения: 03.06.2019).
156. Хоффман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт // Социологические исследования. 1996. № 4. С. 50–57. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/674/791/1231/007Hoffman.pdf> (дата звернення: 03.06.2019).
157. Циммерман Дж. Ф. Учасницька демократія: відродження популізму // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 263–303.
158. Чернега Р. Т. Участь громадян у місцевому самоврядуванні України: правові питання: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 116 с.
159. Чигирин Ю. Ю. Політична ідеологія: минуле, сучасне, майбутнє / Фонд політичних стратегій ім. Джона Кеннеді. Київ: Вид-во «Зовнішня торгівля», 2004. 45 с.
160. Шабо Ж.-Л. Основные типы легитимности // Полис. 1993. № 5. URL: <http://www.democracy.ru/curious/democrasy/legitimacy.html> (дата обращения: 04.06.2019).
161. Шведа Ю. Технологія виборчої кампанії. Основи електорального маркетингу та менеджменту: навч.-метод. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 340 с.
162. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: навч. посіб. Львів: Тріада плюс, 2004. 528 с.
163. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 687–714.
164. Шилз Е. А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство // Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2001. № 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm> (дата звернення: 04.06.2019).
165. Хома Н. М. Політологія: навч. посіб. Київ: Каравела, 1999. 136 с.

166. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Київ: Либідь, 2002. 576 с.
167. Шміттер Ф. К., Карл Т. Л. Чим є і чим не є демократія // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 79–91.
168. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. Київ: Основи, 1995. 528 с.
169. Шуровьески Дж. Мудрость толпы. Почему вместе мы умнее, чем поодиночке, и как коллективный разум формирует бизнес, экономику, общество и государство. Москва, 2007. 304 с.
170. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти: монографія. Луганськ: Вид-во «Елтон-2», 2009. 308 с.
171. Щедрова Г. П. Роль політичної культури у процесі формування політичної конкуренції еліт // Політологічні записки. 2011. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2011_4_3 (дата звернення: 04.06.2019).
172. Freedom on the Net // Official Website of Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2015> (viewed on 11.05.2019)
173. Gray J. What Is Living in Liberalism? // Post Liberalism: Studies in Political Thought. London: Routledge, 1993. 264 p.
174. Held D. Democracy and the Global Order. Cambridge: Polity Press, 1995.
175. Li B. What is constitutionalism? // Perspectives. 2000. Vol. 1, no. 6. URL: http://www.oycf.org/perspectives/6_063000/what_is_constitutionalism.htm (viewed on 11.05.2019).
176. Rosenblum N. Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism // Social Research. 1994. Vol. 61. P. 540–557.
177. Schmitter P. More Liberal, Preliberal, or Postliberal? // Journal of Democracy. 1995. Vol. 6, no. 1. P. 13–18.
178. Klein B. The Competitive Supply of Money // Journal of Money, Credit and Banking. 1975. No. VI. November.

179. Coelho V. Sh. P., Lieres B. von. *Mobilizing for Democracy: Citizen Action and the Politics of Public Participation*. London: Zed Books, 2010. 288 p. URL: http://r4d.dfid.gov.uk/PDF/Outputs/CentreOnCitizenship/1052734695-coelho_etal.2010-introduction.pdf (viewed on 11.05.2019).

180. Nobel Prizes & Laureates. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/-economic-sciences/1974/hayek/facts/> (viewed on 11.05.2019).

181. Thompson D. F. *The Democratic Citizen: Social Science and Democratic Theory in the 20th Century*. Cambridge University Press, 2010. 284 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати:

1. Лукашенко Є. Розширений порядок Фрідріха фон Гаєка // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 2. С. 22–27.
2. Лукашенко Є. Свобода і державна монополія на друк грошей (Ф. Гаєк) // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 3. С. 25–28.
3. Лукашенко Є. Дорога до свободи Фрідріха фон Гаєка // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 4. С. 5–12.
4. Лукашенко Є. «Суспільство вільних» Фрідріха фон Гаєка // Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. Вип. 6. С. 22–27.
5. Лукашенко Є. Істинний індивідуалізм Фрідріха фон Гаєка // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Вип. 23. С. 177–183.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Лукашенко Є. Негативна форма цінностей (Ф. А. Гаєк) // Роль суспільних наук у процесі розвитку суспільства в умовах сьогодення: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 14–15 верес. 2018 р.). Дніпро: Наук. об'єднання «Відкрите с-ство», 2018. С. 91–94.
7. Лукашенко Є. Демархія (Ф. А. Гаєк) // Наука, технології, інновації: світові тенденції та регіональний аспект: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28–29 верес. 2018 р.). Одеса: ГО «Ін-т інновац. освіти», 2018. С. 121–122.
8. Лукашенко Є. Законодавча і урядова палати парламенту (Ф. А. Гаєк) // Осінні наукові читання: тези ХХІІ Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Вінниця, 28 верес. 2018 р.). Вінниця: ГО «Наука та практика. Міжнародні інтернет-коференції», 2018. С. 14–17.
9. Лукашенко Є. Негативний кадровий відбір при авторитаризмі та тоталітаризмі (Ф. А. Гаєк) // Теорія і практика актуальних наукових досліджень:

тези III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 28–29 верес. 2018 р.). Запоріжжя: Наук. журн. «Молодий вчений», 2018. С. 115–117.

10. Лукашенко Є. Індивідуалізм Фрідріха фон Гаєка // Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12–13 жовт. 2018 р.). Київ: ГО «Київ. наук. суспільнознавча організація», 2018. С. 88–92.

11. Лукашенко Є. Конкуренція – самий ефективний спосіб управління економікою та шлях розвитку (Ф. А. Гаєк) // Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 жовт. 2018 р.). Львів: ГО «Львів. фундація сусп. наук», 2018. С. 91–94.